

*Охунжон Сафаров,  
Мэлс Махмудов*

# ОИЛА МАЪНАВИЯТИ



ТОШКЕНТ "МАЪНАВИЯТ" 1998

Оила жамиятининг асосини ташкил этади. У кишилик жамия-  
ятда инсоний орият ва помусни англан, шу туғулари: идрок  
этишининг ҳосиласидир. Оила қавча мустаҳкам бўлса, жамият  
ҳам шунча мустаҳкам бўлади. Ватаи эрки ва истиқлолининг бой-  
девори, оиланинг мустаҳкамлиги ижтимоий-иқтисодий омиллар-  
гагина эмас, балки маънавий омилларга ҳам чамбарчас бевлиқ-  
дир. Ёшобарин, ўзбек оилалари маънавиятининг тарихий асос-  
ларини оила ва жамият, маънавий руҳият, алъапалар, фарзанд  
тарбияси муаммоларини истиқлол мефкураси пуктаи доваридан  
қараб чиқини ва баҳодан гоят муҳимдир Қўлшиғиздани асар-  
ала шу масалалардан баҳс этади.

Китоб кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

### Тақризчилар:

**Ғ. Б. Шоумаров**, Республика Таълим Маркази ди-  
ректору, психология фаилари доктори, профессор,  
**Ш. Баротов**, психология фаилари доктори.

С34

**Сафаров О., Маҳмудов М.**

Оила маънавияти. — Ё.: Маънавият, 1998.  
— 160 б.

1. Ҳаммуаллиф.

ББК 60.55—74.9

М  $\frac{772620204-20}{М 25 (04)-98}$  б 98

С «Маънавият»

*«Оила ҳақида гапирар эканмиз, аввал-  
ламбор, оила ҳаётнинг абадийлигини,  
авлодларнинг давомийлигини таъмин-  
лайдиган, муқаддас урф-одатларимизни  
саклайдиган, шу билан бирга, келажак  
насллар қандай инсон бўлиб етишишига  
бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия  
ўчоғи эканини тан олишимиз даркор.»*

**И. Каримов,**  
Ўзбекистон Республикаси Президенти.

## МУАЛЛИФЛАРДАН

Опланинг маънавий олами серқирра ҳодиса бўлиб, наинки опланинг жамиятдаги снѳсий-ижтимоий мавқеини, балки тарихий тараққиѳтига хос хусусиятлари, шунингдек, иқтисодий имкониятларини, демографик ва этнографик, этнопедагогик ва этнопсихологик анъаналарини ҳам қамраб олади. Президентимиз ҳаққоний таъкидлаганидек: «Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаѳ, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланади». Сирасини айтганда, ўзбек оиласининг мустаҳкамлик ва узоқ яшовчанлик сири ва саодати ҳам аслида ана шу маънавий анъаналарга бойлигидадир. Худди шу мантиқдан келиб чиқиб, ўзбек оиласининг маънавий асосларини тадқиқ қилиш нақадар мароқлидир. Аслини олганда, бу жараѳнга қизиқиш қадим замонларда халқ оғзаки ижодининг эртак, дoston ва қўшиқ сингари бир қатор намуналарида, Қуръони карим ва ҳадисларда, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний асарларида, шунингдек, Қайковуснинг «Қобуснома», Алишер Навоийнинг «Маҳбуул-қулуб» ва мумтоз адабиѳтимиздаги қатор дидактик асарларда кўринган эса-да, муаммони оилашунослик йўналишида ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярми ўрталарида ўзига хос тус ола борди. Ўтган юз ўттиз йилдан зиѳдроқ тарихий муддат давомида Марказий Осиѳ халқлари, жумладан, ўзбек оиласи тарихи ва маънавиятини турли нуқтаи назарлардан ўрганиб баҳолаган кўплаб тадқиқотлар юзага келди.

Бу ишларнинг ҳар бири, албатта, қай даражададир ўз фазилатларига эга. Бироқ уларда оила тарихи, оилавий анъаналар ва оила маънавияти асослари, яратилган даврининг мафкураси нуқтаи назаридан ѳритилганлиги туфайли, маълум чекланганликларга эга. Шунга қарамай, уларда оилашунослик муаммолари ўрганилиши тадрижи зуҳур топган, бинобарин, уларга истиқлолимиз мафкураси асосида танқидий ѳндашиб, ўзбек оиласининг маънавий олами манзараларини ѳритишга ҳаракат қил-

дик. Айни замонда, ўзбек оиласи маънавияти асосларини умумлаштиришда Ўзбекистоннинг жанубий воҳалари, асосан, Бухоро, Самарқанд, қисман, Қашқадарё ва Сурхондарёда яшовчи оилалар турмушига хос материалларга суяндик. Буни махсус таъкидлаганимиз боиси шундаки, республикамизнинг бошқа ҳар бир ғўшасида шаклланган оилавий-маънавий анъаналарда қатор муштаракликлар борлигига қарамай, бир-биридан фарқ қилувчи бетакрор ранг-баранг хусусиятлар ҳам мавжуд. Шундай бўлгач, улар ҳақида бир рисола доирасида мулоҳаза ва муҳокама юритиш имкони ҳам йўқ. Бинобарин, мамлакатимизнинг барча регионларига хос оилавий турмушнинг маънавий асосларини ҳар тарафлама ўрганиш ва шу негизда мукаммал умумлашмаларга эга бир қанча тадқиқотлар яратиш замон талабига айланиб қолаётир.

Мақсадимиз оила юритиш йўсини ҳақида ўқувчига муайян тартиб тарзидаги тавсиялар бериш эмас. Зеро, оила ҳаётидек мураккаб ва серқирра ҳодисанинг айнан бир қолинда кечиши қийин. Биз кўпроқ оилавий ҳаётнинг ёзилган ва ёзилмайдиган қонуниятларини тавсифлашга ҳаракат қилдик. Ўқувчига ўзбекона оила юритиш анъаналари жуда қадимий эканлигини эслатиш мақсадида оилага бевосита ва билвосита дахлдор урф-одатларимиз, байрам ва тўйларимиз тарихини ёритишни ҳам лозим деб билдик.

Ушбу рисоланинг юзага келишида ўзларининг қимматли вақтлари ва маслаҳатларини аямай яқиндан ёрдам берган, хайрихоҳлик билдирган ва далда бўлган ҳамкасб дўстларимизга чуқур миннатдорлигимизни билдирамиз. Чунки, бирор бир хайрли ишни дўстларнинг ёрдами ва иштирокисиз тасаввур қилиш қийин.

Ҳар тўқисда бир нуқс деганларидек, оила маънавиятидек мураккаб мавзудаги ишда мулоҳазали ўринлар бўлиши табиий. Муаллифлар ушбу рисола мазмунига тегишли барча таклиф ва истаклар учун олдиндан миннатдорчиликларини изҳор қиладилар.

## МУҚАДДИМА

Ушбу битигимизни меҳнат ва иккинчи жаҳон уруши фахрийлари, бизларга яшаш намини ўргатаган устоди аввалимиз, падари бузрукворларимиз САФАРБОЙ ТўРАЕВ ва ҲАСАН МАҲМУДОВларнинг порлоқ хотираларига бағишлаймиз.

*Муаллифлар*

1998 йил Президентимиз И. А. Каримов томонидан мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг беш йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали йиғилишда ОИЛА ЙИЛИ деб эълон қилинди. Бу тақдир ва шу ҳақда 1997 йилнинг 9 декабрида қабул қилинган махсус Фармойиш вақтида англаб етилган ижтимоий ҳақиқатнинг эътирофи ва ёрқин нфодаси бўлди. Негаки, Истиқлол йўлига қадам қўйилган дастлабки кунданок, мамлакатимизда бунга маънавий-моддий замин яратиб келинаётган эди. Юртбошимизнинг доно сиёсати туфайли ўшандаёқ, ишни соғлом авлодни тарбиялашдан бошламоқ зарурияти кун тартибига қўйилган эди. Шу мақсадда аввал жаҳоннинг бирорта мамлакатда бўлмаган юксак мукофот — «Соғлом авлод учун» орденининг таъсис қилинганлиги, сўнгра шу номда махсус жамғарманинг ҳамда биринкетиш «Қамолот» ва «Улуғбек» жамғармаларининг ташкил этилганлиги, қолаверса, «Мактабгача тарбия» журналининг «Соғлом авлод учун» журналига айлантирилганлиги, ниҳоят 1994 йилнинг 1 октябрида «Қам таъминланган оилаларни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида» ва 1997 йилнинг 1 январидан «Болали оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш тўғрисида» сингари қатор тадбирларнинг амалга оширилганлиги, фармойиш ва қарорларнинг қабул қилиниб ҳаётга татбиқ қилинганлиги оила қадриятини англаш, уни ижтимоий муҳофаза қилиш ва мустаҳкамлигини таъминлаш йўлидаги маселелар эди. Сирасини айтганда, 1997 йилнинг инсон манфаатлари йили тарзида нишонланганлиги оилани муқаддас қадрият сифатида эъзозлашда бир пиллаюя вазифасини ўтади. Кўринаётирки, мамлакатимиз

истиқлолининг еттинчи йилини — Оила йили сифатида нишонлаш шунчаки тантанавор шиорбозлик аломати бўлмай, балки буюк келажакни кўзлаб соғлом демократик жамиятни яратиш йўлида оғишмай амалга ошириляётган изчил ижтимоий-маънавий сиёсатнинг мантиқий натижасидир.

Оила ижтимоий ҳодиса. Президент И. Қаримов таъкидлаганидек: «Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналган. Агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади. Бинобарин, маҳалла-юрт мустаҳкам бўлсагина, давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм суради.

Зеро, оила фаровонлиги—миллий фаровонлик асосидир»<sup>1</sup>. Шу боисдан кишилик жамиятида оиланинг пайдо бўлиш тарихини, ижтимоий моҳиятини, ахлоқий-тарбиявий ролини ва бошқа хусусиятларини ўрганиш гоят муҳимдир. Оилашунослик илми ижтимоий фанларда алоҳида бир тармоқ сифатида шаклланган. Аслида Қуръони карим ва муқаддас ҳадисларда ўз сарчашмасини олган оилашунослик ҳақидаги қарашлар Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Унсурал Маолий Қайковус, Алишер Навоий ва бошқа мутафаккирларнинг асарларида бирмунча ривож топди, улар бу масалани, асосан, ота-она ва фарзанд муносабатлари доирасида талқин қилдилар. Ниҳоят, ижтимоий тафаккур ривожига кўра XIX асрга келиб жаҳон жамиятшунослигида оилага қизиқиш янги босқичга кўтарилди. Оила муаммоларига бағишланган қатор тадқиқотлар яратилди. Уларни истиқлол мафқураси манфаатлари нуқтаи назаридан ўрганиш ва баҳолаш, шу асосда ўзбек халқида оиланинг вужудга келиш тарихи, моҳияти ва тадрижини ҳолисона яратиш долзарб илмий муаммога айланиб қолди. Бу кўп қиррали муаммо бўлиб, жамият тараққиётини белгилашда, маънан баркамол ва жисмонан соғлом авлодни тарбиялашда жиддий аҳамиятга эга. Шунини ҳисобга олиб Республикамиз ҳукумати, шахсан юртбошимиз И. Қаримов ташаббуси билан 1998 йилнинг 2 февралда «Республика «Оила» илмий-амалий марказини ташкил этиш тўғрисида» махсус қарор қабул қилди. Унда «оилага тааллуқли бой ва сермазмун миллий анъаналарни авайлаб-асраш, уларни умумбарий қадриятлар билан уйғунлаштириш, оила ва ни-

<sup>1</sup> 1998 йил — оила йили. Тошкент, «Ўзбекистон». 1998 йил, 9-б.

коҳнинг муқаддаслигини ёш авлод онгига чуқур сингдириш йўли билан оилаларнинг мустаҳкамлигини таъминлаш, оила аъзоларининг ҳуқуқий саводхонликларини ошириш муаммоларини илмий ўрганишни ва фуқароларга бу масалalarda амалий ёрдам беришни мувофиқлаштириш тадбирлари» белгилаб берилди. Энг муҳими «Оила» илмий-амалий маркази фаолиятининг асосий йўналишлари тарзида тубандагилар белгиланади:

«оила ва жамият, оила ва маҳалла муносабатлари билан боғлиқ бой миллий анъаналар, сермазмун миллий қадриятларнинг илдизларини, аждодларимиз меросини ўрганиш ва оммалаштириш;

миллий оилавий тарбияда умуминсоний қадриятларнинг ўрнини юксалтириш ва унинг оилада уйғунлашувини таъминлаш;

оиланинг педагогик, психологик, ижтимоий-психологик, этнопедагогик, этнопсихологик муаммоларини ўрганиш ҳамда ривожланиш истиқболлари бўйича таклиф ва тавсиялар тайёрлаш;

оиланинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати, демографик хусусиятларини илмий асосда тадқиқ этиш;

оила, аёл ва болаларнинг ижтимоий-иқтисодий маъқени акс эттирувчи статистик ахборотларни тўплаш ва умумлаштириш;

оилани режалаштиришни, унинг саломатлигининг тиббий-биологик асосларини илмий-амалий тадқиқ этиш, услубий тавсиялар ишлаб чиқариш ва уларни амалиётга кенг татбиқ этиш;

ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашни яхшилаш мақсадида никоҳ уйлари ва саломатлик марказлари ҳузурда махсус ўқув-тарбиявий курсларни ташкил этиш;

оиланинг ҳуқуқий саводхонлигини тубдан яхшилаш ва ҳимоялаш бўйича илмий-амалий фаолият кўрсатиш;

оилада боланинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳимоя қилиниши, соғлом ўсиши, мактабга тайёрланишида ота-оналарнинг фаолиятларини такомиллаштириш ҳамда масъулиятларини ошириш юзасидан ўқув-услубий тавсиялар ишлаб чиқиш;

ёш авлодда маънавият, маданият, маърифатни янада юксалтириш орқали оилада баркамол авлодни тарбиялашнинг энг самарали, мақбул усулларини излаш ва ишлаб чиқиш;

оила ва жамият муаммоларига ва уларнинг ечимига оид ўқув-услубий қўлланма, илмий-оммабоп рисоалар яратиш...» Булардан ташқари Республика хотин-қизлар



қўмитаси ҳузурда ташкил этилган бу илмий марказ бир қатор ташкилий тадбирларни ҳал қилиш, жумладан, «1998 йилнинг «Оила йили» деб эълон қилиниши муносабати билан белгиланган тадбирлар дастурининг ба-жарилиши мониторингини олиб бориш» (бунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 январда қабул қилган «Оила манфаатларини таъминлаш борасида 1998 йилда амалга ошириладиган тадбирлар давлат дастури тўғрисида»ги қарори кўзда тутилади).

Шуниси эътиборлики, жаҳоннинг бирорта мамлакатидо оила ва унинг муаммоларини бу қадар изчил ва кенг қамровли илмий асосда ўрганиш ва ечишга киришилганлигини тарих билмайди. Ўзбекистонда ОИЛА САОДАТИ ВАТАН ва ХАЛҚ САОДАТИ НЕГИЗИ тарзида тушунилганшдан шундай оқилона йўл тутилди. Бунинг дастлабки мўждаси — яқинда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан «Ўзбекистон Республикасининг оила кодекси»нинг қабул қилинганлигидир. Бу Қонун демократик давлатда оилавий муносабатларни тўғри ва адолатли ҳал қилишга изн беради: айни замонда ўзбек халқи тарихида оилани мустаҳкамлаш ва унинг манфаатларини азалий миллий анъаналар ҳамда жаҳондаги илғор назарий-ҳуқуқий қарашларнинг ўзаро синтези негизда ҳимоя қилиш асосларини яратувчи илк қонун бўлади, албатта.

Юқоридо таъкидланганлардан тубандаги икки ҳулосага келиш мумкин. Биринчи ва энг муҳими — Ўзбекистонда оилани мустаҳкамлаш ва унинг манфаатларини ҳимоя қилишга бу қадар изчил ёндошилаётганлиги ҳамда давлат аҳамиятига эга сиёсат даражасига кўтарилаётганлиги аслида унинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий-маърифий фаолиятини белгилаб берган қонунлар қомуси «Ўзбекистон Конституцияси»да ифодасини топган «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга» деган 63-моддасига оғишмай амал қилинаётганининг оқибати ҳисобланади. Қолаверса, бу Ўзбекистонда бош Қонунга сатр-ма-сатр риюя қилиб сиёсат юргизилаётганининг жаҳон афкор оммаси кўзи ўнгидаги шаҳодати ҳамдир.

Иккинчиси — оиланинг пайдо бўлиш тарихи ва унинг жаҳон тамаддуни (цивилизацияси)га нечоғли таъсир кўрсатганлигини ўрганишга бағишланган эътирофга арзирли талай жиддий тадқиқотлар юзага келганига қарамай, бироқ ҳали бу соҳада очилмаган қўриққа ўхшай-

диган илмий муаммоларнинг қалашиб ётганлигининг дабдурустдан аёнлашиб қолганидир. Зеро, Президенти-миз И. А. Каримов: «Оила ҳақида гапирар эканмиз, авваламбор, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларини сақлайдиган, шу билан бирга, келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор»<sup>1</sup>, — деганида ҳам аслида шу муаммоларни кўзда тутган эди. Бизлар ҳам шу муаммолар ечимига озми-кўнми хизмат қилишни назарда тутиб, оила маънавияти асосларига халқимиз томонидан яратилиб, асрлар давомида амал қилиб келинаётган илғор этнографик, этнопедагогик ва этнопсихологик анъаналар негизида ёндашмоққа аҳд қилдик. Шояд бу мулоҳазаларимиз оила қураётган навқирон ёшларга аجدодларимиз турмушида синалган ҳаётний тажрибалардан сабоқ уқишга ва уларнинг оила номусини муқаддас тутиб, оила шаъни ва ғурурини ша-раф деб англашларига асқотса, деган умиддамиз.

<sup>1</sup> 1998 йил — оила йили. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998 йил, 9-б.

## ОИЛА САОДАТ САРЧАШМАСИ

«Оила асли арабча «аёлманд, ниёзманд» маъноларини англлатувчи «оил» — сўздан чиққанлиги «Фарҳанги забони тожикий»да қайд этилган<sup>1</sup>! «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да ҳам бу сўзнинг арабчалиги таъкидланиб, «эр-хотин, уларнинг бола-чақалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи, хонадон» маъносигагина изоҳланади<sup>2</sup>. Ҳар иккала изоҳда ҳам сўздаги маъно юки оналик булоғидан сув ичган ҳолда шакллланганлиги етарли ифодаланмаган. Бу жиҳатдан М. Фасмернинг «Рус тилининг этимологик лугати»да бу сўзга берган изоҳи ажралиб туради. У «семья» сўзи украинча «хотин» маъносини англлатувчи «сёмьца» сўзидан келиб чиққан бўлиб, аслида «урғочи — самка» маъносини англлатганини, ниҳоят эр ва хотин қўшиливи асосидаги бирлашувини англата бошлаганини қайд этади<sup>3</sup>. Арабчада хотин «завжа» дейилиб, унинг эркак билан қўшиливидан бола-чақа оламга келиб, аёлмандлик юзга келган, бинобарин, оила шакллланган. Афтидан оиланинг ибтидоий кўринишлари саналувчи қонқардош оила, ундан кейинги босқичда эса пуналуал оила, яъни бир гуруҳга мансуб опа-сингилларнинг бошқа жамоа гуруҳидаги эрларга хотинлик қиладиган оила дастлаб оилдан иборат демографик бирликнигина англлатган кўринади. Кишилик жамиятнинг илк ибтидоий босқичида полигам оиладан моногам оилга ўтиш жараёнида юзга келган эндогамик никоҳ, яъни ибтидоий уруғчилик тузумида қабила ичидаги гуруҳий никоҳдан — бир қабилага мансуб эркак ва аёл никоҳидан четланиш, аниқроғи, ўзга қабила қизи билан никоҳланишга асосланган экзогам никоҳга ўтиш инсониятда помус туйғусини англаш нақадар узоқ давом этган жараён бўлганини кўрсатади.

<sup>1</sup> Фарҳанги забони тожикий. Икки жилдлик. 1-ж. Москва, «Советская энциклопедия» нашриёти, 1969, 907-б.

<sup>2</sup> Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2 томлик, 1-том. Москва, «Рус тили» нашриёти, 1981 йил, 529-б.

<sup>3</sup> Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, 3-том, Москва, «Прогресс», 1971, 600-б.

«Оиланинг келиб чиқиши ҳали батамом ойдинлаштирилган эмас, — деб ёзилади «Философия лугати»да. Мутахассисларнинг аксарияти ибтидоий жамоа тузумининг аввалида тартибсиз жинсий алоқалар ҳукм сурган ва у вақтда оила ҳали бўлмаган, бу алоқалар ўрнини группавий никоҳ эгаллаган, сўнгра эса мазкур жамият оиласининг асосий формаси сифатида жуфт оила пайдо бўлган, деб ҳисоблашда давом этмоқдалар. Янги тадқиқотлар бир қанча олимларни энг аввал бошдан жуфт оила мавжуд эди, бу оила эр ва хотин уруғи базасида (Оталик даври, Оналик даври) яшаган ва қариндошликни ота томондан ҳам, она томондан ҳам ҳисоблаб борган, деган хулосага олиб келди»<sup>1</sup>. Афтидан бу қараш қай бир нуқтада Одам Ато ва Момо Ҳаволарнинг илк оила бунёдкорлари бўлганлиқларига оид исломий ақидаларга ҳамоҳанг фикр уйғотади. Бпроқ «жамоа ва уруғнинг ривожланиши ва бузилиши жуфт оиланинг аввалида каттакон ота (патрнархал) оиласига, кейин эса моногамияга (якка никоҳликка) асосланган кичикроқ ота оиласига ҳам айланишини белгилаган. Моногамиянинг қарор топиши билан аёллар эркаклар томонидан асоратга олинган. Аёл аста-секин ўз эри—хўжайинининг мулкига, қулига айлана борди. Бойлик орттириш ва уни қонуний ворисларга бериш оиланинг асосий мақсади бўлиб қолади»<sup>2</sup>. Қўринаётирки, оиланинг пайдо бўлишида оналик муҳим роль ўйнаган, худди шу мантиққа асосланиб, оила сўзи кенг кўчма маънолар касб эта борган. Айтайлик, ботаникага тааллуқли қовоқдошлар, бошоқдошлар, лолодошлар, қоқидошлар каби, зоологияга хос қарғасмонлар, айиқсимонлар, мушуксимонлар, ўрдаксимонлар сингари биологик оилавий гуруҳларни ҳам англата бошлаган. Шу тариқа оила наинки тарихий-ижтимоий категория, балки биологик тизим категорияси-ни ҳам англатувчи маъно касб этган.

Оила тарихий категория сифатида «кишиларнинг табиий-биологик (жинсий муносабатлар, бола туғиш), иқтисодий (мулкий муносабатлар, уй-рўзгорни бошқариш), ҳуқуқий (масалан, никоҳни давлат йўли билан қайд этиш), маънавий (эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат туйғуси ва бошқалар) муносабатларига асосланган ижтимоий бирлиги»<sup>3</sup> бўлиб, унинг

<sup>1</sup> Философия лугати. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1978, 355-б.

<sup>2</sup> Уша жойда, 355-б.

<sup>3</sup> Ўзбек совет энциклопедияси. 8-том. Тошкент, 1976, 163-б.

хилма-хил шакллари ва кўп қиррали вазифалари мавжуд ишлаб чиқариш ва ижтимоий муносабатларнинг табиатига, жамият маънавияти ва маданий тараққиётининг даражасига боғлиқдир. Оила ана шу асосларга таянган ҳолда кишилик тафаккури ва ижтимоий ҳаракатининг улуғ кашфиёти бўлди. Машҳур файласуф Санта-яна таъкидлаганидек, «Оила, бу — табиатнинг шоҳ асарларидан бири»га айланди.

Оила жуфтлик қонуни асосида юзага келади, бир эркекнинг ўзи ёхуд бир аёлнинг ўзи оила бўла олмайди. Қолаверса, оила фақат эр ва хотиндангина иборат эмас. Оила эру хотиндан ташқари эрнинг ота-онаси, яъни қайнота ва қайноналар, фарзандлар, ука ва сингиллардан иборат кўп бўғинли хонадон. Унинг ҳар бир аъзоси ўз мавқеига эга, шу оиланинг ички интизомига бўйсуниб яшайди. Шу маънода оила жамият ичидаги жамиятдир. Бу жамиятнинг ўз салтанати бор: бунда минглаб тасодифлар жараёнида эр-хотин муҳаббати синовдан ўтади, шу синов жараёнида улар бир-бирларини чуқурроқ тушуна боради, бир-бирларини қадрлашни ўрнига қўядиган бўлади, бир-бирларига кечиримли бўлишади, эр-отага, хотин—онага айланади, фарзандларни тарбиялаб элга қўшади, орзу-ҳавас кўради. Шу маънода оила инсон ҳаётига тўқислик бахш этади, жамиятнинг муқаддас маскани сифатида садоқат сарчашмасига айланади.

Оила инсон учун муқаддас даргоҳ, инсонларнинг табиий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий муносабатлари замирида юзага келган. Оила тақдири расмий тус олишидан бошланади, шундагина эр хотин олдида, хотин эр олдида, улар ота-она сифатида фарзандлару қавму қариндошлар, маҳалла-кўй, қисқаси, жамият олдида, ўз навбатида, фарзандлар ҳам ўз ота-оналари ва эл олдида масъулият сезадилар ва бурчли эканликларини ҳис қилиб яшайдилар.

Оила жамият низоми асосида яшаса-да, оилавий муносабатлар нисбатан мустақил ҳодисадир. Оила ишларига бошқа бировнинг аралашувиغا ҳаққи йўқ. Шу маънода оила жамиятнинг муқаддас ва дахлсиз мустақил муҳториятидан иборат салтанатдир. Бу салтанатнинг подшоҳи — ота, вазири — онадир. Оилавий муносабатлар жамиятга мансуб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-мафкуравий, маънавий-ахлоқий муносабатлар замирида ва таъсирида кечади; шу жараёнга хос ўзгаришлар асосида ўзгариб, ё такомиллашиб, ё таназзулга учраб бо-  
раверади.)

Оила таназзули, фикримизча, тубандаги беш омилга боғлиқ ҳолда юз беради: биричиси — эр-хотиннинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан бир-бирига мос келмаганлиги туфайли. Иккинчиси — фарзандсизлик оқибатида. Айниқса, ўзбек оилаларида бу мислсиз фожиа тарзида қабул қилинган. Учинчиси — шу ҳолатнинг тескариси бўлиб, уч-тўрт хотиндан туғилган кўп фарзандлар орасидаги мерос талашув натижасида. Бу ҳодиса ибтидоий ўтмишда юзага келган пуналуал оила бағрида кўрина бошлаган эди, аниқроғи, бегона аёлнинг оилага кираиб келиши оқибатида бу оиладаги фарзандларнинг қандай қабул қилганлиги айрича роль ўйнай бошлади. Патриархал тузум ақидаларига кўра онаси вафот этиб қолган бола хола ва бошқа қариндош аёллар тарбиясида қолган. Улар болани ўз меросхўри санаганлар. Отанинг бегона уруғдаги аёлга уйланиш одати юз бергач эса, бола бу ҳуқуқлардан маҳрум этила бошланган. Отанинг янги хотини, унинг ўғил-қизлари ҳам етим бола учун бегона ҳисобланган. Она учун ҳам эри оиласида дуч келган фарзанд бегона — ўғай саналиб, унинг қиёфасида ўз фарзандларининг муҳолифини кўрган. Буларнинг ҳаммаси етим бола ёки етим қиз билан ўғай она ўртасида душманлик муносабатларининг пайдо бўлишига шарт-шароит яратган. Қолаверса, полигам оилада мерос учун кураш натижасида аёллар, кўпинча, душман қутбга айланиб қолиб, уларнинг ҳар қайсиниси мероснинг кўпроқ қисмига эга бўлишга ҳаракат қилиш асносида меросхўр кундошларини ва уларнинг болаларини ёмон кўрадиган бўлиб қолди. Мерос учун кураш нафақат кундошлар ўртасида, балки ўғай ака-укалару ўғай опа-сингиллар ўртасида ҳам зиддиятни юзага келтирди ва бирмунча кучайтирди.

Шуни ҳам таъкидлаш жонзки, онанинг ўзганинг боласини ўз боласидай қабул қила олмаслиги, баъзан унга ёмонликни раво кўриши — аёл — онанинг физиологик-психологик ҳолатларига ҳам боғлиқдир. Негаки, она тўққиз ой мобайнида ўз вужудида янги вужуд яратадди, жонсиз танага жон бахш этади, ўз қонидан қон беради. Улим билан олишиб, ўз зурриётини дунёга келтиради. Неча-неча тунларни шу мурғак жонга бағишлаб бедор ўтказадди. Оқ сут беради. Ўғай боласига-чи, шундай қила олганми? Йўқ! Бу эса ўғай онанинг етим болани ёмон кўришига, «бировнинг боласи» ёки «ўзганинг боласи» деб ажратишига ва унга шафқатсиз бўлишига олиб келади. Бировга иккинчи, учинчи ё тўртинчи хотин

бўлиб турмушга чиққан аёл доимо, ҳатто, вафот этганига қарамай, кундошини ёмон кўради, унга ҳасад қилади, аниқроғи, шу хонадонда уни эслатовчи ҳар бир нарсадан ғашланади, ҳатто, эрини рашк қилади, қизғанади. Кундошидан қолган болалар эса, унга ҳамиша муҳолифини эслатиб туради, бунга ота мероси масаласи кўшилиб, ўғай онанинг ўша етимларни кўргани кўзи қолмайди. Бу хилдаги ўғайлик илллати нафақат оиланинг, ҳатто, бутун бошли салтанатларни ҳам инқирозга олиб келган омил сифатида тарихда фожиаи из қолдирганлигига оид анчагина мисоллар бор. Кўринаётирки, ўғайлик ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам маънавий-ахлоқий омилларга боғлиқ иллат бўлиб, ҳар қандай соғлом оилага ҳам дарз етказди.

Тўртинчиси — мафкуравий омил бўлиб, бу қизил империя ҳукмронлиги даврида миллий оилавий муносабатларга белисанд қарашда намоён бўлди. Бундай бепишанд қараш моҳиятини Мурод Колонхон шундай ифода этади: «Аёлни ота-онани боқиш ва бола тарбиялашдек машаққатли ишдан, уй-рўзғор юмушларидан қутқариб, бу ғоят масъулиятли вазифаларни ижтимоийлаштиришни режалаштирган коммунистлар оила ва оилавий муносабатларнинг дарз кетишига сабаб бўлдилар. Бундан мақсад битта эди: у ҳам бўлса бола мурғаклигидан бошлаб на ота-онаси, на миллатию Ватанини билмасин, ўзлигини англамасин, аниқроғи, Кремлдан туриб берилган ҳар қандай топшириқни мулоҳазасиз бажарадиган манқуртларга айлансин.

Ўз балойи нафсларию қабиҳ мафкураларини ўйлаб иш юргизган «қизил раҳномалар»нинг узоқни кўзлаб ўтказган сиёсатлари маълум жирканч таъсирини ўтказди. Ўзбекистонда ҳам оиласиз (ҳароми) фарзанд кўрган ҳаёсиз аёлларга давлат томонидан имтиёзлар бериш қонунлаштирилди. Болаларни етимлар, кекса ота-оналарни ғариблар уйига жойлаштириш ҳоллари кўзга ташлана бошлади. Ёшларнинг ота-оналари хоҳиш-продасига бўйсунмай турмуш қуришлари рағбатлантирилди. Оқибатда, айрим оилаларимиз миллий ўзлигини йўқотди. Ичкиликбозлик, ахлоқсизлик, фаҳш ишларга муккасидан кетиш ҳоллари кўзга ташлана бошладди. Оила шаънини улуғлаш, авлодлар анъаналарини қадрлаб, уларга содиқ бўлишлик каби миллий фазилатларга «эскилик сарқити» деб қаралди»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> «Адолат» газетаси, 1998, 13 март.

Бешинчиси — тантиқроқ ўсган айрим ёшлар орасида турмуш машаққатларига чидамсизлик, турмушни энгил тушуниш, ўткинчи ҳою ҳаваслар билан яшашга мойиллик иллати. Шундай иллатлар туфайли ҳозирги ўзбек оиласи ҳам маълум даражада талафот кўраётгани ҳеч кимга сир эмас. Бу жиҳатдан Тўлқин Қораев келтирган тубандаги далиллардан ачиқ сабоқ чиқаришга тўғри келади. Унингча, Республикамизда 1997 йилнинг учинчи чорагигача 126452 никоҳ қайд қилингани ҳолда, худди шу муддатда 16418 оила ажрим қилинган. Ҳолбуки, 1996 йил давомида 116882 никоҳ рўйхатга олинди, 15123 оила бузилгани рўйхатга олинган. Кўринаётирки, гарчи уч чорак доирасида бўлса-да, 1997 йилда 1996 йилгига нисбатан оила бузилиши 1293 тага кўпайган. Бундай ҳодисани аҳолиси у қадар кўп бўлмаган биргина Қарши шаҳри мисолида кўрганда ҳам шундай ачиқ хулосага келмасликнинг иложи йўқ. Инчунун, Қарши шаҳрида 1996 йилда 953 никоҳ қайд қилингани ҳолда, 187 ажрим рўй берган бўлса, 1997 йилнинг учинчи чорагигача 840 никоҳ рўйхатга олинди, шунча, аниқроғи, 187 оилавий ажрим содир бўлган<sup>1</sup>. Бундай ҳолат нафақат жамиятни, балки давлатни ҳам ташвишлантирмаслиги мумкин эмас, албатта. Афтидан Президентимиз И. А. Қаримов ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 5 йиллигида сўзлаган табрик нутқида Олий Қонунимиздаги оила ҳимоясига бағишланган бандни ислоҳ қилиш истагини изоҳлаб айтган тубандаги фикрида ана шу ташвишни кўзда тутган кўринади: «Мен бугун мана шу бордаги бир муҳим масалага эътиборингизни жалб қилмоқчиман. Сўз оила ҳақида, унинг жамиятимиз, ҳаётимиздаги роли, ўрни ҳақида бормоқда.

Ўзбекистон Конституциясида «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга»,—деб ёзилган...

Мен ҳозир айтардимки, «...ҳуқуқига эга» дегани сал юмшоқроқ айтилган. Унинг ўрнига, оила жамиятнинг асосий бўғинидир. Оила жамиятимиз ва давлатимиз муҳофазасида, ҳимоясида бўлиши шарт, деб ёзардим. Нега деганда, бугунги замон шунч тақозо этапти, бизнинг кўзимизни очиб, ҳаётга бошқача қарашни талаб қилапти»<sup>2</sup>. Чиндан ҳам истиқдол туфайли шу аччиқ ҳақи-

<sup>1</sup> «Хуррият» газетаси. 1998. 4 февраль.

<sup>2</sup> 1998 йил — оила йил. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998 йил, 9-б.



қатни теран англаш имкони туғилди ва бу эҳтиёжга айланди. Дарҳол жамиятимизни соғломлаштириш учун соғлом оила ва оилавий муносабатларни барқарор этиш давлат сиёсатида муҳим ўрин эгаллай бошлади. Ўзбек оиласи бундан минг, беш юз йил илгари, ҳатто қолаверса, асримиз бошларидаги ўзбек оиласидан бир мунча фарқ қилса-да, лекин ўтмишдаги ўзбек оилаларига дахлдор энг илғор ҳаётий тажрибалару анъаналарни ўзлаштириб, шу жараёнда собиқ шўролар тузуми даврида байналмилал оилавий сиёсат зуғумлари таъсирида анчагина ўзгарди. Натижада анъанавий кўп бўғинли ўзбек оиласи билан бирга, асосан, шаҳарларда фақат эр-хотин ва болалардангина иборат нукмар<sup>1</sup> оилалар ҳам юзага келди. Ота-она, буви-бобо, ўғил-келин, қиз-куёв ва неварачеваралардан иборат анъанавий кўп бўғинли ўзбек оилалари нисбатан қишлоқларда кўпчиликини ташкил этади. Ўзбекистон аҳолисининг учдан икки ҳиссасининг қишлоқларда яшаётгани инobatга олинса, халқимизнинг анъанавий кўп бўғинли оила ҳаётига чуқур кўникканлиги янада ойдинлашади. Айни замонда Ўзбекистонда 4 миллионга яқин оилалар мавжуд бўлиб, ҳар бир оилада ўрта ҳисобда 5—6 нафардан аъзо бор. Бу оилаларда ёш авлод нисбати бир мунча катта. Зеро, Республикаимизнинг салкам 24 миллион аҳолисидан қоқ ярмисидан кўпроғини болалар ташкил этиши бу фикрни яққол тасдиқлайди.

Оила тарихий-ижтимоий ҳодиса сифатида кишилик жамиятида қатор вазифаларни бажариб, ҳам ўзининг ҳам жамиятимизнинг такомиллашувини таъминлаб келмоқда. Чунончи, оиланинг дастлабки ва бош вазифаси—демографик вазифасидир. Сирасини айтганда, оила наинки жинсий алоқани тартибга солиш, балки зурриётни давом эттириш эҳтиёжи туфайли ҳам юзага келган ижтимоий-биологик ҳодиса деб ҳисобланади. Қуръони Каримда ҳам эр-хотиннинг яқинлашувидан асл муддао фарзанд талаб қилиш эканлиги «Бақара» сурасининг 223-оятда махсус таъкидланган: «Хотинларингиз зироатгоҳингиздир. Бас, зироатгоҳингизга хоҳлаган ҳолатингизда яқинлашаверинг ва ўзингиз учун яхши амаллар тақдим қилинг!»<sup>2</sup> Зеро, фарзанд эр-хотин муносабатларини, демакки, оилани мустаҳкамловчи ахлоқий

<sup>1</sup> нукмар лотинча сўз бўлиб, ядро маъносини англатади.

<sup>2</sup> Қуръони карим. Тошкент, «Чўлпон» нашриётц, 1992, 27-б.

неъматдир. Қизларни чиқараётганда кексаларнинг: «Илоё этагингдан кўпайгин, ували-жували бўлгин», — дея дуо қилишлари ҳам шундан қолган. Фарзанднинг дунёга келиши — оиланинггина қувончи эмас, рост, бунда оила аъзолари кўпаяди, аммо ҳаммадан аввал шу фарзанд мансуб бўлган халқ, миллат кўпаяди, жамият тўлишади. Шу маънода оилада қанча бола бўлиши масаласи демографик сиёсат асосини ташкил этади. Ўзбек халқида эса қадимул айёмдан аёлмандлик шараф саналиб келинади. «Ўнта бўлса — ўрни бошқа, қирқта бўлса — қилиғи» деган мақол ўзбек оиласидаги болапарварлик руҳини англатиб туради. Шу боисдан ўзбекларда туғилиш нисбатан кўпроқ экан, бу халқимиздаги болапарварлик анъанасининг ифодаси саналмоғи шарт.

Бироқ шуни ҳам таъкидлаш жоизки, жаҳонда айни замонда кечаётган демографик сиёсат ўзбек оиласини ҳам бефарқ қолдирмаётир. Хусусан, истиқлол туфайли кун тартибига қўйилган соғлом авлод учун кураш мақсадлари ишни соғлом оиладан бошлашни тақозо эта бошлади. Бу ҳол оилани режалаштириш масаласини келтириб чиқарди. Оилани режалаштириш бола туғишни тартибга солишни англатса-да, бу масалада жаҳон демографик сиёсатида икки йўналиш ҳукм суриб келмоқда.

Биринчи йўналиш — оилани ихтиёрий усулда режалаштириш. Бунда қанча фарзанд кўриш масаласини ҳар бир оиланинг ўзи ҳал қилади. Иқтисодий тараққий этган мамлакатларда аёлларнинг маълумотлилики даражаси ўсиб, ишлаб чиқаришда бандликлари ошган, шунингдек тиббий ҳимояланиш имкониятлари кенгайган вазиятда бир ёки икки фарзанд кўриш билан чекланиш анъанасига айланаётир. Бу ҳол, айниқса, Европа мамлакатларида тобора чуқурлашаётир. Аҳвол шу даражага бориб етдики, бу мамлакатларда туғиш беҳад камайиб кетаётгани ўзига хос ижтимоий ташвишга айлана бошлади. Натижада, бу мамлакатларда демографик сиёсат туғилишни рағбатлантиришга қаратила бошланди. Чунинчи, Германия ва Польшада фарзанд кўрган оила бир йўла катта миқдорда пул мукофоти билан тақдирланса, Венгрияда фарзанд кўрган аёл биринчи йили юз фонз, иккинчи йили олтинчи фонз миқдорида ойлик маош олиб туради. Грецияда эса аёл ҳомила таътилига чиққан кундан боласи етти ёшга тўлиб мактабга борганига қадар аввалги иш жойида қанча маош олиб турган

бўлса, ҳар ойда ўша ойлигини олиб туради ва иш жойи ҳам сақланади. Бундай имтиёзнинг битта шарти ҳам бор. Шарт шундаки, она ўз боласини ҳар жиҳатдан соғлом этиб тарбияламоғи ва мактабга тайёрламоғи шарт. Мактабга эса махсус имтиҳон кўриги билан танланади. Бола шу кўрик имтиҳондан муваффақиятли ўтиб мактабга қабул қилинса, давлат етти йил давомида онага бериб келган маошдан кечади ва она аввалги иш жойида ишини давом эттираверади. Борди-ю аксинча бўлса, она етти йил иши жараёнида давлат берган маошни қайтармоғи шарт.

Иккинчи йўналиш — оилани сиёсий йўл билан давлат томонидан режалаштириш. Бундай демографик сиёсат Оснё ва Африка ҳамда Лотин Америкаси мамлакатларида йигирманчи асрнинг ўрталаридан қўллана бошланди. Зеро, бу даврга келиб бу мамлакатларда туғилиш шиддатли тус олиб, аҳолини озиқ-овқат, кийим-боши ва иш билан таъминлаш ўзига хос муаммо сифатида жиддий тус ола борди. Маълумотларга кўра, 1900—50 йилларда ривожланаётган давлатларнинг аҳолиси ўртача ҳисобда йилига бир фоиздан кўпайган бўлса, 1950—65 йилларда ики-уч фоизга кўпайди. «Натижада,— М. Бўриева тўғри қайд этганидек,—ривожланаётган давлатлар оилани ривожлантиришга — туғилишни чеклашга қаратилган демографик сиёсат олиб боришга мажбур бўлдилар. Демографик сиёсат аҳоли ўртасида турли сиёсий, ижтимоий, тиббий ва иқтисодий тадбирлар ўтказиш йўли билан амалга оширилди»<sup>1</sup>.

Оилани режалаштиришга оид ҳаракатлар, дастлаб, Лотин Америкасининг Бразилия, Венесуэла ва Гватемала сингари мамлакатларида юзага келган эса-да, 1950—70 йиллар давомида Оснённинг Хитой, Сингапур, Цейлон, Покистон, Ҳиндистон, Индонезия, Малайзия, Таиланд, ҳамда Африканинг Марокаш, Нигерия ва Тунис давлатларида ҳам кўрина бошлади. Ҳатто Сингапурда 1945 йилда оилани режалаштириш миллий асоциацияси тузилиб, «Оқ китоб» чоп этилди. 1966 йилда мамлакат миқёсида оилани режалаштирувчи барча клиникаларга раҳбарлик қилувчи махсус бошқарма фаолият кўрсата бошлади, шу тадбирлар туфайли аҳоли туғилишини икки фоизга камайтиришга эришилди.

Хитойда туғилиш олдини олишда бошқача йўл ту-

---

<sup>1</sup>. «Миллий тикланиш» газетаси, 1997, 23 декабрь.

тилди. Бунда, аввало, оила қуриш ёш эркаклар учун 22—24 ва қизлар учун 20—22 ёш қилиб белгиланиб, оила ёши муддати бир мунча узайтирилди. Сўнгра талабалар учун ёшидан қатъи назар ўқишни тугатмагунларигача оила қуришлари ман этилди. Қолаверса, оилада биттагина фарзанд кўришга рухсат берилди. Иккинчи фарзанд учун эса жамиятдан рухсат олиш, мабодо шундай розилик олинмай туғилса, катта миқдорда жарима тўлаш қонуллаштирилди. Шундай чоралар оқибатида Хитойда ҳар минг кишига 18 нафар бола туғилишига эришилди. Бундай демографик тадбирлар 1961—65 йилларда Ҳиндистонда ҳам жорий қилина бошланди. Ҳатто бир қатор мусулмон мамлакатлари, жумладан, Миср, Эрон ва Бирлашган Араб Амирликларида ҳам туғилишнинг давлат назоратига олиш қарор топа борди. Бунда муаммо моҳиятини диний асосда тушунтиришдан иборат ташвиқот ва тарғибот ишлари муҳим таъсир кўрсатди. Бу жиҳатдан, айниқса, Миср муфтийси Муҳаммад Саъид Тантави фатволари алоҳида аҳамиятга молик. У қатор маърузаларида оилада болалар кўпайиб, уларни едириш, кийинтириш, ўқитиш ва тарбиялаш муаммога айланса, ҳомиладорлик она саломатлигига путур етказса, боланинг соғлом туғилишига асорат кўргазса, мавжуд тиббий воситалардан фойдаланиш раво эканлигини, она соғлигини ҳимоя этиш Аллоҳ иродасига рост келишини асослаб берди. Натижада мусулмон мамлакатларида ҳам ҳомиладан сақланишнинг тиббий восита ва усул (аборт)ларидан фойдаланиш таомилга кира борди. Мустақил Ўзбекистонда юргизилаётган демографик сиёсатда ҳеч қандай тақиқ кўзда тутилаётгани йўқ. Аксинча, нечта бола кўриш масаласи — ҳар бир оиланинг ихтиёрий иши. Бироқ она ва боланинг соғлиги муаммоси бу сиёсатнинг мағзини ташкил этади. Бунда фарзандларни сутма-сут эмас, балки уч йиллик танаффус билан туғиш асосида она ва боланинг соғломлигини таъминлаш асосий муддао ҳисобланади. Зеро, она ва боланинг соғломлиги оиланинг соғломлиги, демакки, миллат ва жамият соғломлигининг асосидир.

Оиланинг ижтимоий вазифаси аслида худди шу заминда, оиланинг жамиятни бунёдга келтирувчи ва соғлигини таъминловчи бирлик эканлигида зухур топгандир. Зеро, оила икки жиҳатга мансуб кишиларнинг — эркак ва аёлнинг ўзаро тенглиги, муҳаббати, бир-бирларини англаган ҳолда биргаликда яшаш ва кўпайиш истагининг, жамиятни тўлдириш, энг муҳими, уни ҳам

иктисодий, ҳам маънавий-ахлоқий жиҳатдан мукаммаллаштириш йўлида биргаликда қиладиган ҳаракатининг ҳосиласидир. Рост, ҳали оила дастлаб юзага кела бошлаган патриархал замонида эркак ва аёлнинг тенглиги, бир-бирини севиши ҳақида гап ҳам бўлмаган. У даврларда аёл ҳуқуқ жиҳатидан чекланган, эркак учун мулк саналганидан уни сотиши, совға қилиши ёхуд таҳқирлаши мумкин эди. Ушанда аёл оила доирасида ҳам, жамият доирасида ҳам эр асоратига гирифтор қилинган эди. Шунга қарамай, оила доирасида бойлик орттириш ва уни қонуний ворислар — фарзандларга бериш мақсадининг англаниши, шу йўлда бошланган саъй-ҳаракатлар оила ва оилавий муносабатлар тақомилида муҳим роль ўйнай бошлади. Бу жараённинг чуқурлашуви натижасида оила қуришга муносиб аёлни танлашга, бинобарин, унга бокиралик тўловини тўлашга (маҳр ва қалин сифатида) ёхуд ота-онасининг мартабаси ва бойлиги даражасида муносабатда бўлишга, хуллас, севиб-севилишга эътибор бериладиган бўлди. Натижада иффат ва номусни шарафловчи никоҳ анъанага айлана борди. Никоҳ икки жинсдаги кишилар — йигит ва қизнинг эл назарида қарор топган бирга яшашга оид аҳду паймони бўлиб, бундай вазиятда жинсий муносабат шаръан ҳалол саналган ва шундай шаръий никоҳдан туғилган бола жамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида ҳеч қанақа маломат қилинмаган. Албатта, бундай никоҳнинг бош шарти — иффат ва бокиралик қимматини маҳр, қалин ва тўй харажатлари эвазига тўлаш бўлган. Афтидан қадимги туркий тилда «қиз» сўзи бошда жинсни англатмаган, балки иффатли, бокира, нодир ва қимматбаҳо деган маъноларни англатган кўринади. Туркий тиллар оиласига мансуб қўмниқ тилида бу сўз ҳозир ҳам шу маънода қўлланадигани, бунини тубандаги тўртликда равшанроқ англаш қийин эмас:

Башмағъынғ қъыз, башинғ қъыз,  
Башинғдагъы чачынғ қъыз.  
Оймағъынғ қъыз, оъзюнғ қъыз,  
Авзунғдагъы сезюёнғ қъыз.

Ўзбекчаси:

Бошмоғинғ қиз, бошинғ қиз,  
Бошингдагғи сочинғ қиз.  
Уймоғинғ қиз, ўзинғ қиз,  
Оғзингдагғи сўзинғ қиз.

Филология фанлари доктори А. Аджиев тўртликни шарҳлар экан: «Унда ҳозир турмушга чиқмаган бокира ва иффати ўзида бўлган аёл жинсига мансубликни англлатувчи «қиз» сўзи ўзининг энг қадимги илк «қимматли», «қимматбаҳо» маъноларини сақлаб қолганини алоҳида таъкидлайди. Бу далилнинг аҳамияти шундаки, устига қиммати қўйилган иффат ва бокиралик — турмушга чиқмаганликни англата бошлагач, жинсий айирмани ифодаловчи маъно касб этди, буни куёвга ўзатишган қизнинг «келин», фарзанд кўргач эса — «она ёки ойи» дейилиши ҳам тасдиқлайди. Шу тариқа қалин, маҳр ва тўй харажатлари қизнинг баҳоси, аниқроғи, иффат ва бокиралик қиммати тарзида юзага келган. Бундай иқтисодий тўлов оила мустаҳкамлиги гарови вазифасини ўтаган, шу билан бирга эркакнинг оила салтанатидаги мавқеини белгилаган. Номус туйғусининг шарафланиши ҳам ана шундай бошланган. Шу асосда никоҳ илоҳий аҳдга ва оила муқаддас қароргоҳга айланган. Оилада покиза насл-насаб туйғуси ва у билан фахрланиш — пировард-оқибатда ватанпарварлик, халқпарварлик ифтихорини юзага келтирган. Натижада ўзбек оилаларида ўзаро ҳурмат, қатъий ички интизом асосида барча аъзоларнинг ўз бурч ва вазифаларини адо этишлари, бир-бирларига нисбатан эзгулик ва меҳр-оқибат кўрсатишлари анъанага айлана борган. Ўзбекларда ўз шахсий фаравонлигидан кўра оила шаънининг баланд тутилиши, қариндош-уруғлари ва яқин одамларига, қўни-қўшниларига гамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўйишлиши — олий даражадаги қадрият бўлиб, ўзбек қалбидаги бу гавҳарлар оилавий муҳитни самимиятга йўлдиришга, оилани ташқи муҳит билан боғлашга ва мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қилади. Оила интизоми-жамият ва давлат интизомининг сарчашмаси. Оилада интизом туйғуси шаклланган киши давлат ва жамият ишда ҳам шу туйғу соҳиб сифатида хизмат қилади, давлат қонунларига чап беришни хаёлига ҳам келтирмайди, ҳар бир ишни ўз жойида ва ўз вақтида белгилаб тартиб асосида бажаради. Бундай интизом ва тартиб бутун халқ ва миллатнинг шарафига айланади. Айтайлик, немис ва японларга хос интизомнинг жаҳон миқёсида эътироф этилиш сабаби ҳам ана шунда. Абдурауф Фитрат бундай интизомликнинг ижтимоий моҳиятини таърифлаб, ўзининг «Оила ва оила бошқариш тартиблари» асарида шундай ёзган эди: «Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг

ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва мунтазам бўлади». Ўз-ўзидан равшанлашадики, оилавий тартиб-интизом муаммолари унинг ҳуқуқий вазифаларини белгилайди. Бунда, энг муҳими, оиланинг ҳар бир аъзосига хос ички интизом маданияти, ўз бурчи ва масъулиятини англаши билан бирга улар оилавий муҳитда ўз ўрнини белгилай олиши, оилавий муносабатларни ҳурмат қила билиши, оила иқтисодий имкониятини ҳисобга олган ҳолда иш юритиши, оила манфаатдорлигини таъминлашга интилиши, оила шаънини шарафлаши, хуллас, оилада ўз шахсий ҳаловатини ҳис қилмоқ учун ҳалол ва самимий бўлмоққа эришиши зарур. Шундай экан, оиланинг ҳуқуқий пойдеворини бунёдга келтириш — кимга, қандай қизга уйланиш масаласини ечишдан бошланади. Туркий халқлар орасида ўлган аканинг хотинига укани ўйлантириш ёхуд ўлган хотиннинг синглисига ўйланиш ҳолатлари учрайди. Улар пуналуал оила қолдиқлари асорати бўлиб, ислом шариатиغا норавадир. Қуръони карим бу муаммони «Нисо» сурасининг 23-оятда тубандагича шариат ҳукмига айлантирган: «Сизлар учун оналарингиз, қизларингиз, опа-сингилларингиз, аммаларингиз, холаларингиз, ака-укаларингизнинг қизлари, опа-сингилларингизнинг қизлари, эмизган оналарингиз, эмишган опа-сингилларингиз, қайноналарингиз, жинсий алоқада бўлган хотинларингизнинг тарбиянгизда бўлган қизлари (мана шу санаб ўтилган аёлларга уйланиш ҳаром қилинди) — агар хотинларингиз билан жинсий алоқада бўлмаган бўлсангиз (уларни талоқ қилгандан кейин аввалги эрларидан туғилган қизларига уйлансангиз) сизлар учун гуноҳ йўқдир. Яна ўз пушти камарингиздан бўлган ўғилларингизнинг хотинларига (уйланишингиз) ҳамда опа-сингилни жамлашларингиз (яъни бирини талоқ қилмай туриб бошқасига уйланишларингиз ҳаром қилинди)»<sup>1</sup>. Бу ҳукм 24-оятда давом эттирилган: «Яна эрлик аёллар (ҳам ҳаром қилинди)»<sup>2</sup>. Ун тўрт асрдирки, бу шаръий ҳукмлар ислом мамлакатларида оила номуси ва ғурурини шарафлаб келаяпти, насл-насаб тозалиги ва ифтихорини ҳимоя қилиб келаяпти. Президентимиз И. А. Қаримов: «Халқимиз

<sup>1</sup> Қуръони карим, 57-б.

<sup>2</sup> Қуръони карим, 58-б.

тарихига назар ташлайдиган бўлсак энг қимматли алъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланади»<sup>1</sup>, — деганида худди шунини назарда тутган эди. Ўзбекистон Конституциясида оила ҳақ-ҳуқуқларига алоҳида боб бағишланиб, оиланинг жамият негизи сифатида давлатнинг муҳофазасида эканлиги қонун кучига киритилди. Бозор иқтисоди шароитида оилани мустаҳкамлаш ва иқтисодий қўллаб-қувватлашни таъминлаш мақсадида бюджет ҳисобида яшовчи оилалар маошини муттасил ошириб бориш ҳақидаги, шунингдек, Президентнинг 1990 йилнинг 3 майида қабул қилган «Кўп болали оилаларда нафақа миқдорини кўпайтириш тўғрисида»ги Фармонидан тортиб, 1994 йилнинг 16 июлидаги Фармони, қолаверса, кейинги «Қам таъминланган оилаларни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида» (1994 йил 1 октябр), «16 ёшгача болалари бўлган оилаларга нафақалар тайинлаш ва тўлаш тўғрисида низом» (1996 йил 10 декабр) ҳамда «Болали оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш тўғрисида» (1997 йил 1 январ)ги қатор қарор ва фармонийишлари оила қонунчилиги пойдеворини яратди. Қолаверса, бу фармон ва қарорлар оиланинг жамият ва давлат муҳофазасида эканлигини жаҳон жамоатчилиги кўзи ўнгида яққол тасдиқлади. Биргина Бухоро вилоятида 1997 йилнинг ҳар ойида 12 мингга яқин қам таъминланган оилага 13 миллион сўм моддий ёрдам берилган бўлса, 38 минг оилага 40 миллион сўм болалар нафақалари тўланди. Шунингдек, никоҳга ва оилага дахлдор бир қатор расмий ҳужжатлар қабул қилинди. Оила йилида «Оила кодекси»нинг қабул қилинганлиги муҳим бир ҳодиса бўлди. Аслида бу ҳужжат «оила» сўзининг «никоҳ» сўзига нисбатап кенгроқ маъно англатиши ҳисобга олиниб, амалда қўлланиб келинган «Никоҳ ва оила» кодексини янгилаш, тўлдириш ва мукамаллаштириш асосида тартиб берилиб, Олий Мажлиснинг X сессиясида биринчи ўқишда тасдиқланиб, умумхалқ муҳокамасига ҳавола этилган эди, ниҳоят Олий Мажлиснинг XI сессиясида тушган таклифлар асосида таҳрир этилиб, иккинчи ўқишда қабул қилинди. Албатта, бу кодекс аввалгисидан ҳам ҳажм, ҳам мазмун жиҳатидан бирмунча фарқ қилади ва қатор афзалликлар-

<sup>1</sup> 1998 йил — оила йили. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998 йил. 9—10-б.



га эга. Айтайлик, «Никоҳ ва оила» кодекси 275 моддани ўз ичига олган олти бўлимдан. иборат бўлса, «Оила кодекси» 238 моддадан таркиб топган саккиз бўлимдан иборат. «Умумий қондалар» деб аталгувчи бўлимнинг 8-моддаси «Оилавий муносабатларда маҳаллий урф-одат ва анъаналарнинг қўлланиши» ҳақида бўлиб, жумладан, бу масала шундай ифодаланган: «Қонун ҳужжатларида оилавий муносабатларни тартибга солишга оид тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тамойилларига зид бўлмаган маҳаллий урф-одат ва анъаналар қўлланилади». Бунда ўзбек халқида келин-куёвга эскича никоҳ ўқитиш, шунингдек, Республикамизда яшовчи бошқа халқлар, жумладан, русларда черковда никоҳ ўқитиш, туркларда эса никоҳ тўйдан кейин ҳурмат белгиси сифатида келин-куёвнинг маълум муддат давомида оила аъзолари билан гаплашмай юришлари сингари анъанавий удумлар кўзда тутилган. Иккинчи бўлим никоҳ масалаларига бағишланган бўлиб, никоҳни тузиш тартиби ва шартлари, эр-хотиннинг шахсий ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари, мол-мулкнинг шартномавий тартиби, никоҳнинг тугатилиши ва ҳақиқий эмаслиги ҳолатларини акс эттиradi.

Учинчи бўлимда қон-қариндошлик ва болаларнинг насл-насабини белгилаш, тўртинчи бўлимда ота-она ҳамда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари Конституциямизнинг 64—65-моддалари мантиқидан келиб чиққан ҳолда қонунлаштирилган. Шунингдек, унда қариндошлик тушунчасига ҳам алоҳида тўхтанилиб, инсонларнинг бир-бирларига яқинликлари тўла ва тўла бўлмаган қариндошлик тарзида намоён бўлиши асослаб берилганки, бу, ўз навбатида, мерос масалаларини, шунингдек, қондош ва ўғай ака-ука ҳамда опа-сингиллар муносабатларини тартибга солишда жиддий аҳамиятга эга. Бешинчи бўлимда оила аъзоларининг ва бошқа шахсларнинг алимент хусусидаги мажбуриятлари, олтинчи бўлимда ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни жойлаштириш шартлари, еттинчи бўлимда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш ва ниҳоят, саккизинчи бўлимда чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокида оилавий муносабатларни тартибга солиш муаммоларидан баҳс этади. Умуман, кодексда оила давлатнинг моддий ва маънавий пойдевори, жамият устқурмаларидан бири си-

фатида қаралиб, жамиятнинг ривожланишида асосий роль ўйнаши қонуний асослаб берилганлиги билан бекиёс аҳамиятга эга.

Оила жамғармасини тежаб-тергаб сарфлаш хусусида «Қобуснома»да шундай дейилган: «Жам этгандин сўнг яхши сақлагил ва ҳар ботил<sup>1</sup> иш учун уни қўлдин бермагил, недимки сақламоқ йиғишдин мушкулдур. Агар керак вақтида зарур иш учун олиб харж этсанг, ҳаракат қилиб уни ўрнини тўлдурғил. Агар харж этиб, яна жойини тўлдурмасанг, агар Қоруннинг<sup>2</sup> ганжидек бўлса ҳам, у бир кунда йўқ бўлур»<sup>3</sup>.

Шу маънода америкалик уй бекаларининг тежамкорлигидан сабоқ олса арзийди, улар ҳатто крандан оқаяётган сувни-да тежаб сарфлайди, болалари расм чизган қоғозни ташлаб юбормай, нимагадир сарфлайди, лимон ё апельсин пўчоқларидан конфетлар тайёрлашади ё чой дамлашда фойдаланади. Донни йиғсанг — хирмон бўлади-да! Рост, эркак қўли баракали, лекин рўзгорни аёл юритади, у ақл-идрок билан сарф-харажати ўрнига қўйса, рўзгорда «узилиш» бўлмайди. Фахр-ул-Баот Сибғатуллоҳ қизи ёзганидек: «Бир хоним уйининг идора қилувида исроф этувчи бўлса, эрини ранжитиши маълум, ўзи ҳам торлиққа тушиб машаққат чекадир. Эр исроф қилувчи бўлганда ҳам хотун уни яхши тута билувга ўргатмоғи, егуликларни ва бошқа нарсаларни режалаб тутмоғи, нарса қўйилатурган жойини бекитиб тутмак керак»<sup>4</sup>. Шундан бўлса керакки, «Бошнинг икки бўлмагунча, молинг икки бўлмас» нақли аёлнинг саришталик баҳосига айланган. Ахир уйни уй қилган эрнинг топишигина эмас, балки хотиннинг «кўрпа иши» ҳам. «Аёлнинг сариштаси—рўзгорнинг фариштаси» деб бежиз айтилмайди. Бироқ «эрда бўлса-йўрғалайди хотин, эрда бўлмаса — нима қилади хотин?» Бундай кезларда Фахр-ул-Баот Сибғатуллоҳ қизининг тубандаги маслаҳати асқотади: «Баъзан эрларнинг пуллари оз бўлур-да, хонимларнинг сўраган нарсалари олинмас. Бу вақтда хо-

<sup>1</sup> ботил — бузилган, бузуқ

<sup>2</sup> Қорун. Тавротда Қорей деб берилган. У беҳад бой бўлган. Бу ривоят Қуръонга ҳам кўчирилган. Афсоналарда айтилишича, кувронийлиги учун Қорунни ҳам, барча бойлигини ҳам ер ютган экан.

<sup>3</sup> Қайковс. Қобуснома, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти. 1988. 73-б.

<sup>4</sup> Фахр-ул-Баот Сибғатуллоҳ қизи. Оила сабоқлари, Тошкент, «Ёзувчи» нашриёти, 1993, 65-б.

нимлар аччиқ-алам қилмай, чидамликни қўлга олиб, сабр-қаноатли бўлмаклари керак»<sup>1</sup>. Чунки халқ мақолида айтганидек, «эрга тегнш осон, лекни этик ечари қийин». Ахир «бировга ҳолидан ёки эрининг фақирлигидан зорланмак ёки шуларни, албатта, ол деб эрини қистамак катта айбдор»<sup>2</sup>. Бинобарин, ҳар қандай сарф-харажат оила эҳтиёжлари ва имкониятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилмоғи даркор. Бунда оила бюджетигаги буромад ва даромад нисбати ҳам ҳисобга олиниши шарт. Бинобарин, оила иқтисодий фаолиятини йўлга қўйишда иқтисодий билимлардан хабардорлик ва асосан, режали ҳисоб-китоб юритишда тадбиркор заковатга эга бўлиш оиланинг нафақат маънавий, балки ижтимоий асосларини ҳам мустаҳкамлайди.

Ўзбек оилаларида маънавий-ахлоқий муҳитни шакллантиришда кексалар айрича роль ўйнайдилар. Улар ажодлар яратган бой маънавий-ахлоқий қадриятларнинг хазинабони, давомчиси ва янги шароитдаги бунёдкорни сифатида ёш авлодни тарбияловчи беминнат мураббий саналадилар. Шу боисдан халқимизда «Қариси бор уйнинг фариштаси бўлади», «Қари билганини пари билмас» сингари мақолларнинг мавжудлиги бежиз эмас. Худди шу кексалар туфайли ўзбек хонадони файзли, тўкин ва меҳрободдир. Улар болаларни жонларидан ортиқ суюдилар, айниқса, неварая чевараларини «данагимнинг мағзи» деб қувватланадилар, уларга эртагу нақллар айтиб ҳаёт сабоғини берадилар. Айниқса, отаси ё онаси ҳаётдан эрта кетса, унда улар ўша болаларга ота ё она ўрнини билдирмай, неварам деб эмас, балки болам деб ўқситмай вояга етказишга ҳаракат қиладилар. Бунда уларнинг ҳаётий тажрибалари, аниқроғи, яқин ўтмишда ўзларнинг шундай «тарбиялаш синовлари»дан ўтганликлари асқотади. Улар болаларга халқ урф-одатлари, илғор анъаналарини ўргатиш билан чекланиб қолмайдилар, ўз ўрнаклари билан ҳам сабоқ берадилар. Бу — ўзбек турмуш тарзи миллийлиги аломати. Шу боис ўзбек болалар адибларнинг аксар асарларида болалар ҳаёти кексалар иштирокисиз кечмайдилар. Афтидан ўзбек оилаларига хос шу миллий хусусиятни билмаганлиги туфайли М. П. Коршунов 1959 йилнинг 20 февралда Москвада ўзбек болалар адабиёти муҳокамасида сўзга чиқиб: «Кўпгина асарларда мавжуд «навбатчи» чоллар учрайди. Тўғри, шарқ адабиё-

<sup>1, 2</sup> Ўша асар. 65-б.

тида чоллар жуда фаол ҳаракат қиладилар. Бироқ баъзи ҳолларда улардан воз кечса ҳам бўлади», — дея таъна қилган эди<sup>1</sup>. Бу дашномлар аслида қай даражададир кексаларга европача оила тарзидаги қарашлардан келиб чиққанини пайқамаслик мумкин эмас. Собиқ қизил мафкура таъсирида кексаларга европача оилавий муносабатлар тарзида қараш, ўзбек оилаларила ҳам кексалар ва фарзандлар орасида муносабат тарзида қараш ўзбек оилаларида ҳам кексалар ва фарзандлар орасидаги муносабатда ўз салбий таъсирини кўрсатди. Қариялар учун гарибхоналар Ўзбекистонда ҳам пайдо бўлди, ўз ҳаловатини ўйлаган айрим ўзбек оилаларида ҳам кексайиб қолган ота-оналарини шундай гарибхоналарга жойлаштирувчилар ҳам топилди, таассуфларки, бундай отабезор фарзандлар эртага ўзларини ҳам шундай қисмат кутаётганини ўйламаётирлар. Улар халқимизнинг: «Мен ҳам эдим сенингдек, сен ҳам бўласан менингдек», — деган аччиқ ҳақиқатни ифодаловчи доно мақолини унутганга ўхшайдилар. Ҳолбуки, ота-оналари кексайганда хизматларини қилиб, дуоларини олмаган фарзанд қарғишга учраши ҳақида махсус ҳадис шариф бор. Инчунин, Абу Ҳурайра айтидилар: «Расулulloҳ: «Хор бўлсин, хор бўлсин, хор бўлсин!» — деб ўнмаротаба такрор қилдилар. Шунда саҳобалар: «Ё Расулulloҳ, кимни айтаяпсиз?» — деб сўрашди. Расулulloҳ: «Ота-онасининг иккаласи ёхуд битталари кексайиб қолган вақтида (уларни рози қилмай) ўзини дўзахга тушишга мубтало кишини», — дедилар<sup>2</sup>. Бошқа бир ҳадисда эса: «Қим ота-онасини рози қилса, унга тубо<sup>3</sup> насиб бўлиб, Аллоҳ таоло унинг умрини ҳам зиёда қилади»<sup>4</sup>, — дейилган. Шу ҳадислар замирида туғилиб, аждодларимиз тажрибасида синалган «Ота рози — худо рози» нақли ҳам кекса авлодни ҳурмат қилиш анъанасини шакллантиришда айрича хизмат қилган. Бинобарин, кекса авлодни ҳурмат қилиш, эҳтиёткорона авайлаш, эҳтиёжларини таъминлаш ўзбек оилаларининг бетакрор фазилатига айланган. Ўзбекистон Конституциясининг 66-моддасида бу анъанавий миллий қадрият: «Вояга етган меҳнатга лаёқатли фарзандлар ота-оналари ҳақида

<sup>1</sup> Маҳорат мактаби. Тошкент, Ўзадабийнашр, 1962, 440-б.

<sup>2</sup> Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад (Адаб дурдоналари), Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1990, 20-б.

<sup>3</sup> тубо — жаннатлардан бири ёки ундаги дарахтлардан бирининг номи.

<sup>4</sup> Имом Исмоил ал-Бухорий. Ўша асар, 20-б.

гамхўрлик қилишга мажбурдирлар», — дея қонун кучи билан мустаҳкамланган. Чиндан-да, ҳаётнинг аччиқ-чучуғини татиб, хилма-хил синовларда товланиб заковат тимсолига айланган кекса авлоднинг эзгу ўғит-насиҳатлари оилалар маънавий-ахлоқий камолотининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Айни чоқда шу маънавий пойдевор қай даражададир жамоатчилик фикрига дахлдорлиги билан ҳам бениҳоят қимматлидир.

Фарзандпарварлик ҳам ўзбек оилаларининг ўзбекиона миллий оламини ташкил этувчи бетакрор фазилатидир. Шу фазилатлари туфайли иккинчи жаҳон уруши йилларида фашистлар вақтинча босиб олган сарҳадлардан эвакуация қилнган 200 мингдан зиёдроқ турли-туман миллатларга мансуб етим-есирларни ўзбек халқи ётсирамай:

Сеп етим эмассан,  
Тинчлан, жигарим.  
Қуёшдек меҳрибон  
Ватанинг онанг.  
Заминдай вазмину  
Меҳнаткаш, мушфиқ,  
Истаган нарсангни тайёрлагувчи  
Халқ бор — отанг бор,

Чўчима, жигарим,<sup>1</sup> — дея меҳрибонлик билан ўз бағрига олди. Уруш шароитидаги имкониятлари доирасида едирди, кийдирди, соғ-омон улғайишларини таъминлади, ўқитиб катта ҳаётга йўллади. «Бу оналик меҳри орқасида пайдо бўлган ватанпарварлик эмас, балки ҳақиқий ватанпарварлик ҳиссидир», — деб эътироф этганди ўша йилларда Тошкентда яшаган рус болалар адиби К. Чуковский 1942 йилда босилган «Ўзбекистон ва болалар» китобида. А. Авлоний ёзган эди: «Қишини кеча ва кундуз ишлатдурган нарса Ватан ва бола-чақаларининг меҳру муҳаббати эмасму? Маълумки, Ватансиз оила, оиласиз Ватан бўлмайди, жамиятдаги бу икки нарса бир-бири билан узвий боғланади ва бири иккинчисини тўлдиради». Шу маънода она — Ватан ичра Ватан, меҳнат туфайли обод ва озод мухтор гўша бўлиб, Ватан бағрида, Ватан назари остида, Ватан ҳимоясида барқарорлик касб этади. Бинобарин, она шу Ватанда амал қилинадиган низомларга итоат қилиб, турмушини йўлга қўяди. Бу эса, ўз навбатида, онанинг қўш-

<sup>1</sup> Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами, 5-нч томи, Тошкент, «Фан», 1984, 21-б.

ничилик, маҳалладошлик муносабатларида, шунингдек, маҳалла-қўй амал қилаётган тўю маъракаларга қатнашиш, уларга хос расм-русумлар ва урф-одатларга риоя этишни заруриятга айлантиради, оммавий ҳашарлар, сайнлар ва байрамлар каби анъаналарга иштирок, қилишни маънавий мажбуриятга айлантиради. Бу жараён чуқурлашгани сайин оила ҳам мустаҳкамлана боради, иривард-оқибатда миллат ёки халққа дахлдор оила ифтихори юзага келади ва шаклланади. Ўзбекларда кўрнадиган оилапарварликнинг том маънодаги асослари шуларда зуҳур топган. Шуниси қувончлики, ҳукуматимиз томонидан жамият диққат-эътиборини ўзбек миллий оиласини мустаҳкамлашга қаратилган қатор чоратадбирларининг белгиланаётганлиги ҳам аслида худди шу ўзбекона оилапарварлик асосларини ҳар тарафлама ривожлантириш негизда соғлом ва бақувват демократик жамиятни барқарор этиш мақсадини кўзлайди.

---

## ОИЛА САЛТАНАТИ СУЛТОНИ

Бошни фидо айла ато бошига,  
Жисмпн қил садқа аво қошига.

Тун-қунулга айлагил нур фош,  
Бирисин ой англа, бириспн қуёш.

*Алишер Навоий*

Йигит эр етиши билан оила қуриш тадориги кўрила бошланади. Бинобарин, бўлажак келин ва куёв учун кийим-кечак, кўрпа-тўшак, уй-жой, рўзғор ашёлари ва ниҳоят тўй харжи, маҳр харжи тайёрлашга киришилади. Қиз-чи, бўй етгани билан унинг қўлини сўровчи йигит бўлмаса, оила унга ҳавас бўлиб қолаверади. «Қизники қийин битар», — дейилиши шундан. «Бошни икки қилиш» эса ўз-ўзидан бўлавермайди. Бунинг учун жиддий иқтисодий тайёргарлик кўрилиб, сўнгра қиз танлашга киришилади. Албатта, қиз танлаш ғоят масъулиятли иш бўлиб, қурилажак оила барқарорлиги ва мустақиллигининг гарови ҳисобланади. Шу боисдан бобокалонларимиз Қайковусдан тортиб Амир Темургача бу масалага алоҳида эътибор берганлар. Жумладан, Қайковус бу хусусда шундай маслаҳат берган: «Хотин олсанг улуғ салоғлиг<sup>1</sup> хонадондин хотин талаб қилғил. Ҳар турлик авбошнинг қизин олмағил, нединким, хотинни уйнинг кадбонулиғи<sup>2</sup> учун олурлар, шаҳват учун олмаслар.

Хотин камолга етгон, оқила бўлгон, онасининг кадбонулиғин, отасининг кадхудолиғин<sup>3</sup> кўргон ва билгон бўлсин. Агар бундоқ нозанин қўлингга тушса, уни асло қўлдин чиқармағил ва жаҳд қилиб уни олғил...»<sup>4</sup>. Бунда шуни ҳам назарда тутиш лозимки, беҳадду ҳудуд бойлиги ё ота-онасининг улуғ мартабасига тамагирлик ҳисобидан уйланиш ҳам кутилган натижага олиб келмаслиги мумкин. Шу ваддан ота-боболаримиз ҳамма замонларда ҳам «Қиз берсанг — отасига қараб бер», «Қиз олсанг — онасига қараб ол» мақолига амал қилиб, «Қиз

<sup>1</sup> салоғлиг — яхшилик

<sup>2</sup> кадбонулиг — уй бокалиги рўзгорни сарипшта тутувчи хотин.

<sup>3</sup> кадхудолиг — рўзгорни бошқарувчилик

<sup>4</sup> Қайковус. Қобуснома, 82-б.

Бор — қирғиз қовоқли, Қиз бор — қарчиғай қанотлиларини танлашган. Табiiйки, бунда қизнинг соғломлиги, оқилаю покизалиги, пазандалиги, чеварлиги ва соҳибжамоллигига алоҳида эътибор қилинган. Пировардоқибатда бу жараёнларнинг, асосан, йигит томонида бажарилиши — оила салтанатида эр учун султонлик мавқени белгилловчи ҳам иқтисодий, ҳам маънавий омилга айланган. Рост, оила тарихи ва муаммоларига бағишланган сон-саноқсиз тадқиқотлару маълумотларда қайта-қайта таъкидланиб келинаётган моногам оиланинг юзага келиши туфайли хотиннинг эркак қарамлигига ўтганлигига доир қарашларнинг генетик илдизлари ҳам шу нуқтага бориб туташмоғи аён. Ҳар қалай кишилик жамиятлари тараққиётида патриархат қарор топган замондан то ҳозиргача оилада эркакларнинг ҳукмронлик мавқелари устувор бўлиб келаётир. Бу ҳақда пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис-салом ҳам ўз ҳадиси шарифларида шундай буюрганлар: «Эрлар оилада аҳли аёлларига бошлиқдурлар. Аллоҳ таоло уларни оилани ҳимоя қилишга қодир, раҳбар бўлишга муносиб қилиб яратди ҳамда оила қуришга кетадиган сарф-харажатларни топишни ва оилани боқишни эрнинг зиммасига юкледи». Аёнлашаётирки, эркак ҳамма замонларда ҳам оиланинг таянчи ва бош тиргаги бўлиб келган. Гарчи эл орасида «эркак кўчанинг одами», — деган гап юрса-да, оила салтанати эркак изнида бўлади. Негаки, оила муҳитида эркак бажарадиган вазифалар беҳад ва уларни фақат эркак бажара олади. Булар тубандагилардир:

1. **Йигит уйлангач**, унинг зиммасида ўз онаси ва хотини, яъни қайнана ва келин муносабатларида самимиётни қарор топтириш вазифаси туради. Ҳолбуки, бу жараёни ўринлатмай, янги оилани мустаҳкамлаш душвор кечади. Бунда йигит ўз онасини ҳам, хотинини ҳам тинглай билиши, улар ўртасида ихтилоф чиқишига йўл қўймай, фаросат ва тадбир билан иш кўриши, хотинини ҳам, онасини ҳам ўқситмай, аксинча ўзаро ҳурмат билан бир-бирларига муносабатда бўлишларини таъминлашга интилиши лозим. Бу ғоят оғир масала, лекин «Қаловини топсанг — қор ҳам ёнади» деган ҳикматга амал қилинса, ҳаммаси жойига тушиши осон. Бу масаланинг мураккаблиги шундаки, келин янги хонадон муҳитига мослашгунча анча муддат ўтмоғи шарт. Бу хонадонда у ўз ота-онасиникидаги эркаликларини қилолмайди, бундаги рўзғор шароити ҳам ўзи кўнликкан



ота-онаси рўзгоридан фарқ қилади. Айтайлик, кўнгли тусаган нарсани ўз ихтиёри билан олишга ийманади, қайниларга муомалада сергак ва эътиборли бўлмаса, орада нохуш гап чиқиши тайин. Боз устига ҳовлини, уйни тоза ва саранжом туттиш, қозон-товоққа қараш ҳам унинг зиммасига тушади. Қайнава эса бу жараёнларни муттасил кузатади, келиннинг ҳар бир хатти-ҳаракатини баҳолаб, изоҳлаб маслаҳат бериб туради, келин айрим нарсаларда уқувсизроқ бўлса, ўрни-ўрнида қойиб қўйиши мумкин. Келиннинг эса бу хонадондаги ягона суяничи эри, унгагина дардини айта олади, унгагина ёқишга интилади. Эри ҳам уни тушунмай, онасини ёқласа нима бўлади? Халқ эса: «Эр уйининг арраси бор, аррасининг гиж-гижи бор», — дея бежиз айтмаган. Келин турмушга чиқишидан олдин онавий ҳаётнинг шу муаммоларидан воқиф этилган бўлса, ўзида шу мураккабликларни енгиб ўтиш имунитетини тайёрласа, эри мададида янги хонадондаги муҳитга тез кўникиб, мослашиб кетади.

**2. Эр — оила таъминотчиси, боқувчиси.** Эр онлада давлат боши. Халқда: «Рўзгор — ғор», — деган гап бор. Эр ҳалол меҳнати билан топган-тутганини рўзгорим деб ташиса-ю, хотин уни эплаб сарф этмаса, оқибати нохуш бўлади. Халқ беҳудага: «Эр қоплар, хотин сақлар», — демаган ахир. Қолаверса, «Эрда бўлса — йўрғалайди хотин, эрда бўлмаса — нима қилади хотин?» Шу боисдан ўзбек халқи тажрибасида йигитнинг топши-тутишини ҳисобга олиб қиз бериш одати ҳамон учрайди. Албатта, бунда севиб-севилмоқ назардан соқит қилинмайди. «Қизинг кимни севса — кўёвинг шу» ёки «Қизни ошиғига бер» мақоллари бунинг шаҳодати. Бироқ онанинг иқтисодий бақувватлигини таъминлашда эркак қанчалик уҳдадор бўлса, аёл уни саришталашда шунчалик уҳдадордир. Шу нуқтада «Эру хотин — қўш ҳўкиз» бўлиб оила жамалғасини тортади. Шундагина она кўни-қўшнилар ва эл орасида эътибор қозонади, назарга тушади.

Рост, ҳозирги бозор иқтисоди шароитида хотинлар орасида топармон-тутармонлар тобора кўпаяётир. Жаҳон матбуоти хабарларига кўра, бу жараён шундат билан ўсаётир. Вашингтондаги халқаро меҳнат ташкилотигади маърузада қайд қилинишича, ҳозирги шароитда онани моддий таъминлашда жаҳон миқёсида 30 фонз аёллар иштирок этаётир. «аҳвол шу тарзда давом этса, яқин келажакда бу рақам 80 фонз»гача ўсишидан

огоҳлантираётир ўша маъруза. Хўш, бу яхшими ёки ёмонми? Қолаверса, аёлнинг топгани нима бўларди, деб бу жараёнга беписанд қаровчилар ҳам бор. Ташвишланарлиси шундаки, бу ҳолат эркакнинг жамиятдаги мавқеига путур етказмоқда. Не ажабки, хотиннинг топармонлигидан керилиб, хотини қай усулда топаётганини ўйлаб ҳам кўрмай, аксинча ўз эркаклик ифтихорининг топганидан орияти келмай, хотини ҳисобидан ялло қилиб яшаётган номуссиз эркаклар ҳам топилади. Алам қиладиган жойи шундаки, аксар ҳолатларда аёлларнинг пул топиш йўли ишлаб чиқариш жараёнига қатнамоқдан кўра тижорат йўлининг афзал кўрилаётганлигидир. Натижада хотин «уйга безак, эрга кўмак»чилик вазифасини унутаётир, аксинча эркакдан зиёдроқ топаётгани эвазига эркакшодалик хусусиятини касб этиб, аёлга хос назокату самимиятини, ҳаё ва ибосни йўқотаётир, кўрслашаётир ва шаддотлашаётир. Халқ беҳудага: «Хотин алжиса, эл алжийди», — дея огоҳлантирмаган, ахир! Айтайлик, эркакни йўқ нотугал оилаларда аёлнинг бундай топармонлиги моддий эҳтиёжни таъминлаш зарурияти тақозоси бўлса, эркакни бор оилаларда ўша эр гурурини топтайди, оила муҳитида унинг бурдини кетгизса, фарзандлар тарбиясида таъсирини сусайтиради, бундан ҳам ачинарлиси, эркакни шунчаки бир тирик товоonga айлантириб қўяди. Бундай оилаларда эркак на хотини, на бола-чақаси, на қўни-қўшнилари олдида ҳеч қанақа обрўга эга бўлмайди, ишхонасида ҳам унинг ҳурмати ҳаминқадар бўлади, холос. Бинобарин, унутмайликки, ҳамма замонларда ҳам ўзбек оилалари бюджетига хотинлар баҳолли қудрат ҳисса қўшиб келганлар, бироқ бу эрнинг топганига қўр ҳисобланиб, эр шаънини улуглашга хизмат қилган, эр қадрини юксалтирган, эрини эр қилган, қаро ер қилмаган. Оиладан эр шаънининг муқаддаслиги оила муқаддаслиги даражасида анланган. Эрнинг сўзи, маслаҳати хотин ва фарзандлар учун йўриқнома вазифасини бажарган.

Сирасини айтганда, хотин аслида эр топганига қафоат қилиш билан паники ўз қадрини оширган, аини чоқда эри топганини эҳтиётлаб, саришта-саранжом сақлаши ва эри билан кенгашган ҳолда расамадига қараб рўзғорга сарфлаши асносида оила бошқарувини зимдан қўлга кирита борган. Бунда эр ишончига, қайнана ва қайната ишончига эришмоқ алоҳида аҳамиятга эга бўлган, натижада оиладаги соғлом иқтисодий муҳит соғ-

лoм ва баркамол маънавий муҳитга пойдевор солган. Шу зайлда ўзбек оиласида эру хотин қўш қанот даражасида қадру қиммат топишган.

3. Эр — оила мураббийси. У, аввало, ўзидаги олижаноб фазилатлар билан оила салтанатидаги мавқеини тикиламоғи ва шундай ўрнаги билан чинакам тарбиячи вазифасини ўтамоғи даркор. Буни наинки унинг оила олдидаги бурчи, балки маҳалла-қўй ва Ватан олдидаги бурч ва масъулияти ҳам тақозо этади. Негаки, оилада эркакнинг сўзи — ҳал қилувчи сўздир. Ҳамма гап ана шу ҳал қилувчи сўзни айта билмоқ мавқеида тура билишда.

Эр, аввало, ўз хотинининг, хотин ҳам ўз эрининг тарбиячисидир. Эр хотинига самимий ҳурмати ва чексиз садоқати туфайли ҳақиқий мураббийлик вазифасини ўтай олади. Шундагина оилада эрининг сўзи сўз ўрнида ўтади, ижроси ҳам қатъийлашади. Эр бунга ўз сўзига амал қилиш намунаси билан эришмоғи даркор. Эр сўзи амалиётга омухталиги билангина субут ҳосил қилади, хотин олдида, оила олдида эр нуфузини таъминлайди. Хотин ҳам эриникида ётсирамай, оиланинг бунёдкори сифатида ўзини тута бошлайди, оила юкини баравар тортишини шараф деб билади. Бу эса оила ифтихорини юзага келтиради. Шу ифтихорни муқаддас сақлаб, авлодлар анъанасига айлантира билиш жамиятнинг мустақкам маънавий асосига қўйиладиган тамал тош ҳисобланади.

Эр хотинининг ота-онасини ўз ота-онасидай эъзoзлаши, ака-опаларини, қариндош-уруғларини, дўсту дуноналарини ҳурмат этиш билан ҳам алоҳида мавқе ҳосил қилади. Бунда у хотинини ҳуда-беҳудага рашк қилавермаслиги лозим. Халқнинг «Рашк бор ерда ўзинини эҳтиёт тут», «Рашкнинг кўзи кўр» ва ниҳоят, «Рашкнинг зангдап фарқи йўқ, юрагингни емириб тугатар», —деган ҳикматларига амал қилмоқни унутмаслик зарур. Эрининг хотинга ишончи—садоқат гарови, оиладаги осойишталик ва соғлом муҳитнинг чин асоси.

Эр хотини билан интим муносабатларида ҳам ҳаё ва ибo назокатига амал қилмоғи шарт. Акс ҳолда хотин эрининг ҳаё доирасига сиғмайдиган хатти-ҳаракатига ўрганиб, ўзи беҳаёликка рағбат пайдо қилиб қўядики, Қайковус бу масалада 900 йил илгари огоҳлантирган эди. Хотин бошданоқ рисоладагидек тугилмаса, эр юзини ерга қаратмоғи муқаррар. Ахир хотин — эрининг номуси, шарафи, ғурури. Шу ғурур топталса, эр эшик-

дан келганда, хотин тешикдан чиқса, эрнинг ўлгани. Фурури поймол бўлган эр эл олдида бошини қўтариб юра олмайди, мижговлашади, чалажон бир жонзотга айланади, холос.

«Эрдан—садоқат, хотиндан—итоват», — деган гап бор.

Эр хотинининг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатса-да, қилдан қийиқ ахтаравермаслиги, маъқулларини рафбатлантириб, номаъқулларидан эҳтиёткорлик билан огоҳлантира билмоғи лозим. Токи бу ишда қайнананинг аралашуви чуқурлашмасин, акс ҳолда эрда ҳаловат бузилади — ё она, ё хотин ёнига ўтишига тўғри келади. Эрнинг ўзи бу масалани адолат асосида ҳал қила олса, оила файзига файз қўшилади. Эр хотинининг сарфу харажатларига ҳам зиқналик қилмаслиги, лекин бу сарфхаражат оила тутуми имкониятларидан чиқмаслигини назорат қилмоғи даркор. Хотинлар борки, ортиқча зебу зийнат ва ҳашамга майлдор, улар бу масалада эрларининг топиш-тутишига кўнмасалар, ошлада, албатта, нохушлик юзага келади, аҳвол баъзан катта жанжаллару охири қўйди-чиқдигача бориб етиши мумкин. Эр буни доимо эсида сақлаб, имкониятларидан келиб чиққан ҳолда турли муносабатларда совға-саломлар шаклида хотини майлини ҳосил қилиб бормоғи адолатдандир. Хусусан, хотини ҳомилали бўлган кезларда кўнгли тусаган нарсани муҳайё қилиши — нафақат рафиқасининг, балки ёруғ дунёга келажак зурриётининг ҳам соғлигини таъминлашда алоҳида эътибор ва ғамхўрлик ишонаси сифатида аҳамиятлидир.

Эр — ўз ота-онасининг фарзанди, хотини ва оила аъзолари олдида уларга алоҳида эҳтиром билан муносабатда бўлмоғи шарт. Зеро, унинг фарзандлик бурчи ва масъулиятини исчоғли ўринлата олиши ўз жигаргўшалари учун ҳам ибрат сабоғидир. Шундай экан, Ҳадиси шарифда айтилгандек: «Қайси бир мусулмон фарзанди савоб умиди билан ота-онасини зиёрат қилса, Аллоҳ таоло унга жаннатдан иккита эшик очади. Агар улардан биттасини зиёрат қилса, унга жаннатнинг бир эшигини очади. Бола ота-онасидан қай бирини хафа қилса, уни рози қилмагунча Аллоҳ таоло ундан рози бўлмайди». «Ота рози — худо рози» мақоли шу асосда туғилган. Уша ҳадисда таъкидланганидай, ҳатто «Агарда ота-оналар болага зулм қилган» бўлсалар-да, «бола уларни раъжитмаслиги керак»<sup>1</sup>. Халқимизда ота ўтирган

<sup>1</sup> Имом Исмоил ал-Бухорий. Шиа асар. 14—15-б.

уйнинг томига боланинг чиқиб ўйнашини тақиқловчи одат бор. Ҳадисда айтилганидек, ота исминини айтиб чақириб, ундан олдинда юриш, юқорига ўтиб ўтириш, ота-онага бақириб-чақириб гапириб, уларни сўкиш, таҳқирлаш, уриш гуноҳдир. Ота-она тириклигида улар дуосига мушарраф бўлиш шарофати фарзанд иззатини оширувчи омилдир.

Ота фарзандлар орзу-ҳавасига парвоз бағишлайди, уларни ҳар бағрига босганида оламни қучгандай бўлади, уларга дунёсини, жону жаҳонини бағишлаб едиради, кийдиради, ўқитади, уйлик-жойлик қилади; уларга меҳнат қилишни, касбини ўргатади; ўзгаларни ҳурмат қилиш, ўзгаларга ҳамдардлик сабоғини беради; молларга қаран билан ҳайвонлар оламга, экин-тикин ва боғ-роғларга қараш билан наботот оламга муҳаббат уйғотиб, ҳаётсаварликни, табиатни сева билни илминини ўргатади; зуруриятга яраша саховат ёки талабчанлик кўрғазиб, продасини тоблайди; ҳаётнинг оғиру енгиллигига бардошли, қапоатли этиб ўстиради, тарбиялайди.

Отанинг матонати — фарзандлар учун жасорат сабоғи. Бу жонажон Ваташимиз — Ўзбекистоннинг мустақиллигини, халқимиз истиқлолини, мамлакатимиз чегараларини ҳимоя қилиш ва дахлсизлигини таъминлашда беқиёс аҳамиятга эга. Жаҳон ҳарбу зарбида Тўмарис, Широк, Спитамен, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Темур Малик, Бобур, Маҳмуд Торобий сингари улуғ саркардаларни етиштирган халқимиз 130 йиллик рус мустамлакаси шароитида ҳарбий салоҳиятини сўндириш сиёсати туфайли ҳарбий хизматга рағбати сусайгани сир эмас. Фарзандлар Ватан ва халқнинг умиди, эртаси ҳисобланаркан, Ватаннинг қисмати ҳам улар қўлида бўлади. Ҳамма гап ана шу масъулиятни чуқур ва тереги англаган ҳолда болада онладаёқ ҳарбий ватанпарварлик ҳиссини шакллантиришга, бу соҳада мактаб ва жамоатчилик билан ҳамкорликда ягона ва қатъий талаб қўйишда отанинг ўрниги муҳим аҳамият касб этади. Бу масалада онлада алоҳида эътибор бериш зарурлигини Кайковус ҳам уқтирган эди: «... унга ҳунар ва касб ўргатгайсан, агар сипоҳ аҳлидан бўлсанг, сипоҳ илмин ўргатгайсан. Буларни билгондин сўнг шиноварлик, яъни сувда юзмакни ўргатгил... отда юрмоқ, найза ўрмоқ, завбин отмоқ, чавгон урмоқ, каманд ташла-

моқ илмин»<sup>1</sup> ўргатмоқ ҳарбий салоҳиятини, жасорат ва қўрқмасликни, Ватан ва халқ манфаатлари йўлида фидойиликни боланинг қон-қонига сингдиради.

Ота учун ўғилдир, қиздир — барибир фарзанд, оила анъаналарининг, зурриётнинг давомчиси. Бироқ ўғилга муносабат бир қадар ўзгача. Шу вайдан ўғил кўрмоқ алоҳида шарафдай қабул қилинади. Бунинг сабаби шундаки, ўғил ота касбу корининг давомчиси, чирогининг ёқувчиси, меросхўри саналади. Утмишда подшолар учун фақат ўғлигина салтанатининг, тожу тахтининг вориси ҳисобланган. Қиз эса бундай ҳуқуққа эга бўлмаган, ўзганинг хасми бўлганлигидан тожу тахт, мулк ва салтанат ҳам бегонага ўтиб кетиши кўзда тутилиб, шундай шаръий ҳукмга амал қилиб келинган. Қизнинг меросга ҳуқуқи ҳам ўғилникига нибатан чекланган, ҳатто оилада қиз туғилиши қай бир замонлар бахтсизлик саналган. Бунинг аломатини ҳозир ҳам баъзида қиз туғилганини «уйингизни ўғри босибди» қабилдаги таъбир билан ифодаланишида кўриш мумкин. «Қиз сақлагунча, бир сиқим туз сақла», «Қиз сақладинг — ўт сақладинг», «Қиз уйнинг чўриси ҳам, ўғриси ҳам», «Қиз чиқарган уй масжидга ўхшаб қолар» каби мақолларда ҳам шу ҳақиқат ўз ифодасини топган. Бироқ отанинг вазифаси «қизга олтиндан тахт эмас, бармоқдай бахт» бера олишида. Зеро, отага меҳрибонликда қизга етари йўқ, унинг ҳусни қалбида. Уни ҳалолу покизаликка, хушхулқликка, озодаликка, саришта-саранжомликка, рўзгор тута билишга ўргатиш, аҳволдан хабардор бўлиб туриш оталик бурчи саналади.

Кўрнаётирки, ота кўп қиррали фаолияти билан олижаноб фазилатлар соҳиб сифатида оила салтанатини бошқариб туради, унинг иймони — оиланинг ишончи, унинг виждони — оиллага садоқат мезони, унинг обрўси — оила фазлу камол ишонаси, мақолда айтилганидай: «Ота-бола — бир боғ, бири — гул, бири — боғбон». Бинобарин, ҳар бир фарзандга отани дил-дилдан сева билиш саодати nasib қилишини истаб, болаларнинг этиборли шоири Сафар Барноевнинг «Дадамлар» шеърини келтириш билан ота таърифига доир мулоҳазаларни якунлаймиз:

---

<sup>1</sup> Кайковус. Қобуснома, 83-б.

- . . . . .
- Рўзгоримиз ким қилар бут?
  - Дадамлар!
  - Ким бор, ташвиш тамом унут?
  - Дадамлар!
  - Биз деб жондан кечади ким?
  - Дадамлар!
  - Жумбоқларни ечади ким?
  - Дадамлар!
  - Гуноҳ қилсак, кечирар ким?
  - Дадамлар!
  - Лочини қилиб учирар ким?
  - Дадамлар!
  - Ким доимо омон бўлсин?
  - Дадамлар!
  - Ким бизларга посбон бўлсин?
  - Дадамлар!
-

## ЭР ВАЗИРИ

Аёл оила отлиг ҳаёт иморатининг иккинчи буюк устунидир. Зеро, оила кўриш тараддуси келинликка муносиб қиз танлашдан бошланади. Бунда наслу насабининг тозалиги, ота-онасининг эл пазаридаги эътибори ҳам аҳамиятга эга бўлади. Ҳадиси шарифда бу хусусда шундай дейилади: «Келин танлаш вақтида тўртта нарсага, албатта, қизиқилади: молига, жамолига, насабно мансабига, тўртинчиси—диниға». Кўринадики, келин танлашга ҳамма замонларда ҳам жиддий қаралган. Чунки келин бўлиб тушадиган қиз, аввало, икки оилани боғловчи ва қуда-қудагайликни таъминловчи вазифасини ўтаган. «Қудачилик эса минг йилчилик» деб қаралиб, икки оиланинг ўзаро қон-қариношлигини, ҳамкорлигини, мадаккорлигини таъминловчи омилгина эмас, балки оилалараро сулоланинг давомийлигига асос солажаги жиҳатидан ҳам муҳимдир. Гап шундаки, қиз тўйгача — қиз, фотиҳа қилинганда кейин бўлажак эри (куёв)га қаллиқ, унинг ота-онасию қавму қариношларига келин саналса, тўйдан кейин эса эри учун хотин ҳисобланган. Бу сўзларнинг ҳар бири аёл қисматиға дахлдор босқичлару қариношлик туйғуларини англатиши аён. Чунончи, «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да «қаллиқ» сўзи «бирор йиғитға унаштирилган қиз» маъносинда тушуштирилса, «келин» сўзи «янги турмушға чиққан ёки чиқаётган қиз», «ўғилнинг хотини (қайната ва қайнанаға нисбатан)», «укаининг хотини (ака ёки опаға нисбатан)» маъноларини англатиши қайд этилган<sup>1</sup>. «Хотин» сўзи эса «жинсий жиҳатдан эркак тоифасига зид, туғиш, эмизиш қобилиятиға эга одам; аёл», «бирор эркак никоҳидаги аёл», «турмушға чиққан, қиз эмас, жувон» маъноларида изоҳланган<sup>2</sup>. Қуръони каримнинг «Аъроф» сурасининг 189-оятда хотин — жуфтлик, ором-осойиш-

<sup>1</sup> Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Икки томлик. 2-том. Москва, «Рус тили» нашриёти, 1981, 545-б.

<sup>2</sup> Ўша асар, 1-т., 377-б.

<sup>3</sup> Ўша асар, 2-т., 334-б.



таллик, меҳр-муҳаббат ва оқибатни англашувчи маънода қўлланган: «У (Аллоҳ) шундай зотки, сизларни бир жондан (Одамдан) яратди ва ором-осойиш топсини деб унинг ўзидан жуфтини вужудга келтирди. Унга қўшилганидан кейин у (Ҳавво) енгил юк (ҳомила) билан юкли бўлиб, ўша (юк) билан юрди. Бас, қачонки, оғирлашганида (улар) Парвардигорлари бўлмиш Аллоҳга дуо қилдилар: Қасамки, агар бизга солиҳ фарзанд ато қилсанг, албатта, шукр қилувчилардан бўлурмиз»<sup>1</sup>. Қўри-наётирки, хотин тушунчаси уч муддаонинг жамламасини англатар экан. Биринчиси — эркакнинг ором-осойиши, ҳузур-ҳаловати, ҳам маънавий, ҳам жинсий қониқиши, бинобарин, ҳаётдан лаззатланиши хотин туфайли. Зеро, Шайх Саъдий айтганидек: «Лаззати дунё занудандон бувад, Безану дандон дунё зиндон бувад», яъни «Дунёнинг лаззати хотин ва тишдандир, Хотину тиш бўлмаса дунё бамисли бир зиндондир». Бунда хотиннинг кўрку жамоли, зеболиги, ҳаё ва ибоси, самимий меҳрибонлиги, ғамхўрлиги ва ғамгусорлиги, дилкашлиги ва дилбандлиги, орасталиги, ширингуфторлиги алоҳида аҳамият касб этганлиги туфайли уни танлашга эътибор кучли бўлган. Ўтмишда бу юмушни ота-оналар бажаришган бўлса, эндиликда уни ёшларнинг ўзлари ҳал қилишаётир. Чунки қовушмоқ — севмоқ ва севилмоқнинг ҳосиласи. Севмоқ ва севилмоқ эса бир-бирини англаган, бир-бирига ички бир ҳиссиёт ила талпинган, бир-бири билан яшамоқ масъулиятини тушуниб зиммага олган, ўз шахсиятлари ва характерларидаги қусурларни кечирган ҳолда бир-бирларини қабул қилмоқни фарз билган ва энг муҳими, бир-бирларига тап бағишлашдан ҳузурланиш ва фахрланиш қадар келган ҳолатнинг ифодасидир.

Шундагина иккинчи муддао — жуфтланишга маънавий эҳтиёж заруриятга айланиб, қўшилув содир бўлади. Бу эр-хотинлик муносабатларининг муҳим шarti, қолаверса, жинсий муносабат ҳам ўзаро мослашув аломати.

Учинчи муддао эса қўшилмоқ бўлиб, ушан мурод — насл қолдирмоқ, зурриёт яратмоқ ва наслий сулоланин давом эттириш эвазига ўзи мансуб қавм, элат ёки халқнинг кўнайиши ва давомийлигини таъминламоқдан иборат.

<sup>1</sup> Қўрьони карим. 114—115-б.

Ҳар қалай кишилик жамиятида оила пайдо бўлганидан кейин эр ва хотин ўртасида юзага келган меҳнат тақсимотида бола тарбияси билан кўпроқ шуғулланиш она зиммасига тушганлиги ҳам равшан. Чунки она зурриётни бағрида тўққиз ой кўтаради, ёруғ оламга келтиради, тонгларни шомларга улаб парвариш этади: кўкрак бериб эмизади, алла айтиб ухлатади; чақалоғи ёки гўдағи азобини ўзбекида қабул қилиб эзилади. Бола ўнинг ақлу ҳушига, жону жаҳонига айланади. Бола деб у ўзлигидан кечинш қадар журъат соҳибасига айлана олади. Бироқ ўғил бола улғая боргач, аста-секин ота юмушларига қараша бориш асносида унинг таъсирида шаклланиш жараёнига кирса, қиз бола она кўмакчиси сифатида аёллик юмушларини ўргана боради. Она, айниқса, қизалогининг келажagini кўпроқ ўйлаб, унга уйда, жамоада ўзини тута билиш, ўзгалар билан самимий ва дилкаш муомала қила билиш, рўзгорни саришта-саранжом тутиш, ҳар бир нарсани расамадига қараб тежаб-тергаб сарфлаш, ранг-баранг таомларни хушхўр қилиб тайёрлаш, тикиш-бичишда уқувли бўлиш, чақалоққа бардош билан қараёт олиш, эрга, ота-онага, қавму қариндошларга меҳрибон, гамгусор ва дардкаш бўла олиш, ўзини, ҳовли-жойни тоза ва озода тутиш ҳамда муносилик сингари уй бекалиги сабоқларини беришдан толмайди. У қизига парвона бўлиб, ҳар нарсада ҳаётсеварлик туйғусини жўш урдирар экан, ҳаётнинг барча машаққатларини сабру қаноат билан енгишга, номус ва гурурини муқаддас тутишга, ҳаё ва ибо билан яшашга ўргатади. Шунданмикин, қиз онасининг ишончли сирдошига, меҳрибон дардкашига, ҳамкор дўстига айлашиб шаклланади, ҳар ҳолда у ўғил фарзанддан кўра опасига яқинроқ мушфиқа бўлиб улғаяди.

Аmmo бундан она ўғил фарзандидан йироқ эканда, деган янглиш хулоса чиқармаслик даркор. Зеро, ўғил фарзанд — онанинг куч-мадори, келажакдаги ёруғ кунлари — чароғбон тимсоли. Шу бонс ўғилнинг тўғри ва ҳалот, меҳнаткаш ва бунёдкор, жасур ва матонатли, самимий ва дардкаш бўлиб улғайиши йўлида алоҳида жонбозлик кўрсатади. Она ўғилнинг ҳам чинакам инсоний фазилатлар соҳиб бўлиб улғайиши йўлида имкониятида ниманки бор бўлса, ҳаммасини сарфлашга интилади. Шу маънода — ўғил бўлсин, қиз бўлсин — онанинг бешик тебратиши, халқ эътирофига, дунёни тебратишга тенг кўрилади. Чиндан ҳам, жаҳон тамаддунига ҳисса қўшган ҳар бир зот — у улўғлигию кичиклиги.

дан қатъи назар — оналар парваришининг ҳосиласи саналадиларки, буни меҳрини оташин куйчиси Миртемир шундай таърифлаган эди:

Алишерга алла айтиб ухлатган  
Сен — она.  
Оғушида Бобур камолга етган  
Сен — она.  
Торобийни оғир жангга жўнатган  
Сен — она.  
Оламини нурида мунаввар этган  
Сен — она.  
Йиғласа, дунёни роса титратган  
Сен — она.  
Кулгиси саодат парвариш этган  
Сен — она.  
...Меҳри баҳорида элни яшнатган  
Сен — она.  
...Онадай ошиқ йўқ она — Ватанга,  
Муҳтарам она...<sup>1</sup>

Аслини олганда, оналар ўз фарзандларига қай даражада меҳрибон бўлсалар, ўз самимий муомалаларию меҳрибонликлари, ишончда собитликларию севгида садоқатлари, ёқиб ва ёниб яшашга интилишларию сабру бардошлари билан эрлари тарбиясига ҳам таъсир кўрсата оладилар. Ҳар қандай хотин эриникига тушган дастлабки кунданоқ шунчаки хотин бўлиб қолмайди, қолаверса, хотин олмоқдан фақат шу мақсадгина кўзда тутилмайди. Хотин эрининг таи маҳрамингина эмас, дил ва тил маҳрами ҳам. Қуръони каримда таъкидланганидек: «Улар (хотинлар) сизлар учун либосдир, сиз улар учун либосдирсиз». Бунинг маъноси шуки, либос киши танасидаги қусурларни ёнганидек, хотин ҳам ўз эри айбини ва ўз навбатида эр ҳам ўз хотини айбини ёпгучидир. Улар ўзаро сирдош ва дилдош бўлиб, ҳаётнинг оғиру енгили машаққатларига бақамти елка тутмоқлари даркор. Ҳадиси шарифда айтилганидек: «Мўмин банда Аллоҳга бўлган иймонидан сўнг эришган энг яхши нарса — солиҳа хотин бўлиб, унга қараса — хурсанд қилади ва Аллоҳнинг амрини бажаришда ёрдам беради».

Хотин — эрининг шарафи, номус-ори, виждони, сао-

---

<sup>1</sup> Миртемир. Асарлар, Уч томлик. Шеърлар. Тошкент, Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970, 205-б.

дати гултожи. Хотиннинг хиёнатин эрини бемаврид ўлдиради, эрини қаро ер қилади, эр бағриши пора-пора қилади, эрининг бошини эгдиради. Шу боис хотиннинг садоқатин Аллоҳнинг улуси иноятига тенг. Садоқатли хотин эр учун вафо нолоҳаси ва оқибат маъбудасидир. Бундай хотиннинг илоҳи эстигносин эрининг умрини узайтиради, кайфиятини чоғ этади, ҳар қандай ишнинг ушумли бўлишини таъминлайди.

Эри билан бахтли яшамоқни кўзлаган хотин гап орқасидан қувмайди, гап ташинмайди, балки эри билан талашиб-тортишмай, ҳар нарсада унга ачиқланавермай, муаммоларга шошқалоқлик билан ёндашмай, андиша ва виждон амри ила эртага умидворлик кўникмаси билан яшамоғи лозим. Унинг буюк бурчи эрга итотдир. Халқимизда хотиннинг итотига алоҳида эътибор билан қаралади: «Эрдан — садоқат, хотиндан — итот». Халқ эътиқодига кўра, хотин эрининг руҳсатисиз ҳатто кўчага чиқмаслиги лозим. Бу минг йиллар давомида шаклланган ўзбекларга хос оилавий тарбия ақидаси. Бинобарин, унга амал қилмаслик катта гуноҳ ёхуд хотиннинг густоҳлиги саналган. Халқ ҳикматида айтилгандай, «Эрдан хато — хотиндан узр, хотиндан хато — эрдан жазо». Зеро, «Эр юрса — йўл очилар, хотин юрса — юз очилар». «Юзининг пардасин йўқ хотиннинг бети қалин бўлади, унда на ҳаё ва на ибто бўлади!» Ҳаёсиз хотинда эса иймон бўлмайди. Бундай хотин билан яшамоқ — тирикликдаёқ дўзах ўтида куйгандай гапдир. Шу сабабли хотинни бошданоқ тутиб билмоқ, ўз хонадонининг зийнатидай парварини этмоқ — эрининг вазифаси. Эр бошданоқ унинг хатти-ҳаракатини кузатиши, уни тўғрилликка бошлаши, унга ишониши, вақт-вақтида кўнглини ром этувчи совға-саломлар инъом этиб туриши, илтифот билан қараб дилига эзгулик уруғларини сочиши, улусвор умид билан яшашга одатлангира билмоғи лозим. Ўз навбатида, хотин ҳам ўз эрини ишонтирмоғи учун, аввало, ўзи унга чин дилдан ишонмоғи даркор. Шунда ҳуда-беҳуда рашку кўнглисизликларга ўрин қолмайди. Хотин ҳамиша эрига ёқимли бўлмоқ учун унинг дидига қараб иш тутмоғи, унга ёқадиган кийимларни кийиб юриши, у ёқтирадиган таомларни тайёрлаши, унгагица хуш ёқадиган муомала қилишини канда қилмаслиги шарт. Эри хафа бўлганда кўнглини кўтариши, хасталигида меҳри ва ғамхўрлиги билан маънавий мадад бўлиши, биринчи кўз очиб кўргани ва фарзандларининг отаси сифатида ҳурматини ўрнига қўя би-

лиши, эри билан яктан маслакдошга айлана олиши лозим. Шунлагиша у эрининг севикли маҳбубасига, оқила ва тadbиркор маслахатчисига, шарафли қисматига айланади. Бундай хотин ҳазрат Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да таърифлаганидек: «... оиланинг бахти ва давлати. Уйини озодалиги ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги ундан. Хусни бўлса — кўнгил озиғи, хушмуомала бўлса — жон озиғидир. Оқила бўлса — рўзгорда тартиб-интизом бўлади, асбоб-анжомлар покиза ва саранжом туради. Киши бу каби жуфти ҳалол билан қовушса, агар бундай бахтга эришса, ғам ва кулфатда сирдошга, ошкор ва пинҳоний дард-аламла ҳамнафас ва маҳрамга эга бўлади. Турмушда бошингга ҳар қандай жафо тушса — ҳамдардинг у; тескари айланувчи фалакдан бошингга ҳар бало келса — кўмақдошингга, хасталик ва зайфлик етишса — унинг ҳам жонини ҳалак». Бундай хотин — эрининг фарогати, фарзандларининг саодати; элда жаннатий аёл деб эъзозланади. Жаннатий хотин эринигина эмас, унинг ота-онасини, қавму қариндошларини, ёру дўстларини «хотин-қариндош — илон боши, эр қариндош — сават боши» қабилда ажратмайди, балки бир хилда ҳурмат қилади, уларнинг хизматида бўлмоқдан оғринмайди, аксинча фахрланади.

Меҳмоннавозлик бундай хотинга алоҳида фазилат бағишлайди. У дастурхон тузашда, пазандаликда айрича маҳоратга эга бўлмоғи даркор.

Хотин уй бекаси сиймосида асрлар силсиласида шаклланган оилавий анъаналарниг давомчиси, асровчиси ва ташкилотчиси ҳам. У оилавий анъаналарга дахлдор урф-одатларга амал қила туриб, ўзбек оиласининг миллий табиатини таъминлайди, тўй-маъракаларга бош-қош бўлиб, оиланинг пуфузини кўтаради, фарзандларини оилавий анъаналарни ҳурмат қилиб яшашга ўргатади, ажодлар хотирасига барҳаётлик бағишлайди. У авлодларни авлодларга улайди ва ҳаётини тажрибаларининг яшовчанлигини таъминлайди. Демак, у шоир Чустий она сиймосида шарафлаганидек:

Она қадри чексиз, она бебаҳо,  
 Она яхши раҳбар, она раҳнамо.  
 Она зўр табибу она чин даво,  
 Она соябону она жонфидо.  
 Она олиҳиммат, она серсаҳо,  
 Она сертилакдир, она сердуо.

Хотиннинг эрини ишга табассум билан кузатиб, ишдан қайтишни хушнуд кутиб олиши фазлу камол ишонасидир. У шу хатти-ҳаракати билан чарчоқларини чиқариб юборади, эрини ҳамиша уйга ошиқишга, демакки, ўзига кучлироқ ром бўлишга ўргатади, ўз хонадонида ҳаловат топган эр ҳеч қачон бегона аёлга қарамайди, оиласига хиёнат қилмайди, оиласида бахту тахт борлигини, бағри бутунлигини сезгани сайин ўзида янги ижодий имкониятлар туя бошлайди, фаоллиги ошади, иши тобора унумдор бўла боради.

Нисо сурасининг 34-оятда: «Эркаклар хотинлари устида раҳбардурлар»<sup>1</sup>, — дейилади. Бу ҳукм асосида эркакларнинг маънавий ва иқтисодий имкониятлари назарда тутилган. Хотин оила хазинабони, эркак топганини рўзғорга расамади билан сарф этувчи бўлганлигидан оила бюджетини бошқариш унинг изну ихтиёридади. Хотин эрда борини тежаб-тергаб бозор қилади, халқда айтилганидек, эри топганини ўйнаб ва оқибатини ўйлаб сарф қилади. Бунда исрофга йўл қўймаслиги, албатта, сарфу харажатларни эри билан маслаҳатлашиб амалга оширмоғи лозим. Ўз навбатида, эр ҳам бундай вазиятда етти ўлчаб бир кесаркаи, ҳуда-беҳудага зиқналик қилмаслиги, балки хотиннинг раъйига қарашин, айрим ҳолларда масаланинг муҳим ва номуҳимлигига қараб унга эркин иқтисодий муомала юритишига гайирлик қилмаслиги лозим. Ўрни келганда, ҳатто, хотиннинг иқтисодий тежамкорлиги ва сарфу харажатининг самарадорлигини рағбатлантириб туриш ҳам фойдадан ҳоли бўлмайди. Чунки хотиннинг оиладан бўш вақтида ҳалол меҳнат эвазига топгани эр топганига қўр бўлади. Хотин ишчан; удабурро бўлса — оилада тўқинлик барқарор бўлади. Бундай хотин оила салтанатида эр вазирга айланади. Эр вазирни қадар юксала олган хотин эса — мўътабар шахс саналишга тўла ҳуқуқлидир. Чунки у жамиятнинг асоси бўлган оиланинг мустаҳкамлигини таъминлаш билан жамиятнинг барқарорлигини таъминлайди, айни чоқда баркамол фарзандларни тарбиялаб ўстириб, ўша жамиятнинг тўлдириб мукаммаллаштиргани билан ҳам беҳад баланд қадру қиммат касб этади. Бинобарин, у хотин ва она сиймосида ҳар қандай иззат-иқромга муносиб, ҳадисц шарифда айтилганидай: жаннат уларнинг оёқлари остида! Шул сабаб оналарни тавоф қилмоқ улур

---

<sup>1</sup> Қуръони карим, 59-бет.

саодатдир. Абдулла Орипов шу саодатнинг барчага Насиб этишини тилаб шундай ёзади:

...Қавминни ранжитиб қўймайман, аммо  
Тобут ясаб келган эр зоти доим.  
Оналар бағрига фақат бешик жо,  
Ҳаётбахш аллалар айтган, мулойим:

...Қаъба қопқасида турган, эй посбон;  
Аввал оналарнинг очгин йўлларин.  
Оналар пойига тиз чўк ўшал он,  
Тавоф қил, кўзга сурт, ўпгин қўлларин.

---

## БОЛАЛИК УЙ БОЗОР

«Ота-она — қирғоқ, бола — кўприк», — деган ҳикмат бор халқимизда. Чиндан ҳам шундай. Оила икки устун — эр ва хотиндангина иборат эмас, бу икки устунни бир-бирига пайванд этувчи ва шу асосда оила усутунларини бир-бирига мустаҳкамроқ боғловчи — фарзанддир. Янги оила қуриш билан боғлиқ барча маросимларда келин-куёвларга фарзанд тилаш, ҳатто, шу муносабатга алоқадор расм-русмлар, таомилларгача — барчасида фарзанд тилагини изҳор қилувчи прим ва одатларга амал қилинади. Чимилдиқда келин этагига туҳум солниш, куёвга ва келинга кийимни серфарзанд ва бир никоҳли киши томонидан кийдириш бор.

Бепуштлиқ нафақат аёлга, балки у мансуб бўлган хонадонга ҳам маломат келтирган, бундай вазиятда хонадон «меvasиз дарахт» ёки «нишонасиз уй» саналиб, эл томонидан паст назар билан қаралган. Бу халқнинг «Болали уй — бозор, боласиз уй — мозор». «Болали хотин — гул хотин, боласиз хотин — тул хотин», «Болали уй — жаннат, боласиз уй — миннат», «Болали уй — хонадон, боласиз уй — зиндон», «Болалининг бели чинор, боласизнинг бели синар», «Болали бош бўлар, боласизда ёш бўлар» сингари ўнлаб мақолларида ўз ифодасини топган. Шу тариқа турмуш шароитида фарзандсизлик нафақат шахсий, балки ижтимоий бахтсизликка ўсиб борган. Ана шуларнинг ўзинёқ ўзбек халқига хос болапарварлик табиатини равшан кўрсатиб турибди.

Ўзбек оилаларида «ўнта бўлса — ўрни бошқа, қирқта бўлса — қилиги» қабилда қаралиб, серфарзандлик шараф деб биллишган. Ота-оналар болалари сиймосида ўзларининг жексайган чоғларидаги тирикчиликларининг таъминловчиси, ота-боболарни чироқларининг ёқувчиси, ўзларининг моддий ва маънавий мададкори ва келажакларига дахлдор ёруғ умидларини кўрганлар. Шу сабабли аждодлари қалбида болаликка нисбатан оналик меҳру муҳаббати, оталик фахру саховати ҳаммаша жўш уриб келди ва асрлар давомида болаликни ҳар қандай таъқиблардан муҳофаза қилувчи асосий қудрат вазифасини ўтади.



Кишилик жамияти тарихига назар солинса, болалик ҳуқуқини тан олиш осон кечмаганлиги аёнлашади. Қадимги Спартада ногирон туғилган бола тириклайин ўлимга маҳкум қилингани манбалардан маълум. Бадавий арабларда Қуръони карим нозил қилингунига қадар қиз болаларнинг дунёга келиши фожеа саналарди. У туғилган заҳоти тириклайин кўмиларди. Шу билан «Нахл» сурасининг 58- ва 59-оятларида ушбу қабоҳат шариат ҳукми даражасида бекор қилинган эди: «58. Қачон бировларга қиз (кўргани ҳақида) хушxabар берилса, ғазабга тўлиб, юзлари қорайиб кетар. 59. Ва у (қизни) хўрлаган ҳолида олиб қолиш ёки (тириклай) тупроққа қориш (тўғрисида ўй суриб), ўзига хушxabар берилган нарсанинг (яъни қиз кўришининг) «ёмон»лигидан (номус қилиб) одамлардан яшириниб олур. Огоҳ бўлингизким, улар (бу қилмишлари билан) энг ёмон (яъни ноҳақ) ҳукм чиқарадилар»<sup>1</sup>. Аслида қуръоний бу фатвонинг юзага келишининг ўз тарихий илдиэлари бор. Исломи дини юзага келгунигача, жазирама саҳрода қум барханларида кўчиб юрган араб қабилалари ваҳшийлик қонунини асосида яшардилар, улар бир-бирлари билан муттасил урушар, бир-бирларини талар, мол ва бойликларини ўғирлашар, хотин-қизларини асирга олиб зўрлашар, сотар ёки чавоқлаб ташлашарди. Қуръон юқорида эслатилган оятда бу қабиҳ одатни ман этган бўлса, «Иккита ёки битта қизни тарбия қилган киши ҳақида», «Ота-онасига қайтиб келган қизни тарбия қилган кишининг фазилати ҳақида», «Қизларининг ўлишини орзу қилишнинг макруҳлиги ҳақида»ги қатор ҳадислар ўша оятни турли жиҳатдан тўлдирган шарҳлар сифатида қиз болаларнинг яшаш ҳуқуқи, қизларни тарбиялашнинг шарофатли эканлигини шаръан ҳукми этиб, пировард-оқибатда аёл зотининг жамиятдаги макъени белгилаб берган. Натижада қиз бола ҳам ўғил бола сингари «плодий эҳсон» эканлиги асослаб берилган. Қуръонда улар тенг кўрилиб, аввало, уларнинг яшаш ҳуқуқи, яшашининг моддий асоси бўлган ейиш, ичиш, кийиш, даволаниш ва меросий ҳақи «Зухруф» сурасининг 17-, «Шўро» сурасининг 49-, «Бақара» сурасининг 181-, «Нисо» сурасининг 11- ва бошқа қатор оятларида шаръан ҳукми даражасида амр этилди. Жумладан, «Бақара» сурасининг 233-оятда болаининг эмиши ҳуқуқи шундай буюрилган: «Оналар болаларини тўла

<sup>1</sup> Қуръони карим. 182-б.

икки йил эмизадилар. (Бу ҳукни) эмизишни бениқсон қилмоқчи бўлган кишилар учундир. Уларни (яъни она-ларни) яхшилик билан едириб-кийдирish отанинг зиммасидадир. Ҳеч кимга тоқатидан ташқари нарса тақлиф қилинмайди. Болаларни сабабли ота ҳам, она ҳам зарар тортмасин»<sup>1</sup>. Оятда болаларни соғлом ўстиришда она ва оталарнинг масъуллиги шу ҳилда таъкидланган. Энг муҳими, болаларга берилган ризқ ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатлардан ҳалол ва пок бўлишига алоҳида эътибор берилган.

Қуръони каримда кўтарилган болаликнинг ҳақ-ҳуқуқлари муаммоси ҳадисларда янада чуқурлаштирилган. Чунинчи, боланинг онлада тарбияланиши ҳам унинг асосий ҳақи бўлиб, соғлом ва дуркун ўсишининг моддий ва маънавий омилли саналган. Бу жиҳатдан бола дунёга келгач, дастлабки ҳақи муносиб яхши пем эканлиги ва шу муносабат билан ақиқа қилиш буюрилганлиги, Иброҳим халилulloҳ замонидан бошланиб давом этиб келаётган хатна (суннати) қилиниши, энг муҳими, ўйнаш ва ўқиш ҳақларигача шаръий қонуи даражасида ҳукм қилинганлиги эътиборга лойиқ.

Маълумки, пелом таълимотига кўра ҳайкал (санам)-ларга сифиниш ҳаром саналган, лекин болаларининг ўйинчоқ ва кўғирчоқ ўйнашларини Муҳаммад пайғамбар макруҳ ҳисобламаган, бу билан у кўғирчоқларнинг қиз болаларда оналик туйғуларини тарбиялашдаги аҳамиятини кўзда тутган.

«Барча муслим ва муслималар илм ўрганншлари фарз» ҳадисида илм олишда наники, умуман, эркак ва аёлнинг, демакки, уларнинг фарзандлари бўлган ўғил ва қиз болаларнинг ҳам тенг ҳуқуқли эканликлари кўзда тутилган. Илмин умр бўйи муттасил олишга чорлаб: «Бешикдан қабргача илм ўрган» дейилса, бошқа бир ҳадисда илм олиш учун истаган машаққатга тайёр бўлиш, бу йўлда риезат чекмоқдан озор тортмасликка ундалади: «Илмин, лозим бўлса, Чин-мочинда ҳам ўрган». Болани тарбиялашда ота-онанинг бурч ва масъулиятлари «Еш болани елгага миндириш ҳақида», «Солинҳ бола кўзга шодлик, хурсандчилик келтиришга сабабчидир», «Она меҳр-шафқатли ва раҳмдил бўлади», «Еш болаларни ўпиш ҳақида», «Ота ўз фарзандларига одоб ўргатиши ва яхшилик қилиши ҳақида», «Етим болани тарбият қилувчининг фазилати ҳақида», «Еш

<sup>1</sup> Қуръони карим. 29-б.

болалар билан ҳазиллашиш ҳақида», «Еш болани севиб қучоқлаш ҳақида», «Қизалоқни ўпиш ҳақида», «Бегона болани ўғилчам деса бўладими?» ва бошқа қатор ҳадисларда ҳукм қилинган бўлса, аксинча, фарзандларнинг ҳам ота-онаси, қариндош-уруғлари ва умуман, катталар ва жамият олдидаги бурч ҳамда масъулиятлари ҳам юзлаб ҳадисларда шаръий низоом даражасида талқин қилинган. Жумладан, «Онаш рози қилиш ҳақида», «Отани рози қилиш ҳақида», «Ота-она фарзандига зулм қилса ҳам улар ота-онага яхшилик қилавериши кераклиги ҳақида», «Ота-онага мулоҳим гапириш ҳақида», «Ота-она ҳақини адо қилиш ҳақида», «Ота-она кексайган вақтда хизматларини қилиб дуоларини олмасдан жаннатга кира олмаган киши ҳақида», «Ота-онани сўкмаслик ҳақида», «Ота-онанинг дуоси ҳақида», «Ота-она ўлгандан кейин уларга яхшилик қилиш тўғрисида» ва бошқа қатор ҳадислар мазмун-моҳиятига кўра ҳамон долзарб ижтимоий-ахлоқий қимматини йўқотгани йўқ. Уларда ота-онани самимий севиш, хизматларини беминнат қилиш, ҳар қанақа вазиятларда ҳам ҳурматларини ўрнига қўйиш, айниқса, кексайганларида кўпроқ мурувват кўрғазиш, қўпол муомалада бўлмаслик, ҳаловатли яшашларини таъминлаш, ҳатто вафотларидан сўнг ҳам уларнинг сафдошлари, ёр-биродарлари билан муносабатларни канда қилмаслик, хотираларини ёдлаб туришдан иборат бурчлар шаръан тавсифланган. Айтайлик, бир ҳадиси шарифда «Абдуллоҳ ибн Аббосдан ривоят қилинади: «Қайси бир мусулмон фарзанди савоб умиди билан эрталаб ота-онасини зиёрат қилса, Аллоҳ таоло унга жаннатдан иккита эшик очади. Бола ота-онасидан қайси бирини хафа қилса, уни рози қилмагунча, Аллоҳ таоло унда рози бўлмайди», — дейдилар. Шунда бир киши: «Агар ота-оналар болага зулм қилса, бола нима қилиши керак?» — деб сўрайди. Пайғамбаримиз: «Агар улар болага зулм қилсалар ҳам бола уларни ранжитмаслиги керак», — дейдилар»<sup>1</sup>.

Қўринадикн, жамиятда боланинг болалиқ ҳуқуқини англаш ва қарор топиши узоқ жараённи ичига олган курашлар ҳосиласидир. Ҳар қалай қанча оғринишлар, қанча қийинчиликлар билан бўлмасин, болаларнинг бола бўлиш ҳуқуқи тан олина борилди. Буни ўзбек халқининг болапарварлик хусусиятларини ёрқин кўрсатув-

<sup>1</sup> Имом Исмоил ал-Бухорий. Ушш асар, 14-б.

чи бола шаънига ўтказадиган хилма-хил маросим ва расм-русмлари мисолида равшан кўриш мумкин. Чунончи, чақалоқ беш ва тўққиз кунга тўлганда, илк бор чўмилтирилганда, бешикка биринчи беланганида ҳамда ечиб олинганда, биринчи марта ота, ака, опа ва бошқа қариндошларга таништирилганда, унинг шаънига исриқ тутатилганда, илк бор тиш чиқарганда, илк бор тиричи олинганда, биринчи марта мустақил ўтирганда, турганда, оёқ босганда ёки той-тойлаганда, илк бор овқатлантирилганда, илк бор кўйлакча ёки янги кийим кийгизилганда, қизалоқ сочини биринчи марта ювиб тараганда, ўғил бола сочини биринчи марта тарашилаганда, қолаверса, ном қўйганда, ўғил болани хатна (суन्नати) қилганда ва ниҳоят, боланинг биринчи мучали нишонланганда, мўйлови сабз уриб илк бор олганда хилма-хил маросимлар ўтказилганки, буларнинг барчаси фарзандни шарафлаш ва у билан фахрланиш моҳиятига эга бўлган. Сирасини айтганда, бола билан алоқадор бундай маросимлар нафақат ўзбекларда, балки Марказий Осиёда қадимдан бери яшаб келаётган барча халқларда кенг тарқалган. Чунончи, ўтмишда чақалоқ туғилгач, дастлабки қирқ кечаю қирқ кундуз чилла даври саналиб, унга дахлдор қатор ирим-сиримларга амал қилинган. Чақалоқ туғилган хонадонга то чилла даври тугагунга қадар шу хилдаги чилласи бор ҳовлидан, айтايлик, янги чақалоқ туғилган, янги келиш тушган, хатна (суннат) тўйи қилинган, ўлик чиққан ва ҳатто, бирор ҳайвон туққан бўлса-да, келиб-кетиш тақиқланган. Эндилликда замонавий гинекологик тиббий хизматнинг оммавийлиги, юксак даражада тараққий этганлиги, қолаверса, турмушга чуқур сингганлиги туфайли бу иримларгина эмас, ҳатто эскича доялик хизмати ҳам эҳтиёж қолмади. Натижада чилла давридаги ирим-сиримлар ташкилотчиси ва ижрочиси бўлган доя (эпага)лар беҳад камёб бўлиб қолишди, борлари эса у ёки бу маросим иримларини шунчаки бажариш билан чекланишаётир, холос. Шаҳар ва қишлоқларда кенг тармоқ ёйган аёллар маслаҳатхоналари, замонавий туғруқхоналар доялик хизматини тумушдан буткул сиқиб чиқармоқда.

Бундай ҳолни чақалоқнинг беш ва тўққиз кунга тўлиши муносабати билан ўтказиладиган маросимларнинг йўқолаётганида ҳам кўриш мумкин. Маълумки, бу кунлар ўтмишда чақалоқ ҳаётининг энг хавfli лаҳзалари саналиб, уларни турли-туман инс-жинслар, алвасти ва

бошқа зарар етказувчи парилар тегишидан омон сақлаш мақсадида махсус маросимлар уюштирилган. Бундай маросимлар ҳар бир шаҳар ва ҳар бир қишлоқ аҳлининг ўз турмуш анъаналари доирасида бажарилган; шу сабабли уларга алоқадор прим-сиримлар ҳам турлича.

Одатда беш ва тўққиз кунликка алоқадор маросимларни узоқ вақт фарзанд кўрмай, ниҳоят ниятига эришган ёки боласи турмайдиган аёллар томонида ўтказилиши расмийга айланган. Бунга кўра, чақалоғи хавфли саналган дастлабки беш кунни омон-эсон яшагач, кексалар ўша чақалоқни буваси ёки отасининг эски чопинига ўраб, чоли бор чордеворли ҳовли атрофидан уч марта айлантира туриб, шундай айтишни айтганлар:

Бешдан ўтди—тошдан ўтди,  
• Чордевор ҳовлидан ўтди,  
Чоли бор ҳовлидан ўтди.  
Отасининг қўш пичоғи,  
Онасининг ош пичоғи,  
Бувисининг кўзмунчоғи,  
Опасининг овунчоғи.

Бу билан чақалоқнинг ўша чол ва чордевордай узоқ умр кўришини истаганлар. Албатта, бу маросим учун махсус таом сифатида ҳалвойтар пиширилди, бола ҳаётининг ширин бўлиши тиланган.

Беш ва тўққиз кечаларида доя пиёзга қозонкуя суртиб, у билан чақалоқнинг икки юзига ва манглайига, онасининг кўкраги ва пешонасига эмлаган. Пиёзнинг аччиқлиги ва қозонкуянинг ис-жинсларни қувувчи мажик кучига ишонилгани туфайли шундай иримга амал қилганлар. Тўққиз кунлигини шарафловчи айтимда ҳам чақалоқнинг хатардан омон қолганлигидан шодланиш, эндиликда унинг «шу уйнинг тўраси» бўлиб, болалар сафини тўлдиражаги, унга ҳам ой ва қуёшни, юлдузларни кўриш, шуларга ҳамроҳ бўлиб яшаш бахти насиб этганидан қувониш туйғулари изҳор қилинган:

Тўққиздан ўтди бу бача,  
Эндиким улмас бу бача,  
Боғларни фўраси бача,  
Болалар жўраси бача,  
Шу уйни тўраси бача,  
Шамсу қамару ситора  
Ҳамроҳи шу бача.

Чақалоққа кўйлак кийдириш ҳам чилла давридаги муқаддас маросимлардан саналган. Чақалоқнинг уч кунлигида биринчи марта унга кўйлакча кийгизиш анъанавий бўлган. Бундай кўйлак кийдириш, айниқса, боласи турмайдиган ёки тирноққа зор бўлиб фарзанд кўрганлар учун алоҳида иримларга амал қилинган ҳолда ўтказилган. Одатда бундай чақалоқларга эски матодан кўйлакча тайёрланиб, «ит кўйлакча» деб аталган. Уни қайчида кесиб бичиш тақиқланган бўлиб, асосан, кўлда йиртиб бичилган. Бу билан бола умри кесилмасин, деган ният кўзланган. Кўйлакчани кийдириш ҳам қатор иримлар билан боғланган.

Баъзи жойларда шу кўйлакча қирқ қуроқдан тайёрланган, бу билан чилтанлар ҳомийлиги кўзда тутилди, чақалоққа улардан мадад сўралган. Айрим жойларда эса, кўйлакча ҳовлидаги от боғланадиган қозиққа кийдирилиб, сўнгра чақалоққа кийдирилган. Бунда тубандаги айтим айтилган:

Тепа-тепа бўздирай,  
Минган отим ўздирай.  
Сан бир йиллик,  
Ман минг йиллик.

Шу тариқа чақалоққа отдай чаққон чопқир бўлиб, узоқ умр кўриш тиланган. Бунда халқимизнинг от тотемига сўғинишидан иборат қадимий эътиқод излари сақланган.

Урни келганда шунини ҳам таъкидлаш жоизки, халқимизда чақалоғи турмайдиганларнинг фарзандларига исм танлаш ва қўйишда ҳам алоҳида аҳамият берилган. Аввало, бундай фарзандларнинг боши тошдан иборат бўлсин, ўлмай яшасин деган ниятда ўғил бўлса — Тош, Тошқул, Тошпўлат, Тоштемир, Тошмурод, Тошмат, Тошмуҳаммад, Тошболта, Темир, Теша; Тошали, Тошбек, Тошбой, Тоштилла, Тоштўрди, Тоштўрсун, Тошқўзи, Тоштўрғун, Тўрди, Ўлмас, Тўрдимурод, Тўрдикўл, Тўрдипўлат, Тўрдiali, Тўрдибой, Тўхта, Тўхтаниёз, Тўхтамурод, Тўхтар, Тўхтасин, Тўхтаржон, Тўхтаташ, Тўрсун, Тўрсунпўлат, Тўрсунмурод, Тўрсунназар, Тўрсунтош, Тўрсунбой, Болта, Чўян, Метин, қиз бўлса — Тошгул, Тошбиби, Тошхон, Тўрсунбой, Тўрсунхон; Тўхтагул, Тўхтахош, Ўлмасхон сингари исмларни қўйганлар. Ҳатто, фарзанд кўриб, фарзандлари туравермагач, кейинги гал ҳомиладор бўлганида муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиб, туғилажак фарзандини со-

тишга аҳд қилиб, нияти белгисиз сифатида унда алоҳида тугунча олиб қўйган. Ниҳоят, ой-кун етиб, фарзанди тугилгач, одатга ва ўша ниятига кўра уч кундан сўнг маҳалласидаги ўзига яқин бир никоҳли серфарзанд аёлга элтиб: «Керак бўлса, сизга, бўлмаса худога топширдим», — деб ўз чақалогини бериб қайтган. Чақалоқ аёлиникида уч кун тургач, аёл ота-онаси унга харидор бўлиб боришган. Улар аёлга қараб: «Сиздан бир нима тилаб келдик, бешта ўғлингиз бор экан, шулардан бир-гинасини бизга сотсангиз», — дейишади. Аёл бошда бироз тараф қилса-да, кейинига рози бўлган, улар эса ўз болаларини сотиб олишган.

Чақалоқ олиб келинган, отаси уни уй остонасига қўйиб бўғзига пичоқни тескари томондан тираганича: «Эй худо! Шу фарзандини сенга топширдим!» — деган. Отанинг бир қариндоши бу чоқда остонага қўчқор етаклаб келган. Ота: «Иброҳим алайҳиссалом ўғли ўрнида қўй қурбон қилинган экан, мен ҳам ўғлим учун худо йўлига шу қўйни атадим», — дер экан. Сўнг чақалоқни онаси қўлига тутқизиб, қўйни бўғизлаб, қурбонлик қилар, лекин чақалоққа ўғил бола бўлса — Сотиболди, Сотимбой, Сотимқул, Сотим; қиз бола бўлса — Сотима, Сотти, Соттигул дея исм қўйиб қудогига азон айтиш шарт саналган. Аслида бу Ақиқа маросими саналган.

Хатто бундай болаларга айтиладиган аллалар ҳам умумга айтиладиган аллалардан фарқланиб, Турсуной аллалари сифатида алоҳида туркумга айланган. Турсуной аллаларида чақалоққа узоқ умр тилаш этакчи мотивга айланган:

Турмай-турмай турган қизим, алла.

Ўлғайганда босар изим алла.

Турсуной деб номин қўйдик, алла,

Ўйнаб-кулиб ўсгин дедик, алла.

Чақалоқ 10—12 кунга тўлганда уни илк бор чўмилтириш маросими ўтказилган. Бу маросим чақалоқни шунчаки озода тутишнигина кўзламаган, албатта. Балки ундан мурод — чақалоқнинг умр бўйи дард-алам кўрмай, роҳат-фароғатда яшаши орзу қилинган. Буни шу маросимда айтилган тубандаги айтим рамзан аниқ ифода этиб турибди:

Сув — логар, бача — фарбеҳ<sup>1</sup>  
Боланинг танига малҳам бўлсин сув,  
Боланинг танидан нопокликни юв,  
Ҳамма вақт роҳатда бўлсин шу болам,  
Кўрмасин сираям ҳеч дарду алам.

Одатда чақалоқни серфарзанд кекса аёл чўмилтиришига алоҳида аҳамият берилган. У лаганчани илиқ сувга тўлдиргач, тагига юмшоқ бўлсин деб махсус тикилган пахталик солиб, чақалоқни ўшанинг устига ўтқизган, сўнг ҳовучлаб-ҳовучлаб бола бадани устидан сув қуя бошлаган, албатта, ҳар бир ҳовуч сувни қуяётганда айтимнинг бир сатрини айтишни унутмаган.

Қизалоқнинг сочини илк бор ювиб-тараши ҳам оналар учун алоҳида байрам саналган. Зотан, унинг сочининг ўсиб тутамга келиши — бўйи ва кўркининг тўлиши бориши нишонаси ҳисобланган. Бу ҳол, ўз навбатида, оналар қалбида алоҳида гурур уйғотар ва улар келажакда қизларини муносиб кўсвга тўю таштаналар билан узатилишини орзу қилишган. Қизининг ойдаи тўлишувини, сочларининг эса қуёш нурларидай сержилва ва тутамдор бўлишини истаган она соч тарай туриб, ўз пиятини шундай изҳор қилган:

Ойда қулоч,  
Кунда тутам.  
Сенга куёв,  
Менга палов.

Халқ эътиқолида соч магик қудратга эга деб қаралган. Шу боис она қорнидаги вақтда чиққан сочни чақалоқ тугилгандан бир ҳафта ўтгач, олиб ташлаш анъанасига амал қилинган. Шу муносабат билан, ҳатто, махсус жонлиқ сўйиллиб, қурбонлик қилинган. Бу ҳам ақиқанинг бир кўрinishи саналган. Боласи турмайди-ганлар эса қорни сочини олдирганда махсус кокил қолдириб бола улғайгандан кейин унинг шарафига алоҳида худойи — кокил тўйи қилиниб, сўнгра қирқиб олинган. Бундай соч табаррук саналиб, бирор мевали дарахт остига кўмиб ташланган. Чақалоқни чўмилтириш кўп ҳолларда бешик тўйига муқаддима бўлиб, аслида бола

<sup>1</sup> сув—орпқ, бола—семиз. Бу анъанавий таъбирда сувнинг ҳар хил ҳолатга кириши, чунончи, бола устидан қўйилаётганда юпқа тортиши, чақалоқнинг эса семирлиб улғайиши орзу қилинган. Бунда ҳам аждоқларимизнинг сувга сиғиниши эътиқодининг иллати мавжуд.



ана шундан кейингина бешикка солинган. Болани бешикка боғлаш мустақил маросим сифатида таътанали нишонланади. Бешик тўйи деб юритилувчи бу қадимий маросимнинг ўзига хос анъаналари мавжуд, у ҳамон давом этиб келмоқда. Бухоро шаҳрида «гавора бандон» (бешикка боғлаш) деб юритилувчи бу маросим икки хонадоннинг ҳам чақалоқ отаси хонадонни, ҳам онаси хонадонининг қўш тўйи сифатида нишонланади. Чақалоқнинг она томондан бобоси унга бошдан оёғигача уст-бош (сарпо), янги бешик совға қилади. Ҳар икки томоннинг келишган кунни (душанба ёки жума) совға жўнатиш маросими уюштирилади. Бунинг қатъий тартиби бор. Энг олдинда ёғоч оёққа миниб, қўлда қайроқ билан рақсга тушганлар, кейин карнайчию сурнайчилар, улар ортидан бошларида совға-салом солинган дастурхон кўтарган аёллар ва янги бешикни елкалаган бешикбардор узун сафда тизилишиб, карнай-сурнай наволари остида боришади. Булар боркашлар дейилади.

Боркашлар бешик тўйи ўтказиладиган ҳовлига етиб келганда, уй эгалари уларни юзларига ун суртиш билан кутиб олади. Бу билан чақалоқнинг «сафедбахт» — бахти оппоқ бўлишига рамзий ишора қилинади.

Боркашлар шарафига таомлар сузилиб, зиёфат уюштирилади. Рақсга тушилади, қўшиқлар куйланади. Ниҳоят, болани бешикка белаш гали келади. Вакила ёки кайвони бекач кўзмуноқлар, қўнғироқлар, сиедонали туморча тикилган бешикпўшляп янги бешикни уйнинг ўртасига келтириб қўяди. Бешикпўшларни очиб, тувак ва таглўшларни солади, белбоғичини тугади. Бош томонда таглўш тагига бир бош пиёз ва кичкина қайроқ тош қўяди. Шундан сўнг бешик юғиси устида — икки қуббаси ёнида ва ўртада жами уч жойда паға ҳолидаги пахтадан узиб қўйиб, уларга ўт беради ва шиддат билан шу пахта куйиндиларини йиғиштириб олади.

Қўр-қўр деб аталувчи шу ирим тугагач, чақалоқни қўлига олиб, даст кўтаради-да, шундай дейди:

Шугина жоним — бир жопим,  
Бўйнимдаги маржоним.  
Худо берди севсин деб,  
Олтин бешикка кирсин деб.

Сўнгра чақалоқни бешикка сола туриб, дастлаб, атайлаб тескари қўйиб, шундай дейди:

— Бундай боғлаймизми?

Бешик атрофидагилар бирваракай жүр бўлишиб:  
— Йўқ, йўқ, — дейишадди.

Энди чақалоқнинг ўнг томонга чалқанчасига кўйиб, яна шундай дейди:

— Бундай боғлаймизми?

Яна барчанинг: «Йўқ, йўқ»,— деган эътирозин жаранглайди. Вакила бу сафар чақалоқни чап томонлама чалқанчасига кўйиб, ўша сўзларини такрорлайди. Яна эътироз эшитади. Ниҳоят у чақалоқни тўғри ҳолатда бешикка кўяди ва шундай дейди:

— Бундай боғлаймизми?

Иштирокчилар:

— Ҳа, ҳа!

Шундан кейин вакила айтим-олқишини давом этдирадди:

Қоч, қоч, бабаси,  
Келди эгаси.  
Ота-онанг гапиришса,  
Қичқиршса, яна кўрқма!  
Опаларинг, акаларинг,  
Бақиршса, яна кўрқма!  
Олапар ит акилласа,  
Қўрқиб қолма!  
Моши мушук хурилласа,  
Қўрқиб қолма!  
Ялтоқ ҳангшер<sup>1</sup> ҳангилласа,  
Тагин кўрқма!  
Биров баланд овоз солса,  
Чақпириб қолса,  
Тагин кўрқма!

Вакила шу айтим-олқишни чўзиб-чўзиб, оҳанг билан қироат қила туриб, боғлаш жараёнида бошқа бир аёл ёнғоқ чақа бошлайди. Чақалоқни боғлаш тугаши билан чақилган ёнғоқ мағизларни бешик устидан сочиқ қилиб сочилади.

Бунинг икки рамзий маъноси бўлиб тақиллаш овозидан бола чўчимасликка даъват этилса, ёнғоқ мағизни сочишдан эса боланинг сермағиз — келажакда болачақали бўлиши орзу қилинган.

Бола бешикка боғланиб бўлиши билан исриқ тутатилиб, бешик устида уч марта айлантрилади.

---

<sup>1</sup> эшак.

Шу жараёнда исириқ тутатувчи тубандаги айтим-олқишни айтади:

Исириқ, исириқ,  
Чатнасин исириқ,  
Патласин исириқ,  
Бачага кўз тегмасин.  
Қим бачага кўз қилса,  
Кўзлари оқиб тушсин.

Шу зайлда бешик тўйи маросими интиҳосига етади. Бироқ бола ҳар сафар бешикка янгидан солинганда она бешикка боғлаш айтим-олқишини қайта-қайта айтади. Бу анъанага айланган. Унда онанинг бадиҳагўйлик салоҳиятидаги ғоявий яқдиллик бўртиб туради. Шу сабабли бундай айтим-олқишлар қанча кўп нусхали бўлмасин, ҳаммасида бешик хўжайнига жой бўшатиш ва уйқу чақириш мативи етакчидир:

Кет-кет бабаси,  
Келди эгаси.  
Ухлаб дам олсин,  
Қувнаб уйғонсин.

Яна:

Бешиги тахта,  
Орқаси пахта.  
Эгаси келди,  
Кучуги қоч.  
Ичида ётганиниг  
Баҳрини оч!

Кўринаётирки, айтим-олқишларда «баба», «кучук» образлари мавжуд бўлиб, улар махсус поэтик юк ташийдн. Гарчи бу образлар ҳаётний реал бўлсалар-да, аслида ўз замирида кўринмас кучлар — инсу-жинсларни англатиб туради.

Болаларнинг илк тиш чиқаришлари ва тиш туширишлари ҳам шундай ўзгача маросим тусини олган. Бола саккиз ва ўн бир ойлик чоғларида сут тишини ёра бошлайди. Оналар бундан беҳад завқланиб, болажонлари тишларининг садафдай оппоқ, беғубор ва бир текисда бўлишини истаб, кўй ёки кўзига миндирадидлар. Ҳатто, бола тишларининг тезроқ чиқа қолишини истаб, аммаси кўйлагининг этаги билан унинг тиш ёраётган милкни эмлаб туриб тубандаги айтимларни айтади:

Баҳор келди, қиш чиқди,  
Чақалоққа тиш чиқди.  
Қичкинтой деб ўйламанг,  
Унга ҳам юмуш чиқди.  
Овқатни чайнашга  
Ҳар куни бир иш чиқди.

Ёки:

Икки тишингдан айланай,  
Қилган ишингдан айланай.  
Мадрасанинг қуббасидай  
Лўнда бошингдан айланай.

Бола 5—7 ёшларда бўлганида сут тишлари туша бошлайди. Унинг бу тишларини оёқ остига ташлаш ўз тақибига эга. Шу боисдан боланинг тушган тиши ё мевали дарахт остига кўмилган, ё сичқон иинга ташланган. Бунда тубандаги айтимлар айтилган:

Кемшик, кемшик бўлмайман,  
Беданага емшик бўлмайман.  
Эски тишимни ўзингга ол,  
Менга янги тишимни бер!

Ёки:

Ол эски тишни.  
Бер янги тишни.  
Товуқ гўштга боқмайман,  
Тошдек данак чақмайман.

Юқорида айтилганлардан аёнлашаётирки, бола — ўзбек оиласининг қувончи, саодати, унга дахлдор расм-русмлар, ирим-сиримлардан таркиб топган маросимлар туфайли ўзбек хонадони муттасил шодиёналарга тўлиб-тошиб яшаган, бола ташвишида ўтган ҳаёт суруридан умрлар файзу баракатли туюлган, болалари туфайли жамиятда ҳам алоҳида мавқе ҳосил этганлар. Шу залда ўзбек оилаларида болага меҳр келажак олида масъулликка айланиб қолган.

## ОИЛА ҲАЕТИДА ХАЛҚ БАЙРАМЛАРИНИНГ ҲУРНИ

Ҳар тундаг қадр ўлубон,  
Ҳар кунинг ўлсин наврўз.

*Алишер Навоий*

Баҳор!.. Табиатнинг уйғониш фаслигина эмас, йил-боши фасли ҳам.

**Наврўз** Шарқ халқлари ўртасида ислом қабул қилинганча мавжуд эди. Наврўз неча минг йиллик тарихи давомида халқнинг ҳам қувончи, ҳам ташвиши бўлиб келди, не-не таъқибу таҳқирларга учрамади, барибир, авлодлар уни нишонлайверди, авлоддан авлодга ўтган сайин нимасинидир йўқотди, нима биландир бойиди, хуллас, яшовчанлигини тасдиқлади. Наврўз умумхалқ байрами характерида бўлган, барчанинг умумий сайли тусини олган: Бухорода Сайли гули сурх, Самарқанд, Тошкент воҳасида ва Фарғона водийсида Лола сайли сингари оммавий шодибоналари билан улашиб кетган.

Наврўз катта тайёргарлик билан кутиб олинган. Дастлаб ҳовли-жойлар тозаланиб, ахлатлар чиқариб ташланган. Маҳалла-кўй ҳашар йўли билан кўча ва ҳисобларни сузуриб-сидиришган, ариқ-зовурларни тозалашган, заруриятга яраша турли-туман мева ва тоқ кўчатлари экишган.

Кеча ва кундузнинг баҳорий тенглиги шарафига уюштирилган бу байрамни катталар ҳам, болалар ҳам зўр қувонч билан кутиб олар, алоҳида эътибор билан нишонлар эдилар. Наврўз таоми сифатида сумалак тайёрланган. Наврўз дастурхонига етти хил таом тортилиб, тўқинчилик орзу қилинган. Наврўзда қўни-қўшнилар бир-бириникига ўтишиб, бир-бирларини қутлашган, аразлилар ярашишган. Наврўз дастурхони доим очиқ турган, хуллас, меҳмоннавозлик кайфияти барча хонадонларда ҳукм сурган.

Наврўзда ҳар ким борига яраша янги кийим кийган. Айрим жойларда Наврўз кунлари ҳовлиларнинг томлари сузурилиб, янги кийим кийибоқ, дастлаб томга чиққанлар ва ўзларини намойиш этганлар.

Наврўз кунлари хотин-қизлар ўртасида ҳалинчак (арғимчоқ) учиш анъанаси кенг тарқалган. Айниқса, бўйга етган қизлар арғимчоқда учиш воситасида сев-

тилиларига ўзларини кўрсатиш имконидан фойдаланиб қолганлар. Улар шўх-шаддодлик билан арғимчоқда баландроқ уча туриб, севгиллари нигоҳини ўзларига қаратганлар, ҳатто ҳазил-мутойиба билан уларга гап отишгача журъат этганлар.

Наврўз кунларида мамлакатлар ўртасида давом этаётган урушлар тўхтатилган. Аразлаганлар ярашганлар. Бухоро шаҳар ва қишлоқларида ҳам бу ой эҳтиром билан кечирилган. Шаҳарда пайшанба кечасидан жума тонггача бозоришаб (кечки бозор) давом этган, унда одамлар эҳтиёжига мос хилма-хил озиқ-овқатлар, сархил мевалар, турфа ширинликлар сероб бўлган. Ўша кунларда ҳофизу созандалар беш дастага бўлиниб, пайшанба кеча бозоришаб базми маъносинда тонг отгуича Арки олий атрофида мақом ижро қилганлар. Бунда мақом дасталари тубандагича таркиб ва тартибда хизмат қилганлар:

Биринчи даста энг катта даста бўлиб, Арки олийнинг дарвозасида ўтирган. Даста таркиби 41 ҳофизу созанда ва аёл овозини беришни таъминловчи бир норасида ўғил боладан иборат бўлган. Бу даста 4,5 соат мақомхонлик қилган.

Иккинчи даста Арки олийнинг ўнг томонида, аниқроғи, ўнг гулдастасида жойлашган. Даста таркиби 38 ҳофизу созанда ва аёл овозини бериш учун бир норасида боладан иборат бўлиб, 3,5 соат мақомхонлик қилган.

Учинчи даста Арки олийнинг чап томонида, аниқроғи сўл гулдастасида санъатини намойиш қилган. Даста таркиби 32 ҳофизу созанда ва аёл овозини берувчи бир норасида боладан иборат бўлиб, 2,5 соат мақомхонлик қилган.

Тўртинчи даста Арки олийнинг кунгай тарафидаги Гўрион<sup>1</sup> дарвозасининг ўнг гулдастасида навозиш қилган. Бу даста 28 ҳофизу созанда ва аёл овозини берувчи бир норасида ўғил боладан иборат бўлиб, 1,5 соат мақомхонлик қилган.

Бешинчи даста Арки олийнинг кунгай тарафидаги Гўрион дарвозасининг сўл гулдастасида маҳоратларини кўрсатишган. Бу даста 20—21 ҳофизу созанда ва аёл

<sup>1</sup> Баъзи маълумотларда бу пом Гўриён ёки Гуриён шаклида ҳам учрайди. Аслида Спёвурнинг гўри—қабрига ишора бўлиб, гўри он — унинг қabri маъносини англатади. Халқда бу дарвозани Боғори алаффурушон дарвозаси деб ҳам юртишади.

овозини берувчи бир норасида ўғил болалар иборат бўлиб, бир соат мақомхонлик қилган.

Барча дасталар учун белгиланган жой ва вақт қатъий бўлган. Мақомхонликнинг эртасига амирлик томонидан шу ҳофизу созандаларнинг ҳар бириникига бир лагандан белана палов, биттадан шойи астарлик тўн, беш тилло тангадан иборат ротиба<sup>1</sup> юборилган. Бу ҳол бутун рамазон ойи давомида 4—5 мартагача такрорланган<sup>2</sup>.

Бундай мақомхонликлар Наврўз, Рамазон ва Қурбон ҳайитларида ҳам бўлиб турган. Байрамлардаги мақомхоналикларда фақат рикобий хонандаю созандалар эмас, балки мамлакатнинг турли даҳаю кентларида яшаётган ҳофизу созандалар, жумладан ўша замонларда амирлик доирасида шухрат қозongan Соҳибнён қишлоғидан чиққан ғиждувонлик мақомхонлар ҳам қатнашганлар. Мақомхонлик оммани сабру бардошлик, қаноатпешалик ва саховатпешалик руҳида тарбиялашда кучли таъсир кўрсатган. Бухорон шарифнинг жаҳонда «Шашмақом» ватани сифатида эътироф қилинишию, «Шашмақом»нинг асрлар давомида шу ватанда никишоф топиб яхлит бир тизимга кириб шаклланишида шу омил беқиёс роль ўйнаган.

Наврўз деҳқон учун экин-тикиннинг бошланғич палласи.

Деҳқон бунн қўш маросими билан бошлаб юборган. Анъанага кўра, қўш маросимини бутун қишлоқ аҳли, асосан, «чош бўлсин» деган ниятда чоршанба кунн нишонлашган. Далага қўш олиб чиқишдан олдин қишлоқнинг ҳамма хоналарида ис чиқарилган, ҳатто қўшга қўшиладиган хўкизлар учун махсус қотир (кулчасимон юпқа бўлиб, ёғсиз қизитилган қозонда қотирма қилиб олинган хамир таом) тайёрланган, барака уруғлари ҳозирланган. Одатда барака уруги янчилмаган бугдой

---

<sup>1</sup> ротиба — қатъий қилиб белгиланган иш ҳақи, таом нормаси ёки кийимлик. Ўтмишда рикобий полвоплар, ҳофизу созандаларга тўланадиган ҳақ ротиба дейилган.

<sup>2</sup> Бу маълумотларни етти пушти пойабзалдўзлик билан шуғулланган, бобою бобокалошлари амир хонадонидагиларга оёқ кийимлари тикитган ва шу вақдан дарборга яқин бўлиб, ундаги базму таппалар ҳақида ота-оналаридан ошятган, 1926 йилда тутилган ва ҳозир Бухоро шаҳрининг Фарҳод кўчасидаги 45-уйда истиқомат қилаётган Хилойжон ака Раҳмон ўғилдан ёзиб олдик. — Охунжон Сафаров

бошоқлари дастаси ва жўхори сўталаридан иборат бўлиб, қўш маросими пайтидагина улар кафтда эзиб бошоқ ва сўталардан ажратиб олинган. Ҳар бир хонадон маросимга ўз дастурхони билан чиқишган Қишлоқнинг энг кекса, серфарзанд ва табарруқ отахони барча йилликларнинг кутлаб, бу йилги экин-тикнинг омадли бўлиши истагини изҳор этгач, қўшга солинадиган хўкизлар ёнига борган. Дастлаб кафтларини мойлаб, уларнинг шохларини мойлаган, сўнгра оғизларига қотир сола туриб:

Шохгинанг мулла давоти,  
Сенсан деҳқоннинг қуввати.  
Сен бўлмасанг деҳқоннинг  
Қайрилади-ку қаноти.  
Шохгинанг бор шойнадай,  
Қўзгинанг бор ойнадай,  
Сендан бўлган болалар  
Тўти билан майнадай.

Ёхуд:

Хўкизгиниам, бўйгинанг эзилди,  
Қўзгинангдан ёшлар қатор тизилди.  
Бўйиштуруқ билан омов тортмасанг,  
Сенинг билан менга гўрлар қазилди.

Яна:

Қора ерни қоқ ёрған,  
Қовун экиб лаб ёрған.  
Меҳнатининг зўридан  
Тос тебадан<sup>1</sup> шоҳ ёрған, —

каби қўшиқларни алқаб-алқаб айтган. Шундан кейин барака уругини хўкизлар устидан сочқилаган ва омовчи ерга босиб, хўкизни чухлаб юборган. У уч ё етти қадам юргач, ёш-яланглар омовчи ўз қўлларига олганлар. Кексалар йилнинг омадли ва фаровон келишига нистак билдиришиб, қўш маросими дастурхони атрофида қўр тукишган. Бунда ҳар ким ўз режасини баҳам кўрган, миришкор деҳқонларнинг қайси экинни қай вақтда қандай экиш, қандай парвариш қилиш ҳақидаги тавсиялари ёшлар учун ўзига хос сабоқ бўлган.

Асрлар давоминда таркиб топган анъанага кўра Нав-

<sup>1</sup> тос теба — тақир тепалик.



рўз маросими ўтганларни хотирлаш, нишонлаш билан  
янгича топган. Марҳумларнинг қариндош-уруғлари  
қабристонларга чиқиб, уларни тозалоганлар, қабрлар  
атрофини супуриб-сидирганлар. Марҳумлар хокпоки-  
ни зиёрат қилиб, гуллар қўйганлар, шамлар ёққан-  
лар, қабрга ўрнатилган мираки ёхуд сағаналар ёнига  
қушлар ва қумурсқалар учун доп секиб, махсус идни-  
ларга сув солиб қўйганлар. Бу билан марҳумлар руҳи-  
га осойишталик тиллаганлар.

Наврўз — халқимизнинг асрий маънавий қадрияти.  
Уни эъзозлаш — халқни эъзозлашдай қутлуғ иш. Нав-  
рўзни ҳар йили нишонлаш эвазига ҳаётимизга янгича  
пазар соламиз, ўтган йилни сарҳисоб айлаб, янги ре-  
жалар тузамиз, энг муҳими, меҳру оқибатимизни ин-  
сонийлик мезонларида тортиб кўрамиз, ўткннчи ҳою  
ҳаваслардан воз кечиб, эътиқодларимизни теранлаш-  
тирамиз, аждодларимиз тажрибаларида синалиб, тур-  
мушимизга асқотган ақидаларининг иймон қадар гидро-  
мизмга сингишига, мусаффолаштишига ва такомилла-  
шига йўл очамиз, шу асосда қалбимизни яшартира-  
миз, ақлимизни пешлаймиз, фикримизни янгилаймиз.  
Бинобарин, Наврўз — Янги кунгина эмас, балки яша-  
риш ва янгиланиш дегани ҳам.

**Йўлларингда гуллар пойандоз.** Ўзбек оилаларида  
гулга ошуфталик ва эътиқод қадимдан шаклланган  
бўлиб, қатор анъаналарда ҳамон давом этиб келмоқ-  
да. Бу ҳол, хусусан, Наврўз кунларида ўзига хос маро-  
симга айланган бойчечак, Лола сайли ва Бухорода амал  
қилинадиган Сайли гули сурх анъаналарида, шунинг-  
дек, Наманганда ҳар йили нишонланиб келинаётган  
Гуллар байрамида ёрқин кўринади. Аждодларимиз  
гулга шунчаки муҳаббат рамзи сифатида қараш билан  
чекланмаган, аксинча, райҳон, ялпизлардан таомпаз-  
ликда фойдаланса, ширчойгулдан гулоб, настарин ва  
бошқа бир қатор гуллардан ҳар хил дорилар тайёрлаш-  
ган. Шодиёналарда бир-бирларига гуллар тортиқ қи-  
лишган, бунда, асосан, муаттар ҳидли гуллардан фой-  
даланишган, келин-куёвлар бошига гулларни сочқи  
қилишган, гуллардан пойандоз солишган.

Халқимизнинг гулларга эътиқодлари қадимга бориб  
тақалади. Ибтидоий аждодларимиз гулларнинг хуш  
ва нохуш ҳидли бўлишларини аниқлагач: «Хушбўй гул-  
ларда яхши руҳлар яшайди», — деб ҳисоблашган, «Ёқим-  
сиз ҳидли гулларда ёмон руҳлар яшайди», — дея  
ўйлаб, уларни эъзозламаганлар. Улар: «Хушбўй гул-

лардаги яхши руҳлар инсонга донмий ҳомий, ёқимсиз ҳилди гуллардаги ёмон руҳлар эса, одамзотга бахтсизлик, турли-туман касалликлару кулфатларни келтиради, табиий офатларга сабабкор бўлишали», — деб туншунганлар.

Гуллар бевосита қизларга, маъшуқа ёрга қиёсланиб келинади. Гулча эса илоҳий мўъжизалар рамзи сифатида қаралади. Бу қарашлар нафақат халқ оғзаки ижодида, балки ёзма адабиётда ҳам ёрқин ифодасини топган. Алишер Навоийнинг тубандаги байти эътиборга лойиқ:

— Эй хусн соҳиб ёно, хуршид отангдур, ой—ано.  
Истар эсанг нисбат ёно: сарв—ога, ҳам гул—  
спингил.

Халқ ижоди ва ёзма адабиётда гул кўпинча аёл, келин, суюкли ёр, она тимсолида келса, гулча балогатга етган қиз, фарзанд рамзини ифодаловчи маъно касб этади. Аёلнинг нозикноҳлик, гўзаллик, ёқимlilik, жозибadorлик, мафтункорлик жиҳатлари гулга, қиёс қилинади. Райҳон, Раъно, Наргис, Цилуфар, Гулча, Лола, Гулраъно, Оқгул, Сарвигул, Гулчирой, Гуландом, Гулчеҳра, Моҳигул, Гулбаданбегим, Бахтигул, Бинафша ва бошқа юзлаб қизларнинг исмлари гул номларига уйқашлиги бежиз эмас.

Аждодларимиз одатда гуллар рангида ҳам хилма-хил рамзий-мажозий маъноларни берганлар. Жумладан, қизил ранг — қизга, аёлга, эзгуликка, муҳаббат рамзига нисбат берилганидан қизил гулга ҳам худди шу маъноларни рамзан юклаганлар. Сарик ранг — ҳижрон, жудолик маъносини ифодалагани сабабли сарик гулга шундай рамзий маънони нисбат берганлар. Бундай рамзийликин ҳатто гулдаста тайёрлашда ҳам қўллаганлар. Айтайлик, тоқ сонли гуллардан тайёрланган гулдаста тирик инсон учун, жуфт сонли гуллардан тайёрланган гулдаста марҳум учун белгиланган. Ибидоний аждодларимиз тасавурида одамнинг руҳи тирик гул билан боғлиқ, борди-ю инсон ва гуллар ёнма-ён бўлишса, уларнинг руҳлари ўзаро қўшилиб, жуфтлик-туғаллик ҳосил қилади, дея ўйлашган. Улиқ инсоннинг руҳи эса тирик гул билан қўшилолмайди. Шу вайдан унга бағишланган гулни ёлғизлатиб қўймаслик мақсадида марҳумга ҳамиша жуфт сонли гуллардан дасталанган гулдаста олиб борилган.

Гул—муҳаббат рамзи, ошиқнинг маъшуқага дил изҳори воситаси. «Гул берди — кўнгил берди», «Гул ба-

ҳона, диндор — Ҳаннмат», «Гул ғунчалигида: хордир, очилса — ўзгаларга ёрдир», «Гул ўсса — еришг кўрки, қиз ўсса — элиниг кўрки» ва «Гул қадрини булбул билар» сингари юзлаб мақолларда шу маънолар жилланган. Ҳаётда ошиқлар ўз севгиени маъшуқага гул тўхфа қилиш орқали изҳор қиладилар. Бунда муҳаббат рамзига айланган қизил гулни танлайдилар. Қизил гулни тапландишини икки маъноси бор: биринчиси, у аёл тимеolini ифодаласа, иккинчиси унинг қизил ранги — севги ҳажрида қонга айланган юракни рамзан ёркини ифодалашидандир. Ўзбек қизларидаги ҳаё ва ибo уларнинг муҳаббат изҳор қилишларига йўл қўймаса-да, барибир, улар бундай ташаббусни гул воситасида амалга оширганлар. Айтайлик, бепарво йигитга улар тоқ сонли оқ гул совға қилиш билан мойнликларини аниқлатишлари ибo доирасида ҳисобланган. Чунки оқ ранг — йигитларга небат берилган бўлиб, айни чоқда йигитларга тиланган бахт ва изҳор қилинган севги-муҳаббат туйғуларини ҳам аниқлатган. Гул ана шундай фазилатларга кўра эъзозланган, шу биле уларни узоқ муддат тирик сақлаш мақсадида олтин гулдонлар ясаганлар, ҳатто гулларга алоқадор махсус маросимлар уюштирганлар.

**Бойчечак** айтиш ана шундай маросимлардандир. Унинг қачон пайдо бўлганлиги ҳақида бирор нарса дейиш қийин. Аммо унинг асл ижодкори ва ижрочиси катталар бўлгани аниқ. Асримизнинг 20-йилларида ҳам Яғиобда бу маросимни фақат эркаклар бажаришган, худди шу маросим 20-йилларидаёқ Тошкентда бутун борлигича болаларга ўтиб улгурган. Маросимнинг катталардан болаларга қачон ўта бошлаганини айтиш қийин эса-да, ҳар ҳолда бу жараён 20-йиллар охирида тамоман болалар фойдасига ҳал бўлган, дейиш мумкин. Бун ҳозирги 60 ёшдан 70 ёшгача бўлган кексаларнинг аксарияти болаликда «Бойчечак» айтганларини эслашлари тасдиқлайди.

Маросим болаларнинг бойчечакни кўришлари билан бошланган. Болалар уни илк дафъа кўрганларида беҳад қувониб, уларни териб олганлар, хушхабар воситаси қилиб кўрсатишга шошилганлар. Бойчечакдан гулдасталар ясаганлар, уларни тол хивичларга шодалаб боғлаб, бошларига гулчамбар қилиб кийганлар. Сингра 8—9 кишилашиб ҳовлима-ҳовли «Бойчечак» қўшини айтганича бойчечак улашганлар. Бунда болаларнинг бири яккахон бўлиб, қўшиқ матнининг асосий тўрт-

ликларини ҳайқириб куйласа, қолганлар жўровозлик-  
да нақоратни такрорлаганлар:

Я к к а х о н:

Бойчечаким бойланди,  
Қозон тўла айронди.  
Айрошигдан бермасанг  
Қозонларинг вайронди.

Х о р:

Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,  
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

Я к к а х о н:

Бойчечакни тутдилар,  
Тут ёгочга осдилар.  
Қилич минан чопдилар,  
Бахмал минан ёлдилар.

Х о р:

Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,  
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

Қўшиқ тугагач уй эгалари бойчечакчиларга совга-саломлар улашишган. Болалар шу заълда йиққан совга-саломларни ўзаро тақсимлаб олганлар ёхуд улардан махсус зиёфат дастурхони тузиб, ўз-ўзларини меҳмон қилганлар. Аммо бойчечакчиларга совга бермай қулоқларини чўзиб ҳайдаб юборганлар ҳам топилган. Бундай чоқларда болалар ўша оҳангда:

Оғритманг-о, оғритманг,  
Болаларини жавратманг, — дея бошқа ҳовлига қараб қочганлар.

Бойчечак рамзий образ сифатида мурғаккина болаликни аке эттирган. Эрта баҳор гулдай позик, ёқимли, навниҳол ва чиндан ҳам инсониятнинг ғунчаси тарзида эъзозланган. Бу қўшиқдаги: «Бойчечакни тутдилар, тут ёгочга осдилар», — сатрларидаги рамзий ишораларда бўртиб кўриниб турибди. Қадим Шарқда тут дарахти муқаддас дарахтлардан ҳисобланган. Ўзбекларда мазкур эътиқодларга кўра, дарахтнинг «эгаси бор» ҳисобланади, эҳтиёт қилинади, унинг танасидан хотинлар сочини тараш учун талоқ, бола белаидиган бешик қилинади. Бўхорода қурт боқилладиган ҳовлида

пилла терилгунигача тут ўтин ёқмаслик анъанаси ҳозиргача сақланган.

«Бойчечак»ни ўзбек болаларигина эмас, тожик болалари ҳам севиб куйлаб, ўзбекча номини айнан сақлаганлар. Шу фактнинг ўзинёқ ўзбек ва тожик халқларининг қон-қариндошлик муносабатлари болаликдан бошланиб камол топшини, улар ҳали болаликларидаяқ бир қўшиқни куйлаб вояга етишларини, бинобарин, руҳий жондошликларининг социал-психологик замани мустаҳкамлигини яққол кўрсатади.

**Сайли гули суру** эрта баҳорда лола қизғалдоқлар очилиб, кўзларни яшпата бошлагач, Бухорода ўтмишда ўтказилган умумхалқ шодиёнасиدير. Кексаларнинг гувоҳлигича, тўнтаришгача бу сайл наврўзнй анъана сифатида апрелнинг бошларидан майнинг ўрталаригача давом этган, лекин қизғин даври бошлангич қисмидаги икки ҳафта ҳисобланган. Шаҳар аҳолиси ўша кунларда Номозгоҳ майдонидан то Широбудуну Баҳоуддингача сайлга чиқшган. Бутун сайлгоҳ бўйлаб ҳалимпазлик<sup>1</sup>, ошпазлик, каобпазлик, ҳасиппазлик, ҳалисапазлик<sup>2</sup>, сумалагу обинабот расталари ҳурандалар ихтиёрида бўлган. Бундай ҳолат Ўзбекистоннинг ҳар бир вилоятида шаклланган тарихий анъаналар заминида амалга ошган. Жумладан, Бухоро пазандалигида бу шодиёна таомларни сифатли тайёрлашнинг ўзига хос кўригига айланган. Айтайлик, фақат паловнинг қобили, кўкапалов, софипалов, чалов, қазипалов, хомтоқпалов, халтапалов, нўхатпалов, мошпалов, сўкпалов, бугдойпалов, жўхоришпалов, қовурма палов, кишмишпалов, беданапалов, какликпалов, товуқпалов, ситора палов, гозпалов, туршакпалов, довчапалов, сингари юздан зиёд тури тайёрланган. Бир ёнда хилма-хил шўрвалар қайнаса, бошқа ёнда барра кабоб, гозкабоб, беданакабоб, какликкабоб, товуққовурма, барабирён, хўкиз тили сайл иштирокчилари иштаҳасини қитиқлаган. Бухоро ширапазлиги ҳам шундай кўриқдан ўтган. Қандолатнинг 111 хили тайёрланган, ҳолванинг кунжуги, пашмак, жиғ-жиғ, ҳалвойилбеҳ, ҳалвойтар, гардиш-

<sup>1</sup> Бухорода ҳалим бугдой ёрмасининг сўтда қайнатмаси асосида тайёрланувчи алоҳида хушхўр таом ҳисобланади. Бунга гўшт солинмайди.

<sup>2</sup> Ҳалиса Ўзбекистоннинг кўп жойларида тайёрланади. У ҳам бугдой ёрмасининг гўшт билан қайнатмасидир. Бошқа жойларда уни ҳалим дейиш анъанага айланган.

ҳолва, булғоби, рещреш, лава, обинабот, собуни сингарн 40дан зиёд турн тайёрланган. Хўрозқандлар, туршаклар, хилма-хил қилиб бўёқланган тухумлар, пағапаға пашмаклар болаларининг оғизларидан сўлақларини оқизса, қўчқорсимон, тойчоқсимон, аждарсимон, плонсимон сирланган сопол хуштаклар, муаллақчи, икки гилдиракли аравача, хилма-хил камончалар, гавғалтаклар ва ишти каби ўйинчоқлар, сув солиб пуфлаувчи сопол булбулчалар уларнинг кўзларини ўйнатган. Базозлар кўчма дўконларини раста-раста қилиб тикканлар ва сархил матолар билан савдо қилганлар. Бир жойда дорбозлар, иккинчи бир жойда айиқбозлар ўйин кўрсатганлар, яна бир жойда рикобий полвонлар кураш тушса, бошқа бир жойда қўчқор уриштириш, тухум ўриштириш, қўғирчоқ ўйини, муаллақчилик, масхарабозлик ва бошқа хилма-хил мусобақалар уюштирилган.

Бу сайлга қатнашиб, полвонлар олишувини ўз кўзлари билан кўрган устод Айний «Ширбадан сайли» дostonида мазкур манзараларни шундай чизган:

Кураш учун майдон муҳайё бўлди,  
Тикилган кўзларга тамошо бўлди.  
Нега зўр полвонлар ўктам ва далер  
Қадам ташлаб келар худди нарра шер.  
Рустам каби борар гўё жанг сари,  
Душманни енгишда Сухроб сингари,  
Ҳаммаси чаққону ҳам соҳибҳунар,  
Хунарин кўрсатиб бир-бирин синар  
Дастпеч ва қалмоқи, қоқима йўлиш!  
Ишлатиб, рақибнинг паст этар қўлини...<sup>2</sup>

Қолаверса, турли даврларда шашмақомхонлар ҳам бор маҳоратларини кўрсатиб хониш қилганлар. Бундай жўшқин сайлларда, айниқса, ялангтуш йигитлару сарвиноз қизлар беҳад қувнаб яйраганлар. Йигитлар:

Бухорода катта аркон,  
Шоҳрудда обиравон.  
Йигитлар сайлга чиқар,  
Қийишиб заррин чопон.

<sup>1</sup> Бухорча курашда қўллашладиган усуллар.

<sup>2</sup> Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, 7-том. Тошкент. Бадий адабиёт нашриёти, 1966. 203—204-б.

Ҳуд:

Ширбудунда мажнунтол,  
Мажнунтолга пайванд сол.  
Сайлга келган қизларнинг  
Сулувини танлаб ол,—

дея қўшиқ айтиб қизларга сўз отишса, қизлар ҳам бўш келмай:

Боғингизда ари бор,  
Юрагимнинг зори бор.  
Барно йигит, бир қаранг,  
Ёнингизда пари бор.

Ёки:

Сўзланг, ака юракдан,  
Олинг, олинг, хўракдан.  
Қизлар қараб қолишди,  
Олиб беринг шўракдан.

Яна:

Чаллиди-ку ноғора,  
Юр, кўрайлик, Хумора.  
Қураш тушар полвонлар  
Бизни ёр ютса зора,—

сингари қочиримли тўртликларни куйлашган. Шу зайлда йигит-қизлар орасида ҳазил-мутойиба кучайган, қаҳқаҳа авжга минган, қиз-йигитлар топшииб севишганлар, янги оилаларнинг дунёга келишини таъминлаганлар. Шубҳасиз, бунда қизлар даста-даста лолақизғалдоқ бериб, қийқириб бир-бирларининг устларидан сочи қилганлар, бир-бирларига, ота-оналарига совға қилганлар. энг муҳими, кимга салом берсалар ўшанга гул дуганлар. Сайли гули сурхнинг ана шу сурурини йил бўйи эслаб яшаганлар ва меҳнат қилганлар.

Сумалак базми наврўзий маросимларнинг энг қадимийси ҳисобланади. Халқ эътиқодича, ғойибдан келган ўттиз малак пиширган биби Фотиманинг бу муқаддас оши ўзгача меҳр, аҳилликда тайёрланган ва бу ҳодиса асрлар оша давом этиб келаётган анъанага айланган. Сумалак ният қилинган хонадонда дастлаб уч-тўрт коса бугдой ивтичилиб, лаълиларга ёйилган ҳолда қоронги ва мўътадил ҳароратли тоза жойда парва-

риш қилинади, унга вақт-вақтида сув селиб турилади. Буғдой сабз ургач, етилган саналиб, қўни-қўшниларга хабар қилинган. Хабар қилинган ҳар бир хонадон 2—3 косадан ун ола келиб, улуш қўшган. Сўнг ҳаммаларни буғдой майсани янчиб, шарбатини навбатма-навбат ковлаб ағдариб турганлар. Асосан, аёллар иштирокидаги бу юмуш ўзига хос базмга айланган, тонг отгунча қўшиқ айтиб, рақсга тушганлар. Яккахои «Сумалак» қўшиғини куйлаганда, бошқалар нақоратига жўр бўлган, раққоса қизлар эса яшнаб-ийраб рақсга тушинган.

Сумалак — жамоа таоми, муқаддас плохий таом, унга суронли қиш азиятидан чиққан меҳнат аҳли тўкинлик рамзи сифатида қараган. Шу хусусиятига кўра, уни шод-хуррамлик билан махсус расм-русмларга амал қилган маросим даражасида нишонлаган.

**Мучал** ҳам мамлакатимиз шаҳар ва қишлоқларида Наврўз кунлари нишонланадиган ва 12 ёшни тўлдириб 13 ёшга қадам қўйган йнгит ва қизалоқларимизни алқовчи маросимдир. Мучал ўсмирликни қутлаш маросими бўлиб, нафақат бизда, балки Осиё ва Африка мамлакатларида ҳам кенг тарқалган. Унинг тарихи қадимги Грек-Бақтрияга бориб тақалади. Бухорода бу маросимни «мўлжар» ёки «мўлжардароён» деб аташди. Утмишда бола мучали қайси йилга тўғри келса, феъли ҳам ўшанга мос бўлади, деган ақидага ишонганлар. Маросим учун қизга ҳам, ўғил болага ҳам бошдан-оёқ янги оқ сарупо қилиш анъанага айланган. Бу билан мучали нишонланаётган ўғил ва қиз келажакнинг порлоқ ва бахтли бўлиши исталган.

Айниқса, қизалоқларнинг оро-тороларига алоҳида аҳамият берилган, уларни оппоқ кийинтириб, сочларини қирқ кокил қилиб майда ўриб, учларига баргаклар таққанлар, қўл ва оёқларининг кафтларига, бармоқларини учларига хино қўйганлар, қошларига ўсма тортганлар. Қизалоқлар бундай ясан-тусанлар орқали баҳорнинггина эмас, балки қалбларини ҳам яшнатиб юборганлар. Бу билан уларнинг бўй етганлиги алоҳида кўз-кўз қилинган.

Сўнгра илк мучали нишонланаётганлар шаънига махсус зиёфат дастурхони тузаб, қариндош-уруғлар, боланинг ўртоқлари ёки дугоналари унинг атрофига йиғилганлар. Бухоро шаҳрида бундай дастурхонни кўпинча етти ё тўққиз болор (тўсин)ли уйларда тузалишига алоҳида эътибор берганлар. Гап шундаки, ўша уйнинг



қоқ ўртанчи тўсинига зағома—тарози осилган. Зағома-лар таги чарм билан қопланган икки ё уч ғалвир ҳажмидаги ёғоч идиш — палла бўлиб, улардан осма тарози палласи сифатида фойдаланишган. Кексаларнинг ай-тишларича, мучали нишонланаётган бөлакай шу паллалардан бирига ўтиргач, иккинчи паллага каллақанд солаверганлар. Қачонки каллақанд оғирликда бола ўтирган зағома—паллага теги мувозанатга келгач, шунда унга каллақанд солишни тўхтатганлар. Ва мучали нишонланаётган болани тўрга ўтқизиб қутлаганлар, устидан сочқилар сочганлар. Шундан кейин бола вази бараваридаги каллақандларни ширин кулчалар устига тақсимлаб қўйиб, давра аҳли олдига биттадан улашиб чиққанлар. Бунда кулчалар сонини қанча кўп бўлса, бола ҳам шунча узоқ умр кўражагига ишониб, уни нафақат давра аҳли, балки қўни-қўшнилари, қариндошларга ҳам етиб-ортишига алоҳида эътибор берганлар. Буни улуш деб атаганлар. Ниҳоят зиёфат ейилиб, хурсандчилик қилганлар. Бу ўтмишда ўғил ва қиз болаларнинг сўнги ўзаро очиқ базми саналган. Ана шундан кейин эса, қизларнинг ўғил болалар билан очиқ кўришишлари ман этилган. Бунинг асосий сабаби қизлар ҳам, ўғил болалар ҳам бўйи этилган деб саналганлигидан шундай қилинган.

Алоҳида таъкидлаш зарурки, мучалга ҳам эскилик қолдиги сифатида қараш анча йиллар давом этди. Шунга қарамай, Бухорода 50-йилларгача ҳар бир хонадон бунини ўз шахсий маросими сифатида нишонлашни тарк этмади. 60-йилларга келиб, мучалга ижтимоий маъно беришга урinish сезила бошланди. Бунда «Гулхан» журнали алоҳида роль ўйнади. У ўз саҳифаларида «Ўч уч ёшлилар билан суҳбат» туркумида фан ва маданиятимизнинг донг қозонган арбоблари, ишлаб чиқариш илғорлари билан суҳбатлар ташкил этиб, улар ўрнаги воситасида мучални ҳам қувватлагандай бўлди. Натижада мучал ўсмирликни шарафловчи жамоатчилик байрами тусини ола борди. Республика мактаблари жамоалари Наврўз кунларида шу маросимни нишонлашни ҳам ўз фаолиятлари донрасига кирита бошладилар. Асосан, 5-синф ўқувчилари мучал маросимининг сабабчилари ва ташкилотчилари бўлиб қолдилар. Бироқ 80-йилларга келиб, мучални таъқиб этиш қайта бошланди. Истиқлол бу қадимий анъанага яна эрк берди, бу билан аждодларимизнинг ўсмирликни алқаш қадрияти қайта тикланди.

Мучал ўсмирликни алқашгина эмас, балки инсонийлик шарафи ва масъулиятини зиммага ола бошлашга ундовчи мазмунга эгаллиги билан ҳам қадрлидир. Бинобарин, унинг ана шу фазилатига алоҳида эътибор бериб, ёшлар маънавиятини тўлдирishга хизмат қилишга эришмоғимиз даркор. Шундагина илк мучал ёшини нишонлаш нуручаки зиёфатхўрлик ёки совға-салом улашиш базми бўлмай, аксинча, келажаги буюк Ватанимизнинг навқирон авлодини маънан ва жисман соғлом этиб тарбиялашда асқотадиган замонавий кадрларга айлланиб қолади. Осмони ФИРУЗ, одамлари ДИЛ-СУЗ, «обод ва озод Ватани»мизнинг умиди бўлган навқирон авлодини шу наврўзий шодиёна — илк мучал билан қутловчи тубандаги шеър ила сўзни мухтасар этгаймиз:

Ўп иккени тўлдирдинг, ўғлим,  
Қадам қўйдинг сен ўп уч ёшга.  
Илк мучални этдинг сарбасар,  
Бошинг бўлсин, илоҳо, тошдан.

Улгаюрсан йилларни қувиб,  
Сичқонни-да қолдириб доғда.  
Чийилласа-чийиллай қолсин.  
Ҳаёт ўзи — ким ўзар бог-да!

Отдан ўздинг кишнаб тойчоқдай,  
Вафодор-ла ўсдинг-ку ўйнаб.  
Шердек савлат тўкмоқ олдинда,  
Хўроздек кут тонгларни қутлаб.

Балиқсимон сузавер толмай,  
Умр отлиғ азим уммонда.  
Маймун бўлиб қолма тагин сен,  
Хўкиздан ўз, яша армон-ла.

Қўйдаи феъли юмшоқ бўла қол,  
Судралма ҳеч мисоли илон.  
Қуёнмижоз қўрқиб яшама,  
Сен аввало ўзингга ишон!

Мушук ухлар бағрингда хур-хур,  
Уни қувлаб ўтганинг кундан.  
Бир айланди мучал меҳвари,  
Довон ошдинг умри бутундан.

Усмирликка қуйган қадамнинг  
Қутлуғ бўлсин, қутга буркансин.  
Орзулардан энтиккан қалбинг,  
Ишқ агайган ўтда ўртансин.

Инилар бугун айланазерсин,  
Сен уларни қувалаб яша!  
Иймоннинг бут қилсин Аллоҳ,  
Улғаявер мучаллар оша!

---

---

1 Шър О. Сафаров қаламига мансуб.

## НИКОҲ ТҶИИ — ҚИСМАТЛАРИ ПАЙВАНДЛОВЧИ АҲД

Ўзбекининг нимаси кўп — тўйи кўп: ҳовли тўйи, бешик тўйи, ўғил (суннат) тўйи, никоҳ тўйи ва ҳоказо, ва ҳоказо. Бирор хурсандчилик билан боғлиқ кичик йигит тўйга айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Масалан, фарзанд кўриш, бирор кишининг юбилейи, мамлакат ва жамият олдидаги хизматлари учун ҳукуматнинг юксак тақдирлови, бирор катта ютуқ, хизматдаги муваффақият, бирор кашфиёт муносабати билан зиёфат бериш, юртга ош бериш каби.

Зиёфатнинг қай мақсадда берилишига кўра унинг турлари юзага келган, ўз навбатида булар катталигига қараб тўйларга айланган. Демак, тўй сўзи «тўймоқ» сўздан олинган бўлиб, катта зиёфат маъносини аңлатади. Тўй ўз номи билан нафақат ширин таомларга, балки яқин дўст-ёр, қариндош-уруғ дийдорига, оромбахш кўй-қўшиқларга, курашу кўпкари томошаларига, кўпчилиكنинг хурсандчилигига тўйиш ҳамдир. Тўй ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғ, ёру биродар, таниш-билиш, ҳамкасблар, кўни-қўшни, маҳалла-кўй билан ўтказиладиган йирик маросимлардан. Бунда, аввало, оила аъзолари яқинлари билан барча куч ва ғайратларини баҳамжиҳат ишга солиб, катта сарф-харажатлар қилиб бутун юрт олдида иқтисодий куч-қудратини, топган-тутганини уздабуронлик билан сарфлай олишини, бу оила қанчалик ва қандай тарбия ўчоғи эканлигини кўрсатиш билан маънавиятини ва ёр-дўстлари қандай кишилар эканлигини ҳам намойиш этадилар, ўзларининг яхши томонлари, яхши кишилар авлоди эканликлари билан фахрланадилар.

Никоҳ тўйи — тўйларнинг энг йириги ва масъулиятлиси. Зеро, никоҳ тўйи икки ёшнинг қисматларини пайвандловчи, мустаҳкам оила пойдеворини қўювчи хайрли маросимдир.

Бинобарин, никоҳ сўзи тўйнинг табиатини белгилар экан, бу арабча сўз бўлиб, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да: «Эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда домумла то-

монидан ўқитладиган шарҳнома» маъносига эгаллиги қайд этилиб, собиқ тузум шарҳотида эса, «эр-хотиннинг юридик равишда расмийлаштирилган оилавий иттифоқи» маъносини касб этганлиги таъкидланган<sup>1</sup>. Қолаверса, башқа луғатларда ҳам никоҳ «издевож, никоҳ ақди»<sup>2</sup>, «эр-хотинлик, уйланиш»<sup>3</sup> маъноларида изоҳланган. Кўринаётирки, никоҳ — қиз ва йигит тақдирини пайванд қилувчи, янги оиланинг бунёдга келишини тасдиқловчи воқеа, аммо бу воқеа тўй шаклида умум назари остида содир этилувчи, умум олдидан наслни давом эттириш ва жамият низомлари асосида яшаш аҳдини зиммага олиш, алаал-оқибат жамиятни тўлдиришни нишонлаш, кўриқдан ўтказиш шоднёнасидир.

Хуллас, никоҳ турли мамлакатларда турлича ўтказиладиган ижтимоий-ахлоқий ҳодиса сифатида шаклланди, дин ва қонунлар билан мустаҳкамлаб келинди. Шунинг алоҳида таъкидлаш жонзори, турли динлар никоҳга турлича муносабат кўрғазиб келаётир. Улар ҳатто никоҳланувчилар ёшини ҳам белгилаб қонунийлаштирган. Айтайлик, ислом шарияти қизларни 9 ва ўғил болаларни 15 ёшдан никоҳга киришувига розилик берса, католик черкови қизларга 12 ва ўғил болаларни 14 ёшда турмуш қуришга рухсат этади. Протестантлар черкови эса ҳар иккала жинсда 14 ёшда оила қуришни раво ҳисоблайди. Будда ва католик эътиқодида руҳонийларнинг уйланишлари қатъий ман этилган. Диний эътиқодларга кўра, жаҳон миқёсида турли мамлакатларда турмуш қуриш ёши 9—15 дан 21—22 гача намоён бўлган бўлса-да, БМТ ўзинга аъзо бўлган мамлакатлар учун 1962 йилда буни 15 ёшдан деб белгиллаган. Ўзбекистонда эса 1998 йилги «Никоҳ кодекси»га кўра, қизлар учун 18 ва йигитлар учун 20 ёш — никоҳга кириш ёши этиб белгиланди. Бу, шубҳасиз, оила моҳиятини англаган ва масъулиятни зиммага олган ҳолда оила қуришни таъминловчи ёшдир. Чунки бу ёшда турмуш қуришни кўзлаган ёшлар маълум ҳаётний тажриба тўплашга улгура оладилар. Бу эса, ўз навбатида, оилаларнинг маънавий-иқтисодий мустаҳкам пойдеворга эга бўлишига таъсир кўрсатади.

<sup>1</sup> Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи томлик, 1 т., Москва. «Рус тили» нашриёти, 1982, 502-б.

<sup>2</sup> Фарҳанги забони тоjikий. 1-ж., Москва, 1962, 854-б.

<sup>3</sup> Навоий асарлари луғати. Тошкент. Ф. Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 461-б.

Ўзбек никоҳ тўйи улкан маросим сифатида барча узвлари билан яхлит олиб қараладиган бўлса, анча узоққа чўзиладиган мuddатни ўз ичига олувчи ижтимоий шодиёна саналади. Шу нуқтан назардан қараганда у уч босқичли таркибий тузиллишга эга.

Биринчи босқич никоҳ кунингача ўтказилгидиган маросимлар — бешик қудалик, қиз тақлиги, совчилик, «нон синдириш ёки нон ушатиш», «рў мол берди ёки оқлик бериш», фотиҳа тўйи, қалин олиш ва маслаҳат оши ёки падар оши, «қиз йиғинди» (қизлар мажлиси ёки Бухорода ҳишобандон) сингариларни ўз ичига олади. Бу босқичга хос яна бир хусусият шундаки, унаштирилган қизнинг «боши боғлиқ» ҳисобланади.

Никоҳ тўйининг иккинчи босқичи келини олиб келиш йўлини очувчи никоҳлашдан иборат тантанавор ўтадиган кунни ўз ичига олади. Бу босқич, мөхиятга кўра, никоҳ тўйининг энг олий нуқтаси саналиб, фольклорий айтимларга сероблиги жиҳатидан ҳам алоҳида ўрин тутadi. Худди шу босқичда тўй турли-туман урф-одатлар, прим-сиримлар, хилма-хил қўшиқлар (олқишлар, лапарлар, ёр-ёрлар, келин ўтирсинлар, куёв ўтирсинлар, саломномадар, келин ва куёвни мақтовчи мадҳия қўшиқлар, шарбат ялатар, ойна кўрсатар ва исирӣқ тутатар айтимларни ва ҳ. к.) ижросига сингишиб ўзаро сийтезлашган яхлит ижтимоий-эстетик шодиёна шаклини олади.

Учинчи босқич келин куёвни кига олиб келингандан кейин, яъни никоҳ кунининг эртасидан бошлаб ўтказиладиган «бет очар» ёки «келин салом», «куёв салом», «тўшак йиғди» («жой йиғди») ёки Бухорода «жойғундорон»), чарланди (чарлар ёки Бухорода талбон), ниҳоят, келин кўрди (ёки Бухорода келинбишон) сингари хилма-хил маросимларни ўз ичига олади.

Тўйлар, асосан, қадимда қиш фаслида ўтказилган. Чунки бу давр деҳқон ва касбнинг қўли бўш бўлган. Қадим тўйларда ота-боболаримиз биратўласи кураш, кўпқари ташкил қилиш билан бирга аския, масхарабозлик, дор ўйинлари ва бошқа турли томошалар бўлишига ҳаракат қилишган.

Никоҳ тўйларини куй ва қўшиқларсиз тасаввур қилиш қийин. Маросим иштирокчиларининг ҳис-туйғуларини чуқурлаштириш, маросимларнинг мазмундорлигини ва таъсирчанлигини кучайтиришнинг муҳим воситаларидан бири мусиқадир. Тўй қўшиқларининг мазмуни қишларнинг шу маросим билан боғлиқ турли кечинма-

лари, кайфиятлари ва шу тўй сабабчиларига бўлган муносабатларини акс эттиради.

«Ёр-ёр»ларда келин-куёвга эзгу тилаклар биддирилади. Тўй қўшиқларининг аксариятида тўй шодлиёнаси, қутловлар ва келин-куёвнинг ижобий сифатлари куйланади.

«Ёр-ёр» қўшиқларининг ижро анъаналарига назар ташлайдиган бўлсак, ушбу бир ёки бир неча яккахоплар томонидан айтилиши ва қўлчиликнинг хор сифатида уларга жўр бўлишини кузатамиз. Якка ижрочилар борадиган масофанинг узок-яқинлигига кўра қўшиқ ҳажми белгилайдилар. Бу қўшиқлардаги асосий образлар — қиз, она, қайнана, куёв, ятгалар, сиңил, қудалар, қиз дўғоналари ва куёвнинг жўраларидан иборат.

Тўй қўшиқларида келин-куёв образи асосий қаҳрамон ҳисобланади. Келин образи ой юзли, қора қош, шахло кўзли, зулфи сумбул деб таърифланса, куёв серҳиммат, бөй боласи, суқсур бўйлик деб таърифланади:

Келин-куёв бирга бўлди,  
Тўйлар бўлди, ёр-ёр.  
Бир умрга иккисининг  
Қўнгли тўлди, ёр-ёр.  
Келин-куёв қошлари,  
Ёйдан дарак, ёр-ёр,  
Ушбу замон ёшлари,  
Тўй муборак, ёр-ёр.

Тўй қўшиқларининг яна бир тури — ўлан бўлиб, улар «Ёр-ёр»лар ривожига даътабки босқич. Ўланлар фақат тўйларда эмас, турли йиғин маросимларда ҳам айтилган. Ўлан айтиш кўпроқ кўчманчи чорвадор хўжаликларда кенгроқ тарқалган бўлиб, улар тарафма-тараф айтишуви сифатида куйланган.

Масалан:

И н г и т:

Ўланларнинг аввал боши тамал тоши,  
Тўй олдида тортганим сўқим оши.  
Ҳаднинг бўлса, қани келиб ўлан бошла,  
Бу элатнинг менман дегай кекса ёши.

Қ и з:

Ўлап айтсам ўланни адашмайди,  
Ёлғиз айтган ўланни ярашмайди.

Икков-икков айтайлик бирдай бўлиб,  
Савоғидан очилган гулдай бўлиб.

И н г и т:

Оқ олма, қизил олма, бўйнинг толма,  
Тўққиз ўғлиниг бўлгунча тўйдаи қолма.  
Тўққиз ўғлиниг бўлгунча тўйдан қолсанг,  
Яхши-ёмон сўйласам, ёмон олма.

Қ и з:

Қўлимдаги беш бармоқ бировни тоқ,  
Охунликдир эл кўнглини хуш айламак.  
Авваллари тўйда ўлан айтганим йўқ,  
Энди айтиб келаман, не дейди халқ.

«Ёр-ёр»ларда асосий мақсад келин-куёв таърифи, уларга тилтак билдириш бўлса, ўланлардаги бош мақсад айтишувда ғолиб чиқишдир. Ўзбек халқининг машҳур «Алломиш» дostonида ҳам Алломиш ва Бодом бикач айтишувларини назарда тутсак, ўланларнинг вужудга келиши жуда қадимий эканлигига амин бўламиз.

«Ёр-ёр»лар ва ўланлар ёзма адабиётда ҳам қўлланилган.

Ўланларнинг бир тури — айтишув бўлиб, келиннинг дугоналари билан куёв жўралари орасида бўлиб ўтади. Масалан:

Қ и з:

Ой олмоққа шул ошиқнинг қўйи етмас,  
Қўйи етса етар, аммо ўйи етмас.  
Осмон олис, ойи баланд, ушлайман деб,  
Унча-мунча интилганнинг бўйи етмас.

И н г и т:

Қиз деганиниг баҳор бўлса, бўлса ҳам куз,  
Бўлса ҳам ойи, бўлса-да бир ёруғ юлдуз.  
Яхшимасми дўмбирага даъво қилмай,  
Ёр-ёр айтиб, чалиб юрса гар чанқовуз.

Қ и з:

Эр деганиниг танига куч тўлса яхши,  
Кураш тушгач, йигитда ор бўлса яхши.  
Йўқса зўрдан зўр чиққанда фириб қилиб,  
Чалим берганидан кўра ўлса яхши.



## Йингит:

Гар айтсам тўлиги оғининг ақдамчи сурури бор,  
Юзида на андиша, на уят, ғурури бор.  
Қўп ҳам ҳаволаб кетмай паст тушса яхши эди,  
Ахир ёноқларида офтобнинг нури бор.

Никоҳ тўйларида қўшиқлардан ташқари бўй етган қиз-йингитнинг турмуш қуриши билан боғлиқ қадимий, анъанавий одат ва маросимлар ҳам амалга оширилган. Куёв бўлаётган йингитга турли шартлар қўйилган. Масалан, оддий халқда куёв болага ўтти ёрдириб, ер чоптириб, чавандозлигини, кураш тушишини, косиб-усталигини синаб қўришган.

Халқда ҳазил аралаш бир гап бор: ўзбек қизни аввал кашта тикишни ўрганган, сўнгра қалам босишни. Бўйи етган қиз турмушга чиқа туриб, эришнинг уйига бир қанча каштали буюмларини ўзи билан бирга олиб борган. Бухоролик чевар келинлар хопа деворини безайдиган сўзана — зардевол, кўрна устига тўшаладиган чойшаб, дастурхон, сандалипуш, ёстиқ қопламаси, рўйжо, тўй сочиғи — қузулунги, туз, чой, чақа-тапга ва дастрў-моллар солиб қўйиладиган халтачалар тўқиганлар. Хотин-қизлар кийим-бошларини турли кашта нақшлари, жумладан, аёллар кўйлагининг ёқасини жияк-пешкурта, дозим почасини жияк кабилар билан безаганлар.

Бухоро жаҳон маънавий хазинасига жозибадор санъат, қадимий урф-одатлари билан ҳисса қўшгандир. Бухоронинг меъморчилик санъатини донишмандлардан бири, «кўҳна тарихнинг абадиятга айланган мунгли муסיқа оҳанг»ларига қиёс қилган экан.

Дарҳақиқат, қўшиқ ва куйларимизга, рақс ва ялла-ларимизга, «Ёр-ёр» ва ўланларимизга худди шу меъморчилик санъатининг руҳи, таровати, жозоба ва жи-лоси сингиб кетгандай.

Ҳар бир жойда бўлгани каби Бухоронинг никоҳ тўйларида ҳам халқнинг ўзига хос фазилати, ғайрат-шижоати, қалби акс этади. Никоҳ тўйлари ва у билан боғлиқ маросимлар халқимиз маданиятининг жуда бой ва қадимийлигидан далолат беради.

Никоҳ тўйигача қудалар ўртасида маслаҳат оши берилади. Қиз томон рози бўлса, рўмол берилади. Сўнг унаштириш маросими ўтказилади. Халқ орасида бу одат «нон синдириш» деб ҳам аталади. «Нон синдириш» деб аталишига сабаб, келиннинг тоғаси бир нонни иккига

бўлиб, ярмини куёвнинг вакилларига, ярмини келиннинг отасига берган. Улар эса поини майда бўлақларга бўлиб, йиғилган одамларга улашганлар. Бу икки томоннинг қаршидошчилик қилишга розилигининг рамзи бўлган.

Фотиҳа тўйидан кейин келин хонадонига ҳайит, байрам кунлари ҳайитликлар жўнатилади. Келин туширишнинг ўзи катта бир маросим бўлиб, қуда томонлар азалдан амал қилиб келинаётган таомилга роя қилинган.

Никоҳ тўйидан бир кун олдин «тақотуқ» деган маросим ўтказилади. Бу маросим ҳар икки томонда ҳам бўлади, унда тўй дастурхонини тузатишга тайёргарлик кўрилади. Аёллар чак-чак, бодоми, варақи каби дастурхонинг кўрки бўладиган пишириқлар пиширадилар.

Никоҳ тўйидан олдин чоршанба ёки жума кунлари қуда томон келинниқига тўй юки олиб боришади. Уша кунни мол сўйилади.

Қудалар келгач, ширинликлар сочилади, юзларига оқ ун суртишади. Қудаларга «тўй олар» («тўйгирон») оши сузилади. Шундан сўнг иккита чевар, серфарзанд, бир иккоҳли аёл бистар — тўшак тикади. Келин-куёв серриқ бўлсин, деган маънода бистар пахтасига тариқ сепилади, умрлари узун бўлсин деб, етти хил ип айлан-тирилади; ўғил-қизи кўп бўлсин деб икки допа ошиқ қўядилар. Битта келин томонидан, битта куёв томонидан бўлган икки аёл келиннинг «рахти» ёки «бахт тахти»ни урадилар. Бунда келиннинг онаси ва куёвнинг онаси келинга атаб қавиған кўрпа-тўшакни сандиқнинг устига йиғадилар. Сандиқнинг юзи қибла томонга қаратилган ҳолда қўйилади. Кўрпалар терилгач, устидан тўрт хил чиройли патдўзи сўзана, палаклар, жойнамоз, тақияпўшлар билан ёпиб, сочқилар сочилади. Сўнгра аёллар мухаммас айтиб, ўйин-қулги қилинади. Масалан:

Гул шумо, сумбул шумо,  
Тўйхо муборак ба шумо.  
Гул шумо, сумбул шумо,  
Ин рахт муборак ба шумо.  
Гул шумо, сумбул шумо,  
Домод муборак ба шумо.  
Гул шумо, сумбул шумо,  
Келин муборак ба шумо.

Таржимаси:

Гул — сиз, сумбул — сиз.  
Тўйлар муборак сизга.  
Гул — сиз, сумбул — сиз,

Бу рахт муборак сизга,  
Гул — сиз, сунбул — сиз,  
Куёв муборак сизга,  
Гул — сиз, сунбул — сиз,  
Келин муборак сизга.

Кечга яқин икки аёл ва икки эркак куёвга сарпо олиб борадилар. Сарполар ўралган дастурхон жуфт — иккитадан тўрттагача бўлиши мумкин. Бу келин-куёв жуфт бўлсин деган маънони билдиради. Сарпо оқ кўйлак, оқ майка, дўппи, бир саллалик оқ дока, шим, белбоғ, чопол, атирдаш иборат бўлади. Кийимларнинг ҳаммаси оқ бўлиши шарт. Бу халқнинг ранг билан боғлиқ примидан келиб чиққан эътиқодига кўра, оқ — поклик, софлик, бахт рамзи тарзида қабул қилинган.

Ниҳоят, куёвга сарпо кийдирилади. Қўлни кўрган, пиру бадавлат бир никоҳли киши куёвга сарпо кийдиради.

Сарпо ёхуд тўн кийдириш маросими тугагач, куёв элтиш ёхуд Бухорода домодбари маросими бошланади. Бунда куёв келинни кига йўл олишдан олдин барча жўралари ва кузатувчилари билан ўз дарвозаси олдига алоҳида бир тантанаворлик билан чиқаркан, дастлаб жар, яъни овоза қилиш удумини бажаришади.

Бухоро воҳасидаги талай қишлоқларда ўтказиладиган никоҳ тўйларида куёвни келинни кига элтишда, шунингдек, аксинча, келинни куёвни кига олиб келиниши биланоқ гулхан атрофида уч марта айланиш ёки учта гулхан атрофида айланиш жараёнида ҳам «ув-қо-ув», — дея жар солиш удуми мавжуд. Бу ўринда «ув-қо-ув» жари хушхабардан воқиф этувчи маъно касб этса-да, аслида Қуръони каримдаги «Хуваллоҳ Ху» оятининг жонли сўзлашувда жазава ҳолатида талаффуздаги ўзгарган шаклидир дейиш мумкин.

«Ув-қо-ув» жари, ўзбек никоҳ тўйлари таркибида узв сифатида сақланиб қолган. Афсуски, ҳозирги тўйларда куёвни келинни кига олиб боришда ёшлар бу жар моҳиятини англамай «Ҳа-қо-қув!» ёки «Ҳа-қо-қув!», «Урра, урра!» шаклида ҳайқириб борадилар. («Урра» сўзи эса аслида урушга даъват этувчи, жасоратга чорловчи «Ур-қо, ур» сўздан ясалган, шу бонсдан уни тўйда айтиш манتيқсизликдан иборат.)

Ниҳоят келин-куёв жуфтини нишонаси сифатида қўш машъала ёқилиб, сўнгра куёв навкарлари қуршовида дарвоза бўсағасидан чиқини билан кексалар куёвга оқ йўл ва бахт тилаб беришгач, шу ернинг ўзида

гулхан ёққанлар. Куёв навкарларидан бир гуруҳи жарчи сифатида олдинга ўтишган ва бир-бирларининг бўйин-елкаларин узра қўл солишиб ҳалқа-доира шаклида «Ув-ҳо-ув» ёки «Ув-ва-ув» дея жар сола туриб, гулхан атрофидан уч марта айланишган. Куёв иккинчи гуруҳ навкарлари қуршовида жарчилар орқасидан гулханин айланиган. Бу билан куёвга қаратилган ҳар қандай ине-жинслар, ҳасадлар олди олишди, деб эътиқод қилинган.

Куёвни олиб боришда маълум тартибга риоя қилинган. Олдинда икки машъала кўтарганлар, улардан кейин жарчилар, ўртарақда эса куёв навкарлари қуршовида йўлга тушганлар. Айрим жойларда куёв зийнатланган хос отга миндирилган. Бунда келин ҳовлисининг масофаси ҳисобга олинган. Айрим ҳолларда, эски тасаввурлар таъсирида, кўзникишдан сақланиш мақсадида куёв бошига чопон ёнганлар. Одатда карнай, сурнай ва но-гора садолари остида йўлга тушилган. Куёвнинг навкарлари қуршовида юриши, машъалалар ёқилиши, мусиқа остида ўйин-кулги қилиниши, нафақат тўй шодонасини аниқлатган, балки «ёмон кучлар»дан сақловчи сеҳрли восита ҳам саналган. Бу русумларнинг асрий анъана сифатида яшовчанлиги сабаби шу хусусиятдадир.

Куёв навкарлари йўл бўйи куёвни олиб бораётганларини билдириш мақсадида жўшиб-тошиб: «Ҳа-ҳа-хувва», «Хуй-бале», — дея устма-уст ҳайқириб жар солиб борганлар. Куёв ва келин уйлари оралиги узоқ бўлса, йўл-йўлакай «Хуй-бале» ва «Анталҳо» сингари махсус қўшиқларни бақириб-чақириб куйлаб борганлар. Кармана, Тошработ ва Арабсарой қишлоқларида «Хуй-бале» қўшиқлари айтилса, Шофиркон туманининг Додбоғи, Қумбосди, Талисафед, Қалъан Мирараб, Нухсун сингари бир қатор қишлоқларида «Анталҳодий» қўшиғи куйланади. «Хуй-бале» ҳам, «Анталҳодий» ҳам куёвни олиб боришда йўл бўйи куйлаб бориладиган хос қўшиқлар бўлиб, бошқа бирор маросимда учрамайди. Уларнинг бош мақсади — куёв олиб борилаётганидан жар солиб дарак бериш. Ана шунинг учун улар жарлар (баъзан жар қўшиқлари) деб юритилади.

Жарларнинг асосий хусусияти шундаки, улар «куёв олиб бориш» удумининг сюжети, кечин тарзи билан деярли боғланмаган, асосан, лирик-ишқий характердалиги билан ажралиб туради. Жарларнинг ижроси ҳам ўзига хос. Куёв навкарлари орасидан сўзга чечан-

роғи, аниқроғи, шу қўшиқни биладигани ва куйлай оладигани яккахон тарзла лирик парчани катта ашула услубида ҳеч қанақа мусиқий асбоб жўрлигисиз (айрим ҳоллардагина доира жўрлигида) бор овози билан куйлайди, кувнинг бошқа навкарлари эса ҳар банд охирлагач, бараварига «Хуй-бале» ёки «Хуй-бала-бале» дея, жар солишиб жўр бўлишади.

Я к к а х о н:

Сен қачон гул юбординг,  
Мен сенга гул бермадим.  
Сен қачон шаҳзода бўлдинг,  
Мен сенга қул бўлмадим.  
Дуторингни қўлга олиб,  
Қоматингдай турмадим.

К у ё в н а в к а р л а р:

Хуй-хуй-хуй, хуй-бале!  
Хуй-бала-бале, хуй бале!

Сирдан қараганда, яккахон ижросидаги олтиликнинг сўнгги икки сатри — дутор детали ва унга ўхшаган ёр қоматини эслатиш туфайли банднинг дастлабки тўрт сатрини ташкил этган риторик сўроқларда ифодаланган ёрга интиқлик мотивига мантиқан боғланмагандай, аниқроғи, узиллиб қолгандай таассурот уйғотса-да, аслида бундай эмас. У қўтилмаган ўткинчи таассурот, лекин янги бир таассуротни уйғотувчи турткига айланганидан ўз табиий оқимида эканлигини тезда пайқаш осон. Зотан, дутор детали кейинги олтиликдаги мотивнинг қалқиб отилишига мантиқий туртки берган. Шу зайлда бандлараро мотив изчиллигига эришилган ва қўшиқнинг композицион яхлитлиги таъминланган.

Я к к а х о н:

Дуторингни аста чалгин,  
Оқ билагинг толмасин.  
Оқ билагинг толса-толсин,  
Ваъданг ёлғон бўлмасин.  
Ваъдадан қайтса кув,  
Асло мусулмон бўлмасин!

К у ё в н а в к а р л а р:

Хуй-хуй-хуй, хуй-бале,  
Хуй-бала-бале, хуй бале!

Жарларда бандлар, аксаран, ошиқ йигитнинг маъшуқага мурожаати, пинҳон дил розлари изҳоридан иборат шаклда таркиб топган.

Я к к а х о н:

Кел энди раҳбар руҳим,  
Эмассан энди бегона.  
Эшигингдир мудом роҳим,  
Қилигинг қилди девона.  
Насиб этди бугун тақдир  
Менга суҳбатинг жонона.

К у ё в н а в к а р л а р:

Хуй-хуй-хуй, хуй-бале,  
Хуй-бала-бале, хуй-бале!

Тоҳида олқиш жарнинг умумий руҳига айланади. натижада қўшиқда ифодаланган мотив муқаддаслигининг кучайтирилишига эришилган. Бундай ҳолатда дидактик талқин устуворлик касб этиб, яхшилик ва ёмонлик ахлоқий тушунча сифатида қиёсланиб, эзгуликкагина даъват қилинади.

Я к к а х о н:

Қорамуғдай сомониси,  
Қорабуғдой сомони бўл.  
Ёмоннинг яхшиси бўлмай,  
Яхшиларнинг ёмони бўл.  
Ҳамиша боғаро яйраб,  
Омонларнинг омони бўл.

К у ё в н а в к а р л а р:

Хуй-хуй-хуй, хуй-бале,  
Хуй-бала-бале, хуй-бале!

Аmmo «Анталҳодий»<sup>1</sup> жар қўшигининг ижроси бир-мунча фарқлидир. Яккахон ҳар бир сатри алоҳида куйлайди. Сўнгра куёвнинг барча навкарлари ўзаро жўрликда «Анталҳодий Мавлон дўст обло раббано» сатрини нақорат сифатида ҳайқириб куйлашади:

Я к к а х о н: Ҳовлингизда якка тол-о,

К у ё в н а в к а р л а р: Анталҳодий Мавлон дўст обло раббано.

---

<sup>1</sup> Бу қўшиқ Шофиркон туманидаги Додборни қишлоғида яшовчи 96 яшар Тоҳир бобо Назоқовдан ёзиб олинган.

Я к к а х о н: Якка толга пайванд сол-о,  
Қуёв навкарлар: Анталҳодий Мавлон дўст обло  
раббано.

Я к к а х о н: Уйнинг куйсин пояки-ё,  
Қуёв навкарлар: Анталҳодий Мавлон дўст обло  
раббано.

Я к к а х о н: Шу баччага чилим сол-о,  
Қуёв навкарлар: Анталҳодий Мавлон дўст обло  
раббано.

Нақорат вазифасини ўтовчи сатрда диний маъно кучли. «Анта-л-Ҳодий»—«Сен йўлга солувчи, тўғри йўлни кўрсатувчисан, қўлингман ўзинга, раббим», —деган маъноларни англатади. Нақоратда бу сатрнинг қайта-қайта такрорланиши жар жазава сини кучайтирувчи, унга янгидан-янги туртки берувчи вазифани ўтаётир, шу асосда жарнинг йўл бўйи кўйланишига хос ритмик жозибани таъминлаб турибди. Бутун жар бадихатан шу тахлитда — усули жаҳрияда ижро этилади.

Шуни таъкидлаш ўринлидирки, куёвнавкарлари жар воситасида куёв бўлаётган жўраларини келин билан учрашувга руҳан тайёрлаб борганлар. Шу зайлда бир-бирларини сира кўрмаган, танимайдиган кишиларнинг турмуш қуриш ниятида илк учрашувлари учун психологик вазият яратилган. Бинобарин, «бачча» — қайлиғ образига ишора бўлиб, куёвда унга нисбатан эҳтирос қўзғаш кўзланган.

Қошинг Қашқар қамши-ё,  
на қ о р а т  
Анталҳодий Мавлон дўст обло раббано.  
на қ о р а т  
Тишинг заргар кумуши-ё,  
на қ о р а т  
Қайси сойдан келодур-о,  
на қ о р а т  
Шу баччани (иғ) товуши-ё,  
на қ о р а т  
Ман боғимга бормайман-о,  
на қ о р а т  
Боғбон бўлса юрмайман-о.  
на қ о р а т  
Энди кирдим ақлимга-ё,  
на қ о р а т  
Нодон билан юрмайман-о,  
на қ о р а т

Қизил гулни (нг) равшани-ё,  
 на қ о р а т  
 Айтиб келинг ўшани-ё,  
 на қ о р а т  
 Бир ёстиққа ётгани-ё,  
 на қ о р а т  
 Билмайдир андишани-ё,  
 на қ о р а т

Қуёвнавкарлар қуёвга, келинни кўргач, нуқул ўша билан бўлиб, жўраларни унутиб юбормасликни эслатишни ҳам ўрнига қўйганлар. Бундай эслатишнинг ўзи-ёқ «бачча» — бу келин образи екаишнинг яна бир бор тасдиқлашга асос бўла олади:

Қизил гул тарам-тарам-о,  
 на қ о р а т  
 Давлатим — ёру жўрам-о,  
 на қ о р а т  
 Давлат десам топилур-о,  
 на қ о р а т  
 Топилмас ёру жўрам-о,  
 на қ о р а т

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳозирги пайтда «Қуёв олиб бориш» удумида жарларни ижро этиш деярли унутилган, қуёв навкарлари аксар ҳолларда шунчаки «Ҳа-ҳа-қув», «Ҳуй-бале» ёки «Урра» деган ҳайқириқлар билан кифояланадилар.

Ўтмишда «Келин олиб келиш» удумида ҳам жар қўшиқларини ижро этиш анъанаси мавжуд бўлган. Одатда келин қуёв уйига яқин келгач, «Ёр-ёр» айтиш тўхтатилиб, келиннинг келганидан хабар бериш мақсадида кўча-кўйини тўлдирувчи жарлар куйлана бошлаган. Бундай жарлар «Қуёв олиб бориш» удумида айтиладиганларидан фарқли ўлароқ, удум сюжети воқелиги билан узвий боғлиқлик касб этган. Бундай жарлар мазмун даражасига кўра юмористик ва тавсифий характерга эгадирлар.

Юмористик жарлар ҳазил-мutoйибаларга бой, шўх-чан мазмунга эга бўлиб, асосан, удумнинг қизиқарлилигини, бутун тўй маросимининг эса қувноқ ва хуррам кайфиятга ўтишини таъминлашга хизмат қилган. Уларни яккахон ва жамоа жўрлиги асосида ижро этишган. Яккахон, албатта, малакали қўшиқчи бўлган. Шуни айтиш керакки, бу хилдаги жарларни ҳам, асосан, келин-



ни кузатиб келаётган йигит-яланглар, аниқроғи, келин авлодлари ва куёв навкарлари ижро этишган.

Я к к а х о н:

Келин келади долчадай,  
Ҳар бир кўзи шиёладай.  
На салому, на алик,  
Кўшга кўшган жүғонадай.  
Ҳуй-бале!

Ҳ а м м а:

Ҳуй-бале, бале-бале-бале!

Бу оддийгина қийқириқ эмас, унинг замиридаги ҳазил куёв хонадонига келаётган келинни ахлоқан огоҳлантириш маъносига эга, янги хонадон аҳли келинни шу ҳилда таҳқирламасликлари учун, у инсоний одоб қондаларини унутмаслиги лозим, ўз оиласи ота-онаси шаънига доғ туширишдан, уларни хижолатга қўйишдан огоҳлантирувчи пичингомүз кесатикдан мақсад — ўша ҳолатни эсдан чиқармасликка ундовдир. Бундай ундов қувноқ юмористик руҳ ва ўзинга хос ҳазил тарзида бўлганидан келинга оғир ботмайди. Бу ҳол унга янги-янги истақларни билдиришга йўл очади. Инчунин, сабр-тоқатли, андишали бўлиш тилаги унга шу йўсинда изҳор қилинади.

Я к к а х о н:

Кўзи қозоннинг бошида,  
Ўзи эгарнинг қошида.  
Заррача йўқ бардошдан,  
Чивин тушгандай ошига.  
Ҳуй-бале!

Ҳ а м м а:

Ҳуй-бале, бале-бале-бале!

Юмористик жарлар келинни ёмон кучлардан, кўзникишдан сақлашдан иборат сеҳр вазифасини ўтайди. Бундай жарлар нисбатан кўплигининг сабаби ҳам ана шундадир:

Я к к а х о н.

Келинни кўринг, келинни,  
Келмай туриб тилини.  
Келинни кўрдик — кал экан,  
Келинни кўрдик — шал экан.  
Ҳуй-бале!

Ҳ а м м а:

Ҳуй-бале, бале-бале-бале!

Бу ҳилдаги жарлар халқимиз хазинашлик руҳининг нечоғли баланд эканлигини, ҳазил қила туриб ўғит-насихат қила олишини, ҳазил воситасида ҳимояга ола биллишини ёрқин тасдиқлайди.

Тавсифий характердаги жарларда эса келин бўлмиш қизнинг фазилатлари, кўрку жамоли, орасталиги васф қилинади:

Келин келади лоладай,  
Ҳар бир кўзи пиёладай.  
Сурма сурган иликдай,  
Қоши камон шликдай.  
Ҳуй-бале!

Яна:

Юзлари нақш олмадай,  
Белда сочи толмадай.  
Келин агар сўзласа,  
Ҳар бир сўзи болмидай.  
Ҳуй-бале!

Замонавий тўйларимизга хос янги анъаналар қарор топа бошлаши билан мазкур удум ўзгартирилганга учраб, олғачи қисмига эҳтиёж қолмаганлигидан бора-бора сў-ниш сари юз тутган.

Келинникида куёв ва навқарларини махсус ажратилган уйга киритадилар. Келиннинг вакил отаси ва бошқалар никоҳга тайёргарлик қилиб бўлганларидан кейин куёвни ўртоқлари билан мулла ўтирган хонага олиб кирадилар. Никоҳ ўқиш пайтида келин томон ич-кари, куёв эса ташқари томонда бўладилар. Мулла одатий никоҳ хутбасини ўқиб, уларнинг розиликларини уч борадан сўраб, сўнг бир-бирларига никоҳ қилинган-ликларини — эр-хотин бўлганликларини эълон қилади. Никоҳ ўқитаётган пайтда дастурхонга нон, қанд, бир коса сув қўйилади. Никоҳдан кейин эса сувни келин-куёв бир ҳўпламдан ичиб, сўнг бошқаларга берадилар. Нон, қанд, сув қўйилишининг сабаби ёшларнинг умрп, турмуши ҳаммша тўқлик, тўқичилик билан ширин ўт-син, деган ниётда шундай қилинади. Никоҳ ўқитаётган пайтда куёвнинг онаси ёки жўраси беқасам тўннинг ел-касидан игна билан иinni ўтказиб туради. Бунинг маъ-носи шуки: «келин куёвга ҳаммша бирикиб турсин, аж-

ралиб кетмасин; келин-куёвнинг тақдир пешонаси ту-  
гилмасин», — деб иннинг учлари туғилмайди. «Ҳамиша  
буғдойдай сероб бўлсин, бола-чақали бўлсин», — деган  
ниятда куёвнинг бошидан бир ҳовуч буғдой сепилади.  
Никоҳ ўқилаётган пайтда фарзандсиз, бегона киши кир-  
маслиги шарт, шунингдек, ҳатто. илчоқни филофга со-  
лиш ва эшикни заужирлаш ҳам қатъиян ман қилинади.  
Бу примлар келин-куёвга бегона кўзлар тушмаслиги,  
никоҳ бузилмаслиги учун бажарилади.

Шу вақтда келин ясантирилган бўлади. Келин бо-  
шида ишак рўмоли, юзида оппоқ ҳарир, эғнида беқасам  
камзул ёки зардўзлик тўн, пешонасида тиллақош, қў-  
лоғида зирак, кўкрағида олтин ёки қумуш зебигардон  
ва ҳ. к. бўлади.

Тўйга келганлар келин-куёвни табрикलाшади, бош-  
ларидан сочқилар сочишади. Ҳамма зиёфат дастурхони  
атрофидан жой олишга киришади, бироқ янгалар бун-  
гача келин кирадиган хонанинг тўрдаги бурчагига чи-  
милдиқ тортиб қўядилар. Қорақўлнинг Саёт қишлоғи-  
да чимилдиқни тортиш жараёнида уни таърифлаб ту-  
бандаги қўшиқни айтишади:

Қироғи, ҳой қироғи,  
Куёвбекнинг фироғи.  
Ҳилпилади, ёпилди,  
Чимилдиги қироғи<sup>1</sup>.

Чимилдиги чини кашта,  
Келин ойнам ўн бешта,  
Хўп бамаъни келин-да,  
Сочи қирқта-санашта.

Чимилдиқ — чўпи чинор,  
Етти кунлик сирри бор.  
Ичида бор бўй чинор,  
Сийнаси алимга<sup>2</sup> зор.

Ҳилпилайди чимилдиқ.  
Тонг шамоли елганда.  
Келиноним сузилар,  
Куёвбеким келганда.

<sup>1</sup> ҚИРОҒИ  
<sup>2</sup> ҚўЛПМГА

Чимилдиқ-о, чимилдиқ,  
Ойи бор қулоғида.  
Келинойим арийди<sup>1</sup>,  
Қуёвбек қучоғида.

Чимилдиғу, чимилдиқ,  
Чиройингга қоқиндиқ.  
Қимтанади нозланиб.  
Келишойимча дўндиқ.

Чимилдиқнинг чилбоғи,  
Бемаврид узилмасин.  
Келинойим кўзипа<sup>2</sup>,  
Бевақт ёш тизилмасин<sup>3</sup>.

Чимилдиққа, одатда, оқ мато танланган ёки четлариди оқ хошия тикилган, жуда бўлмаганда, чимилдиқнинг миҳга тортиладиган иплари оқ рангда бўлган. Чимилдиқнинг тепасида икки жойда, келин-куёв доим пахтадай очилиб турсин, бахтлари оппоқ бўлсин, деган ниятда икки тутам оқ пахта қўйишган. Чимилдиққа тутилмаган, оҳори янги кўрпача ва устидан оқ чойшаб солинган. Бу келин-куёвнинг бахт ўринидиги саналган.

Чимилдиққа дастлаб келин киритилган. Унинг бошига иккита пои қўйилган. Олдинроқда бирор яқин қариндоши (албатта, бир никоҳли серфарзанд аёл) ун тўла баркашда иккита ёниб турган шам билан келин йўлини ёритиб борган. Буида шамни ёқиш учун ишлатиладиган гугуртнинг куёв томонидан келтирилганлигига ҳам эътибор қилишган. Чимилдиққа келиндан аввал шам киритилган, бунинг сабаби, шам, умуман, олов нопокликдан (нопок кучлар, нопок ҳислардан) муҳофаза қилади, деган ишончдир. Шунингдек, олов — равшанлик, ёруғлик рамзи, ун эса — поклик рамзи ҳисобланган.

Шу тариқа олдинда шам кўтарган аёл, унинг орқасидан саломномахон, кейинда икки аёл — янги етовиди келин, улар атрофида келин дугоналари, янгалар, қуда-қудағайлар секин-секин юриб келишган. Улар атрофидан псириқ тутатувчи:

<sup>1</sup> эрийди. Шева талаффузига кўра ёзилди.

<sup>2</sup> кўзипа

<sup>3</sup> қўшиқ Қорақўл туманининг Саёт қишлоғида яшовчи, овчи уруғига мансуб. 75 ёшли Дурдингул момодан ёзиб олинган.

Ҳазориспандин донаси,  
Келин-куёвни шонаси.  
Чашми меш, чашми пеш,  
Ҳамсояҳой гирду пеш.  
Ҳазориспанд — ҳазор дони,  
Ҳазор дардга давоини.  
Опасини (нг) кўзи,  
Отасини (нг) кўзи,  
Келин-куёвга тегмасин.  
Қим шуларга кўз қилса,  
Кўзи елкасидан чиқсин, —

дея айланиб турган, келинни кузатаётганлар эса иш-риқ тутушини елиб-елиб искаганлар ва баҳоли қуд-рат ҳақини бериб борганлар.

Келин қай тахлитда чимилдиққа киритилган бўлса, куёв ҳам худди шу тартибда чимилдиққа киритилган. Бунда шамни куёвнинг бир никоҳли серфарзанд аёл қарнидоши ёққан ва олиб юрган. Куёвга оқ пояндоз тўшаганлар, унинг йўли оқ бўлиши пият қилинган, куёв эса ишининг мудом ўнгидан келиннинг истаб пояндозни ўнг оёқ билан босган.

Келин-куёвни чимилдиққа олиб кираётганда бош-ларидан ширинликлар, тангалар сочишган, бу билан уларнинг ширин ва фаровон турмуш кечирिशлари иста-талган.

Келин-куёвни чимилдиққа киритиш, аслида, бундан кейинги онлавий ҳаётга биргалликда киришувнинг де-бочаси, қолаверса, оламнинг бир гўшангасида уни тўл-дириб яшашига аҳд-паймон қилган янги бир оила дунё-га келганлигини ҳам англатади. Шу бондан чимилдиқ баъзи жойларда гўшанга деб ҳам юритилади.

Бинобарин, чимилдиққа кириш улўғ бахтгина эмас, балки улўғ масъулият ҳам саналган. Шу масъулиятдан сабоқ бериш мақсадида, Бухоро никоҳ тўйларида «Саломнома» ўқиб, келин-куёвни чимилдиққа кузатиш анъанага айланган. «Саломнома» келин куёвникига ту-ширилгач, эртасига ўтказиладиган «беточар» маро-симдаги «Келин салом» айтишлан тубдан фарқ қилади.

Саломномахошлик Бухоро никоҳ тўйлари елкасид-сида алоҳида ўрин эгаллайди ва маросимнинг оғзаки ай-тим қисминини ташкил этиб, ижтимоий-ахлоқий мотивга сугорилган қўшиқ сифатида ижро этилади. Унда янги оила қураётган ёшларга онлавий ҳаётнинг муқаддасли-гини ифодаловчи маънавий-диний сабоқ бериладики, бу

пировард-оқибатда она мустаҳкамлигини таъминловчи ахлоқий омил вазифасини ўтайди. Саломномахонлик маросими оташпарастлик удумларини ўзлаштирган ҳолда исломий моҳият касб эта бошлаган даврда ижтимоий ҳаёт тараққиёти тақозосига кўра, маросимнинг оғзаки айтиш қисми исломий ахлоқий таъвиқот воситасига айланган ҳолда ислом ақидалари, эътиқодларини ўзида аке эгитрган. Самарқандлик Саид Аҳмад Васелий битган «Саломнома» беқиссе шухрат топган ва оммалашган.

Хуллас, «Саломнома» ўқилгач, келин ва куёв чимилдиққа олиб кирилади. Сўнг қизнинг ота-онаси навбат билан куёвни ўтиришга таклиф этадилар. Таклиф этишда:

«Ўтиринг куёв, ўтиринг, давлатимизнинг шеригисиз, қизимизни сизга топширдик, сизин худога», — деб мурожаат қиладилар. Худди шу тарзда келинга ҳам унинг онаси ёки тоғаси мурожаат қилади. Келин шундан сўнггина куёвнинг ёнига ўтиради. Бу шиқоҳ тўйи таркибидagi махсус маросим бўлиб, келин ва куёвга алоҳида тавозе кўрсатишни англатишдан ташқари, яна уларнинг ўзаро ёндош ўтиришлари маълуматли сабалмаслиги, бунга ҳамма рози эканлигини эл назарида гасдиқлаш маъносини ҳам англатади.

«Келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» маросимларининг характерли хусусияти шундаки, улар ҳам келин, ҳам куёвнинг уйида ижро этилади. Даставвал келиннинг уйида келин-куёвни чимилдиққа киритишгач, «оёқ босди», «кўзгу кўрсатар» ва «сириқ гутатар» расм-русмлари бажарилигач, чимилдиқнинг икки учи кўтарилади ҳамда куёв томон келин куёвга ўтиргани рухсат берилишини сўрайди. Буни ўтиришга жавоб бериш деб ҳам юритадилар. Келиннинг қариндошлари, дастлаб ота-онаси, сўнг яқин хешу ақробалари келин-куёвга ўтиришга рухсат беришади. Бундай рухсат бўлмагунча келин-куёв ўтирилмаган, бу ўз навбатида, келин-куёвнинг ўзларини тарбиялаб вояга етказганларга, тўйга йиғилганларга нисбатан ҳурматлари ва иззат-эҳтиромлари ифодаси ҳисобланади.

Келин-куёвга ўтиришга рухсат берилгач (айнан шу ўринда «келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» айтилади, ижро қилинади), чимилдиқ ёпилади. Ниҳоят келин хонадондаги тўй тантаналари ва унга дахлдор маросим ва расм-русмлар тугагач, келин куёвнинг уйига қузатилади. Одатда келинни куёвниқига қузатиш ҳар маҳал

гонг отар пайтида амалга оширилган. Бу билан келин-куёв ҳосил қилган янги онавий ҳаёт тонги махсус нишонланган. Куёвникида ҳам келин-куёвни чимилдиққа киритишиб, келиникида амалга оширилган расм-русмлар айнан такрорланади. Фақат бу сафар «келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» айтимларини куёв томон ижро қилиб, ёшларга ўтиришга рухсат беришади.

Қўқон никоҳ маросимида бир неча кун олдин, келин бўлаётган қиз, дугонасиникига кўчиб ўтади. Тўй куни куёв жўралари билан келиникига келади. Шунда у келиннинг ота-онаси: «Бор мол-мулкимизни сизга бахш қилдик», — демагунча ўтирмайди. Қўршаётирки, Қўқон никоҳ тўйида бу маросим алоҳида йўсида ўтказилган; келин уйда куёв ўтқазилаётган пайтда келин бу ерда (ўз уйда) бўлмайди. Аксинча, келин куёвни-кига олиб келинганч, унга ўтиришга ижозат берилганда ҳам, бошда у кўнмайди, илтифотли қистовлардан сўнггина ўтиради. Бу «келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» маросимларининг маҳаллий характерга эга эмаслигини кўрсатади.

Фикримизча, бугунги кунда янгича руҳ, янгича тантана билан ўтқазилаётган тўйларда оқ ҳарир либосдаги келин ҳамда куёвга базм бошланishi чоғида ота-оналарининг фарзандларига яхши тилаклар билдириб, уларни ўтиришга таклиф қилишлари, аслида, ўша «келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» маросими таъсири остида юзага келган, бир қадар ўзгарган анъанавий давомдир.

«Келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» айтимлари маросимга узвий боғлиқ ҳолда ўзига хос ижро хусусиятига эга. Улар жамоа тарзда эмас, балки якка ҳолда ижро қилинади ва айтиувчининг бадихағўйлик салоҳияти, воқеликка муносабатига боғлиқ ҳолда турлича мати ва ҳажмга эга бўлиши мумкин. Шунингдек, «Ёр-ёр», «келин салом»лар ижрочилигидан фарқли ўлароқ, бу айтимлар ижроси махсус тайёргарликни талаб қилмайди. Бундай айтимларнинг ижросига хос яна бир хусусият — ижро жараёнида қатъий бир тартибга риоя қилинишидир. Жумладан, аввал келиннинг уйда унинг қариндошуруғлари (улар ҳам маълум тартибда: аввал келиннинг отаси, сўнг онаси, бобою бувиси ҳамда яқин авлодлари), сўнг куёвнинг уйда унинг ҳешу ақраболари (яна қариндошлик мартабасига хос тартиб сақланади) «келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» айтимларини айтиб, уларнинг ўтиришига ризолик беришади.

«Келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» айтимлари ўзига хос бадий тизимга эга бўлиб, сюжети, динамикаси ўша маросим билан келиб ва вазифаси жиҳатидан ўзвий боғлиқ. Улар одатда бармоқ вазнининг енгил ва ўйноқи услубларида битилиб, ота-оналарининг ўз фарзандларига самимий тилаклари изҳоридан иборат, шу жиҳатдан уларга ҳам олқишга хос мотив етакчилик қилади, уларда ҳаммша келин-куёвларга оқ бахт тилади:

Ўтиринг, куёв, ўтиринг,  
Шу келин ҳам сизники,  
Мол-жонимиз ҳам сизники.  
Ўтиринг, куёв, ўтиринг.  
Худо сизга оқ бахт берсин,  
Бир этак ўғил-қиз берсин.

Шунингдек, агар куёв (ёки келин) ўтирмаса, «бор мол-дунёмининг бахш этдик», мазмундаги насрий айтимлар ҳам кенг тарқалган. Уларда келин-куёвларга келажакда фаровон давлат, тўкин-сочин турмуш тилаш билан бир қаторда хона, хона-ҳовли, боғ-роғ, мол-ҳолларнинг бахш этилганлиги ҳам айтилади. Феодализмнинг таназули даврига келиб, бу хилда мерос «ҳадя қилиш», фақат оғиздагина айтиладиган бўлиб қолган, амалда эса «ваъда қилинган» нарсалар имкон донрасидан ташқарида бўлиб, уларни бериш шарт бўлмаган. Жумладан:

Куёв тўра ўтирмаса,  
Уйларини бердим.  
Қозиқда кишнаган,  
Дулдулни бердим.  
Қафасда сайраган,  
Булбулни бердим.  
Ҳовлида очилган,  
Оқ гулни бердим.  
Ўтирсинлар, куёвтўра.

Айтимда тилга олинаётган «ҳовлида очилган оқ гул» — келин бўлаётган қиздир; «Оқ» эпитети орқали унинг покизалиги, маъсумалигига ишора қилинаёпти, аслида эса, бу, келинни эъзозлаш ва ардоқлаш мотивига эга.

«Келин ўтирсин» айтимларида, одатда, келинпошшанинг ҳусни, пазандалиги, чеварлиги ва бошқа фазилатлари таърифланади. Унинг туфайли юзага келаёт-



ган янги оиллага янги истаклар билдирлади, шу баҳонада келинга тегишиб ҳам олинади:

Апоқ упадай келиним,  
Майдон супадай келиним.  
Ҳусни Самарқанддан келган,  
Кўнглимдагидай келиним.  
Келиниошшо ўтирсинлар.

«Келин ўтирсин» айтимларини тўллаш, ўрганиш жараёнида қизиқ бир ҳодиса кузатилди: айрим айтимлар «Ёр-ёр»ларга хос мотив ва руҳни ўзига сингдирган, қолаверса, ҳатто «Ёр-ёр» таркибидаги айрим анъанавий сатрлар айтимлардаги истаклар изҳорига хизмат қилишга кўчган:

Ўтиринг, келин, ўтиринг,  
Қарнай-сурнай чалинган,  
Тўй сизники, ўтиринг.  
Остонаси тиллодан  
Уй сизники, ўтиринг.  
Беқасам тўн кийрилган<sup>1</sup>  
Ёр сизники, ўтиринг.  
Шоҳ кўрпалар ташланган  
Тўр сизники, ўтиринг.  
Ўтиринг, келин ўтиринг.

Маълумки, ўзбек ва тожик халқлари қадим-қадимдан бери қўни-қўшни бўлиб, ёнма-ён яшаб келаётган қондош-жондош халқлардир. Бу ҳол уларнинг ижтимоий турмуш тарзи маданий-адабий алоқалари билан бир қаторда, фольклорда ҳам ўз аксини топгандир.

Бухоро регионида ўзбек ва тожик тилларида сўзлашувчи аҳоли орасида «келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» айтимларининг тожикча вариантлари ҳам кенг тарқалгандир. Улар ғоявий мундарижасига кўра юқорида назардан ўтказилган айтимларга жуда-жуда ҳамоҳангдир:

Шинед, шинед, пир шавед,  
Қўша пир, давлатманд шавед.  
Йлоҳи, аёлбанд шавед,  
Шинед, келинжон, шинед,  
(Ёки: шинед, домоджон, шинед)<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Кийдирилган.

<sup>2</sup> Яъни: Ўтиришг-ўтиришг, йлоҳи қўша қаршиг, давлатманду аёлмад булинг; ўтиришг, келинжон, ўтиришг.

Яна:

Хонаи пурам, шинед,  
Қуввати дилам, шинед,  
Шинед, келинмулло шинед<sup>1</sup>.

Яна шуни ҳам қайд қилмоқ керакки, «келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» айтимларида лиризмнинг у қадар ривожланмаганлиги, эпиклик, яъни баённинг устуқлиги натижасида ҳозирги пайтда шеърини шаклдаги айтимлар йўқолиб бормоқда, уларнинг ўрнини оддий насрий айтимлар эгалламоқда. Бундай айтимлар, масалан, «Ўтиринг, куёв тўра; ўтиринг, келин пошшо. Уйимизнинг тўри, қалбимизнинг қўри сизларга бўлсин; ўтиринглар», дейиши билан характерланади. Бу хилдаги насрий «келин ўтирсин» ва «куёв ўтирсин» айтимларининг кўпчилигида саж устувор бўлиб, бу, ўз навбатида, равонлик, оҳангдорликни таъминлашга хизмат қилган.

Бухоро ва Самарқандда «Хуш омадед» («Хуш келибсиз»), «Таърифи духтар» («Қиз таърифи») сингари қўшиқлар ҳам келинни ўтиргизиш пайти айтилган, уларнинг асосини келинни таърифу тавсифлаш ташкил қилади. Шуниси ҳам борки, бундай қўшиқлар фақат куёвнинг уйидагина айтилади. «Хуш омадед» ҳамда «Таърифу духтар» қўшиқлари, шунингдек «келин туширди» («келин биёри») маросимида ҳам ижро қилинади.

Айни чоғда куёвни шарафловчи «Куёвтўра, хуш келдингиз» ҳамда «Куёвтўра таърифи» сингари айтимлар ҳам мавжуд бўлиб, улар аксаран куёв келинникига келгач, ҳовлига кираверишдан олдин, аниқроғи, у ўз шаънига ёқилган гулхан атрофида айланаётган чоғида ижро этилади, уни айтаётганда куёв устига турли-туман сочиқлар сочилади. Шу зайлда унинг келин хонадонига қўйилган илк қутлуғ қадами шарафланади.

«Хуш келибсиз» (ёки «Хуш омадед») қўшиқларининг «келин ўтирсин» айтимларидан фарқи шундаки, улар, асосан кайвони — ходим ёки махсус тайёргарликка эга бўлган кишилар (одатда, аёллар) томонидан ижро қилинади; бадний жиҳатдан пухта ишланган бўлади. Масалан:

Ассалом, янги меҳмон,  
Меҳрибон, хуш келдингиз.  
Айлайин, мблим нисору

<sup>1</sup> Яъни: Уйимни тўлдирдингиз, ўтиринг, дилимнинг қуввати ўтириг, ўтиринг, келинмулло, ўтиринг.

Дилга жон, хуш келдингиз.  
Сарвқад хубларнинг шоҳи,  
Шоҳижаҳон, хуш келдингиз.

Хулоса қилиб айтганда, «келин ўтирсин» ҳамда «куёв ўтирсин» маросимлари ўзбек никоҳ тўйининг аж-залмас, узвий қисми саналади.

Келин куёвниқига кетишдан олдин отасининг оёғига уч марта бош уриб, берган нон-тузига розилик сўрайди. Отаси оқ фотиҳа бергач, келин бошқа қариндошлари билан ҳам хайрлашади. Ўзбекона удумларимизга кўра, келинни куёвниқига олиб келаётганда, қиз-жувонлар «Ёр-ёр» айтиб борадилар:

Ёр-ёр айтиб борамиз кимнинг тўйи, ёр-ёр,  
Оқ гул билан қизил гул, қизнинг тўйи, ёр-ёр.  
Араванинг тагига сепдим кепак, ёр-ёр.  
Келин ойим сеплари — бари ипак ёр-ёр.

Бу «Ёр-ёр»ларда келинга тасалли бериш, сепларини мақташ, тўйнинг довруғини тарқатиш мотиви устивордир.

Куёвниқига келинни тушириб олиш маросими қизиқарли бўлиб, куёв келинни кўтариб, дарвоза олдида ёқилган катта гулхан атрофидан уч марта айлантриб, сўнг чимилдиқли уй остонасига элтиб қўяди. Бунинг маъноси — оловнинг тафти янги оилани ҳар хил инс-жинслардан, ёмон кўзлардан асрашидир. Иккинчидан, эр киши ўз жуфти ҳалоли, турмуш ҳамроҳи бўлган аёлни ҳамиша иззат-ҳурматда тутажанини — қўлда кўтариб юришини шу хилда рамзий ифодалайди.

Чимилдиқни келиннинг уйида ким қурган бўлса, куёвнинг уйида ҳам шу қуриши шарт. Келиннинг уйдан олиб келинган иккита шам ва бир товоқ ун чимилдиқнинг бурчагига қўйилади. Шамлар инс-жинсларни ҳайдаш, ёмон руҳлардан тозалаш маъносини, яъни «келин-куёв шу бир жуфт шамдек умр бўйи бирга яшасинлар, умрлари ёруғ бўлсин», — деган маънони билдиради.

Келин-куёв «Саломнома» ижроси остнда чимилдиққа олиб кирилади. Шу вақтда куёвнинг онаси «йўллари ёруғ, ойнадек бўлсин, ҳаётда ҳеч қачон қоқилмасин», — деган ниятда куёвни ойнага қаратади; нондай азиз бўлсин, ризқи фаровон ва улуг бўлсин учун елкасига нон тутилади. «Келин-куёвга кўз тегмасин, балоларни даф қилсин», — деган мақсадда исриқ тутатилади.

Дастурхон олиниб, шарбат келтирилади, «турмушимиз ширин бўлсин», — деган ниятда куёв ўнг қўлининг чимчилоғи билан келинга шарбат ялатади. Бу «шарбат ялатар» иримнинг ҳам ўзига хос айтимлари бор.

Бундан ташқари «кампир ўлди» деган ирим ҳам бор. Бу турли жойларда турли тарзда бажарилади. Келин куёвнинг уйига олиб келингач, куёвнинг онаси: «Менга хизмат қил, мен энди «ўлдим», — деб ўзини келиннинг оёғи остига ташлайди. Келин унинг бошини кўтариб, ёстиққа қўяди. Бунинг маъноси — келин энди шу хондоннинг барча хизматларига тайёр, қайнасанга ёрданчи, кўмакдош эканлигининг ифодасидир.

Бу маросимнинг бошқа хил кўриниши ҳам бор. Унда куёвнинг онаси ўзини ўлик ҳолатига солиб ётганида, барча аёллар: «Бу ниманинг ҳиди?» — деб сўрайдилар. Бошқа аёллар эса: «Бу райҳоннинг ҳиди, кашничининг ҳиди», — деб ҳар тарафдан овоз берадилар. Сўнгра кампирнинг юзига рўмол ёпадилар. Бунда келажакда қайнана ва келин муносабатларининг ёқимли бўлиши, аниқроғи, келин ҳам ўз қайнасанни хуш қабул қилиши назарда тутилган. Ниҳоят, кампир жойидан туриб, рўмолни бошига боғлаб, келинига пешвоз чиқиб, уни хуш кайфият билан кутиб олади.

Барча маросимлар бажарилгач, дастурхонга турли таомлар тортилади. Масалан: чучвара, ширгуруч, ҳолвайтар, палов каби таомлар; ёнғоқ, тухум, новвот, шўрданак, патир, ширинликлар, сомса, варақилар ва ҳоказо. Бу таомларнинг ҳар бири маълум бир маъно ва моҳиятга эгадир. Қайвони келиннинг этагига, «бола-чақали, ували-жували бўлсин», — деган мақсадда олти тухум ташлайди. Келин-куёвнинг ҳаётлари мусаффо, оқ бўлсин учун ширгуруч, бир-бирларига умр бўйи тугилиб, серфарзанд бўлмоғи учун чучвара, «турмушларни ширин бўлсин», — деган ниятда ҳолвайтар келтирилади.

Бухоро никоҳ тўйларида яна бир ажойиб анъана мавжуд: бу тўйда йиғилган аёллар, қариндошларнинг мухаммас ёки байтбарак айтишларидир. Бу ҳам ўзига хос маросим бўлиб, унда аёлларнинг ақл-заковати, зукколиги, топқирлиги, ҳозиржавоблиги ўз ифодасини топади. Мухаммасларда келиннинг ижобий сифатлари тилга олинади ва янги хонадонга келган келин билан куёв томондагилар орасидаги муносабат янада самимий, серфайз бўлиши кўзда тутилади. Қуйида мухаммаслардан намуналар келтирамиз:

Қошинг билан кўзингни савлати бор,  
Сани олган йигитнинг давлати бор.  
Сани олган йигит олдим демасми?  
Қўлингдан чой ичиб тўйдим демасми?

Яна:

Гул бўлсин-е, гул бўлсин.  
Босган изинг нур бўлсин.  
Танлаб олган шу ёринг,  
Доим ҳамроҳинг бўлсин!

Никоҳ тўйининг эртаси куни «юз очар» маросими ўтказилади. Бунда келин куёвнинг қариндошларига та-ништирилади ва улар ўртасида меҳр, самимийлик юзага келишида ёрдам беради. «Келин салом» анъанасида эса келин эрталаб барвақт «салом»га олиб чиқилади. Келин яқин қариндош-уруғларга, тўйга йиғилганларга ҳурмат, эҳтиром рамзи сифатида эгилиб таъзим бажо айлаб, салом беради. Келин саломлар, асосан, енгил, ўйноқ вазнда, услуби содда, шаклан ихчам бўлади:

Келин салом дейдилар,  
Аввал худога салом.  
Қармонидан пул берган,  
Кўча тўла қўй берган,  
Қайнанасига салом.  
Қозон ювишга эринган,  
Ўғил туғдим, деб керилган,  
Қайнатасига салом.  
Беқасам тўн ярашган,  
Тўйларига қарашган,  
Қайнакаларига салом.

Никоҳ тўйидан уч кун ўтгач, «куёв салом» маросими ўтказилади. Ўтмишда шаклланган анъанага кўра, «куёв салом»га фақат куёв борган. Унда келиннинг ота-она-сига, қариндошларга куёв эҳтироми, ҳурмати ифода-ланади.

Бу маросимлардан кейин «жой йиғди», «чарланди» (ёки «чарлар») каби маросимлар ўтказилади. Келиннинг ота-онаси никоҳ тўйи ўтгач, қизларини чақирганлар ва бу маросим «чарланди» деб юритилади. Куёвнинг ро-зилиги билан келин қайнаnasi, овсинлари, янгалари билан тайёргарлик кўриб келадилар. Азалий одатга кўра, келинни ва у билан келган кишиларни келиннинг

ота-онаси яхшилаб кутиб оладилар ва уларга муносиб совгалар ҳозирлайдилар.

Ана шу маросимни ўзбек никоҳ тўйларининг якунловчи акти санаш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, «Ёр-ёр» айтилган файзли никоҳ оқшомлари келин-куёвнинг бахтига тамал тоши қўяди.

Умуман, тўй халқ ҳаётининг ёрқин ва гўзал саҳифаларидан бири бўлиб, ҳар бир никоҳ тўйи ўзича қизиқарли ва ўзига хос хусусиятларга эгадир. Уларнинг барчаси инсонни шарафлаш, уни улуғлаш, инсон зотининг қадр-қимматини ошириш ва эъозлашга қаратилган.

Никоҳ тўйлари ва улардаги удумларнинг ўз тарихий илдизи ва маъноси бор. Ўзбек никоҳ тўйи маросим фольклори шу қадар бой ва хилма-хилки, уларнинг ҳар бири у ёки бу маросимда ўзвий алоқадорликда вазифа адо этишдан ташқари, ўзгача ижро ўрни ва ижро усулларига эгаллиги билан завқлидир. Уларнинг ҳар бир воқеий ва воҳадаги ижро усуллари ҳам ўзига хосдир.

Тўйлар қайси халқиники бўлишидан қатъи назар, урф-одат, расм-русм ва маросимларга бой мураккаб бир жараёнки, унинг бошланиши, довомийлиги ва ниҳояси орасида ўнлаб ўзига хос ва мос удумлар бажарилади, анъанавий таомлар, кийим-кечаклар тайёрланади. Халқ ижодкорлари томонидан қўшиқ, лапарлар ижро этилади. Буларнинг барчаси бир жойдан бошқа жойга кўчиб, бойиб, сайқалланиб борувчи халқ оғзаки ижодининг жанр шакллари сифатида халқ мулкига айланиб бораверади.

Ўзбек никоҳ тўйлари узоқ тайёргарлик кўриш билан амалга оширилади. Оилада қиз туғилибдики, унга баҳолни қудрат сеп йиғиб борилади, ўрин-кўрпа, дорпеч, кирпеч, сўзана, палак сингари хилма-хил буюмлар тикиб тайёрланади. Уғил бола балоғатга етиб, эр етгач, унга уй қуриш, тўй қилиш учун ҳозирлаша бошлайдилар. Бу жараёнда ёшларнинг ўзлари ҳам фаол қатнашадилар.

Икки қуданинг унашувидан бошлаб, олди-бердини тайин қилиш, тўйни ўтказиш давомида ака-ука, амма-хола, амаки-тоғалар, қолаверса, қолган қариндош-уруғ, таниш-билиш, қўни-қўшни яқиндан иштирок этишади, тўйнинг кам-кўстини бутлашга имкон қадар ёрдам берадилар. Қўринадики, тўй ота-оналар орзу-ниятларининг, кўп йиллик меҳнат-машаққатларининг, яқин-узоқ қариндош, ёр-биродарлар кўмагининг самарасидир. Бу-

ни ёшликдан билиб-кўриб борган ёшлар оила қургач, нисбатан аҳил-иноқ яшашга интиладилар, оилада бўладиган майда икир-чикирларга, баъзи англашилмовчиликларга енгил-елпи қарамайдилар, муроса қилиш йўлини топадиларки, бу ўзбек оиласининг мустаҳкам пойдеворини ташкил этади. Бироқ кейинги пайтларда баъзи ота-оналар ҳалол-ноҳалол топилган бойликларини кўз-кўз қилиб, болаларининг келажагини ўйламай тўйлариди меҳмонхона учун, хобхона учун, ошхона учун қўша-қўша мебел гарнитуралари, қанчадан-қанча сервиз, биллурлар, гиламлар, яна аллақанча латта-путталар, 40—50 талаб бош-оёқ сарполар қилмоқдалар. Ўзи меҳнат қилмай ота-она давлатида талтайиб, осонгина оила қураётган, ғойибдан келган шоҳона шароитга эга бўлаётган ёшлар енгил ҳаёт кечиришга ўрганиб на оила масъулиятини ҳис қиладилар, на ота-оналари меҳнатлари эвазига юзага келган шароит қадрига етадилар. «Ота-она боласига олтиндан тахт яратиши мумкин, бахт яратолмайди», — дейди халқимиз. Ҳамма нарсанинг ўз меъёрида бўлгани яхши. Ўз меҳнати билан топилган нарса кишига шарафли ва ўта қадрлидир. Ота-оналар болаларининг бу меҳнат самарасини туюшдек бахтдан бенасиб қилмасликлари лозим.

---

## КИТОБХОНЛИК — МАЪНАВИЯТ ҚАЛИТИ

Ўзбек оилаларида китобга муҳаббат, китобни асраб-авайлаб сақлаш ва китобхонлик қадимий анъаналардан бўлиб, халқимиз маънавий камолотида муҳим аҳамият касб этган фазилатга айланган. Китобхонлик маънавий комиллик асосларидан саналаркан, бу ҳодиса халқимизнинг ўзи қадар қадимий тарихга эга. Буни лоақал «ўқимоқ», «ўқиш» сўзларининг келиб чиқишини изоҳловчи тубандаги этимологик характердаги тарихий ривоят ҳам маълум даражада асослайди. Қачонлардир ҳали аجدодларимиз эндигина пиктографик ёзувни кашф эта бошлаган кезларда ҳукмдор ўз тобеларига ёй ўқиға чизилган белгилар воситасида улар бажариши керак бўлган иш, вазифа билдирган экан. Ўқни олгувчилар чизиқларда ифодаланган ёзувни ўқиб, буюрилган юмушни астойдил бажарган эканлар. Шу тариқа ўқ воситасида ўқиш, ундаги чизиқлар асосида ёзув юзага келганмиш. Ва ўқишу ёзиш инсон фаолиятига кириб, унинг онги ва маънавий олами<sup>ни</sup> тўлдириб, бойитиб бораверибди, ниҳоят, инсон бу жарённи мукамаллаштира борган сайин ўзи ҳам комиллик сари одимлай бошлабди. Бундан салкам тўрт ёхуд уч ярим минг йиллар илгари аجدодларимиз томонидан муқаддас маънавий обида — «Авесто» идеографик ёзув кашф этилгандан кейинги буюк кашфиёт сифатида айрича бир босқични ташкил этади. Зеро, оташпараст аждодларимиз уни тўла-тўқис ёд билмоқни, унга амал қилиб яшамоқни эътиқодий бурч деб англаганлар. Шуниси ачинарлики, Абу Райҳон Беруний гувоҳлигича, араблар Туронни босиб олгач, дастлабки қилган ишларидан бири — оташпарастларнинг шу муқаддас китобини, бирор пусхасини ҳам қолдирмай, ёқиб юбориш бўлган. Улар шу билангина кифояланмай, Турон заминида узоқ ўтмишдан бери истифода этиб келинаётган монавий, сурёний, эфталит, брахма, кхарошти, суғдий, хоразмий, парфиёний ва бохтарий ёзувларида битилган ҳар қандай ёдгорликни йўқотишга уриндилар. Шунга қарамай, аждодларимиз ўзининг маънавий обидаларини турли йўллар билан сақлаб қолишга муваффақ бўлишган. «Авесто» ёқиб



юборилгандан орадан икки асрча вақт ўтганига қарамай, уни ёдлаганлар хотирасидан қайта ёзиб олинган, бизгача етиб келган ва фанда кичик ёки қисқа «Авесто» номи билан маълум ҳозирги нусхаси ана шу хилда тикланган. Ёхуд халқимизнинг китобсеварлик фазилатини кўрсатувчи яқин ўтмишимизга алоқадор бошқа бир мисолни олайлик. Туркий халқларнинг илк ёзма обидаларидан саналиб келинаётган Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарининг Наманган нусхасини Муҳаммадхожи эшон Лолареш қўлида авайлаб сақлангани ва унинг 1924 йилда Абдурауф Фитрат томонидан илмий истеъмолга олиб киритилгани нечоғли қутлуғ воқеа бўлгани илм аҳлига аён. Бундай мисоллар қаторида Амир Темурнинг ўзига мансуб деб қаралаётган «Тузуқлар» китобининг элга шоён этилгани ёхуд бухоролик адабиётшунос олим, профессор С. А. Алиевнинг 50-йиллар арафасида бозордаги эски китобларни сотувчилардан Убайдийнинг ягона девони қўлёзмасини сотиб олиб, Ўзбекистон Республикаси ФАси Шарқшунослик институти жамғармасига топшириши сингари кўпгина далилларни келтириш мумкин. Шуларнинг ўзидек халқимиз китобсеварлик фазилати нақадар бой эканлигини ёрқин кўрсатиб турибди.

Китобсеварлик, аслини олганда, китобхонликдан сувичган инсоний фазилат, бинобарин, унда инсоннинг маънавий комиллик даражаси акс этиб туради. Халқимизда эса бу фазилат оила муҳитида шаклланган, дастлаб халқ бахшиларини оилавий давраларда, тўй-маъракаларда, зиёфат ва гап-гаштакларда куйлаган дostonлари, бувию боболарнинг болажонларга айтган эртақларини мароқ билан тинглаш тарзида шакллана борган. Ислоннинг қабул қилиниши билан эса, аждодларимиз маънавий оламида пайдо бўлган Қуръони карим ўқиш ва ўрганишга даъваткор руҳи билан қалбларни янада кучлироқ забт эта борган. Жумладан, ундаги Алақ сурасининг дастлабки оятларида шундай амр мавжуд: «1. (Эй Муҳаммад, барча мавжудотни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг! 2. У инсонни лахта қондан яратган (зотдир). 3—4. Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни — хатни) ўргатган ўта қарамли зотдир. 5. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди»<sup>1</sup>. Худди шундай чорловлар туфайли Қуръон-

<sup>1</sup> Қуръони карим, 513-б.

хонлик муқаддас анъанага айлана борди. Сўнгра бу жараённи Муҳаммад алайҳис-саломнинг муборак ҳадисларини ўқиб-ўрганиш ҳаракати тўлдира борди. Айниқса, ҳар бир мўмин-муслимнинг қирқ ҳадисни билмоғи шартлиги хусусидаги марҳаматлари туфайли ҳадисхонлик янада чуқурлашди. Вақт ўта бориши билан бу жараён янада такомиллашиб, ҳадислар таъсирида юзага келган диний-ахлоқий ва дидактик характердаги пандномаларни ўқишга омма рағбатини кучайтира борди. Натижада «Чорёрлар» «Жангномаи ҳазрати Али», «Жангномаи Абомуслим», «Жангномаи ҳазрати Ҳамза» ва бошқа диний-ахлоқий характердаги қиссаларни ўқиш замирида қиссахонлик, «Қобуснома», «Қутадғу билиг», «Гулистон», «Илоҳийнома», «Баҳористон», «Маҳбулқулуб», «Футуватномаи султоний» ва бошқа дидактик асарларни ўқиш асносида пандномахонлик анъанасининг юзага келишини таъминлади. Қолаверса, бу анъаналар шу қадар чуқурлашдики, айрим ҳолларда эътиқодий маросим даражасигача кўтарилди. Қўпинча оилавий-диний маросим сифатида қаралиб, қизил мафкура замонида қатагонга учраганига қарамай, ҳар бир хонадоннинг эътиқодий маросими сифатида гоҳ хуфя, гоҳ ошқора амал қилиниб келинган ва келинаётган хатми Қуръон, Мавлудхонлик ёки Мавлуд маросими, шунингдек, Бибисешанба, Бибимушкулкушод сингари маросимлар замирида ҳам китобхонлик анъанаси ётади. Бундай маросимларни Қуръони карим тиловатисиз, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис-салом ҳақидаги қиссалар, шунингдек, «Қиссаи Бибисешанба» ва «Қиссаи Бибимушкулкушод»лар қироатисиз тасаввур қилиш амри маҳол. Бинобарин, улар ҳам маросим, ҳам бадий ижод қироати қисмларининг ўзаро синтезлашувидан ташкил топган китобхонлик ҳодисаси саналади. Шу билан уларга фақат диний маросим сифатида қараш етарли эмас, улар—халқимиз маънавий камолотига узоқ асрлар давомида беқиёс таъсир кўрсатиб келаётган оилавий китобхонликнинг маросимий кўринишлари сифатида айрича аҳамиятга молик. Оилавий китобхонлик шаклидаги бундай маросим жаҳондаги бир қатор халқларда умуман учрамайди. Шунинг ўзиёқ мазкур оилавий-маросимий китобхонлик анъанасига халқимизнинг бебаҳо қадрияти ва маънавий бойлиги сифатида қараш ва баҳолаш зарур.

Таъкидлаш жоизки, минг йиллар давомида халқимиз маънавий камолотида кишилик бадий тафаккури

тараққиётига теран ва беқиёс таъсир кўрсатган улуг аждодларимиз — сўз санъатининг бетимсол султонларидан ҳар бирининг ўз муборак номи ёхуд алоҳида донг қозongan асари номи билан изоҳланувчи китобхонлик анъаналари ҳам муҳим роль ўйнаб келаётир. Бу жиҳатдан, айниқса, неча асрлардан буён Абулқосим Фирдавсийнинг буюк «Шоҳнома»си ва Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг мислсиз «Хамса»ларини ўқиш асносида шоҳномахонлик ва хамсахонлик, шунингдек, Аҳмад Ясавийнинг «Ҳикматлар», шайх Саъдийнинг машҳур «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари-ю ўтти газаллари, исонафас Ҳофизнинг куйдиргувчи газалиёти, сарҳадсиз теранликка бой Умар Хайём рубоёти, теран тафаккур соҳиблари Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг назокатли лирикаси, ғайбул-лисон Абдулқодир Бедил, дарвиштаб Бобораҳим Машраб, оташин лирик Фузулий, ёрқин мутасаввуфлар Ҳувайдо ва Сўфи Оллоёрлар асарларини оила давраларида сурурли мушоҳада ва муҳокамалар билан мутолаа қилиш замирида яссавийхонлик, ҳофизхонлик, хайёмхонлик, жомийхонлик, наввийхонлик, бедилхонлик, машрабхонлик, фузулийхонлик, хувайдохонлик, оллоёрхонлик сингари китобхонлик анъаналари шаклланди. Бу анъаналарга хос яна бир хусусият шундаки, оила давраларида китобхонликнинг қай бир турига амал қилинса, ўша китобхонлик мактабига мансуб издошлар асарларини ўқиб англашга ҳам алоҳида эътибор қилинган. Айтайлик, бедилхонлик жараёнида фақат Бедил асарлари мутолааси билан чекланмаган, балки унинг ижодий анъаналарини давом эттирган издошлари асарлари ҳам ўқилиб муҳокама қилинган.

Бу анъана XX асрда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек ва бошқа сўз санъаткорлари асарларини оилавий ўқиш асносида қисман бўлса-да кўринди ва қодирийхонлик чўлпонхонлик, фитратхонлик, ойбекхонлик тусида намоён бўлди. Асримизнинг 20—30-йилларида қатағонга учраган ижодкорлар асарларини хуфия ўқиш ва ҳатто, ёдлаб олиш рағбати бу жараённинг шаклланишига таъсир кўрсатди. Бу жиҳатдан ўша йилларда «Ўтган кунлар» романини бошидан охиригача ёдлашга муваффақ бўлган китобхонлар бўлганлиги эътирофга арзийди.

Зеро, китобхонлик — меҳнатдир, инсон маънавиятини юксалтирадиган ақлий меҳнат сифатида катта қунт

ва диққатни, сабр ва бардошни талаб этади, инсен шуурини ҳаракатга солади. Мушоҳада ва мулоҳаза юритиш иқтидорини шакллантиради, фикрини чархлайди, теранлаштиради, ҳодисалар моҳиятига хос фарқлар ва муштарак хусусиятларни идрок қилишга, улардан умумлашма хулосалар чиқаришга йўл очади. Бунда ҳар бир китобни тушуниб, англаб ўқишга эришиш даркорлигини мутассил ёдда тутмоқ шарт. Айттайлик, Абу Али ибн Сино ўз замонасида Арастунинг «Метафизика» асарини ўзи билмаган тилда бўлганлигидан қатъи назар қирқ марта қайта-қайта ўқиб, тушунмаганини, ниҳоят Абу Наср Форобийнинг шу китобга шарҳини ўқиб тушуниб олганлигидан нечоғли қувонгани бу жиҳатдан ўзига хос ўрнак бўла олади. Ҳа, ота-боболаримиз китобни шу қадар улуғ муҳаббат билан ўқиган, асраб-авайлаган, унга чинакам ихлос қўйиб сиғинган, китобдаги сўзни муқаддас билиб эътиқодини, иймонини мустаҳкамлаган, китобнинг мўъжизавий қудратига тан бериб, ишониб ва амал қилиб яшаган. Шуларнинг ўзиёқ халқимизнинг ўз маънавий оламини зийнатлаш йўлида нечоғли изланганини равшан кўрсатиб турибди. Шундай изланишлар туфайли жаҳоншумул тафаккур тараққиётига таъсир кўрсатган ва муносиб ҳисса қўшган Имом Исмоил ал-Бухорий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд аз-Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбандий, Нажмиддин Кубро, Амир Темур Мирзо Улуғбек, Хўжа Аҳрор Валий, Алишер Навоий Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Огаҳий, Аҳмад Дониш ва Абдурауф Фитрат сингари даҳо китобхонлар ва илму адаб устозлари етишиб чиқдики, бу, ўз навбатида, шоир Хуршид Даврон ғоят теран пайқаганидек: «Забун бўлмоқдан аслида қутқариб қолди бизларни!»

Тўғри, ҳозирги ахборотлар беҳад шиддат олаётган бир шароитда онлавий китобхонликда ҳам суръати, ҳам мазмунида талай ўзгаришлар содир бўлаётир. Энциликда телеведение ва кино унинг жиддий рақибига айланиб бораётгани инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир. Бунинг устига бозор иқтисоди шароитида китоблар нархининг қимматлашуви ҳам онлавий китобхонликда маълум муаммоларни келтириб чиқараётир. Шуларга қарамай китоб етти мўъжизанинг бири сифатида китобсевар элимиз маънавиятининг зийнати бўлиб қолаётир.

## ОИЛА ҲАЁТИДА МЕЗОНГА АЙЛАНГАН АХЛОҚИЙ НИЗОМЛАР

Ҳозир жамият қонунлар ва давлат конституцияси билан бошқарилса, авваллари ана шу қонунчилик асосини ўз ҳаётий тажрибаларида синалган ахлоқий-ҳуқуқий қадриятларни сўз сеҳрига йўйдириб, турли-туман прим шаклидаги тақиқлар, кейинчалик диний эътиқоднинг кучайиши таъсирида увол (ҳаром ҳам унинг таркибидаги ҳодиса) дейилгувчи тақиқлар юзага келган ва кўп ҳолларда уларга амал қилиб келинган. Тарбиявий ва ҳуқуқий моҳиятга эга бу ҳодиса жаҳон халқларининг барчасига хос. Мутахассислар тилида буни «табу» — «ман қилиш» деб ҳам юритилади ва халқаро миқёсда ифодаланилади. Бу ҳодиса ҳар бир халқда ўзгача тарзда намоён бўлиб, ўша халқнинг ўзлигини ифода этувчи миллий моҳият касб этади. Худди шу хусусияти туфайли босқинчи салафларидан эстафетани олган қизил мафкура ҳам етмиш йиллик ҳукмронлиги давомида уни хурофот ва бидъатга йўйиб халқнинг маънавий маданияти, таомиллари, маросимлари, диний эътиқодини ифодаловчи ижобий моҳиятини рад этиб келди. Бироқ таъқиқларга қарамай, тақиқ (табу)лар ҳамон яшаб келяпти, уларнинг хайрли жиҳатлари миллий қиёфамизнинг ойнасига айланиб қолмоқда.

Модомики, оила жамиятнинг таркибий қисми ҳисобланар экан, қуйида биз келиб чиқиш тарихи, табиати, қўлланиш усулларини ёритмоқчи бўлган тақиқлар ҳам асосан, оила ҳаётида қўлланилади, оила аъзоларининг амал қилиши мажбурий бўлган урф-одат саналмаса-да, маълум қадар яхшиликка йўйиб рияз этадиган ёки кўнглидан ўтказадиган таомилдир.

Халқимиз турмуш фаолиятида яшаб келаётган айрим тақиқларнинг келиб чиқиш илдизи кишилик оламнинг ибтидоий даврига бориб тақалади. Маълумки, ибтидоий одам оламни дуалистик тарзда тасаввур этган. Ана шундай қараш ранглар ва йўналишларнинг ҳам рамзий ифодаланишларида ўз аксини топган. Масалан, ўтмишданоқ оқ ранг — ёруғлик, поклик, эзуликнинг, қора ранг эса — ёвузлик, ўлимнинг рамзий ифодаси сифатида талқин этилган. Урта Осиё мифологиясида Аҳу-

рамазда бошчилигидаги эзгулик олами ёруғлик, оқлик, бахт билан алоқадор. Аҳриман томонидаги қора кучлар эса исми жисмига монанд ҳолда қора ранг ва ёвузлик билан боғлиқ.

«Авесто»да қургоқчилик ва офат келтирувчи ёвуз-илоҳалардан бири Апашуа қора от суратида тасвирланган. Унга қарши курашувчи ёгин-сочин ва дарё сувлари «эгаси» Тиштрия эса оқ отдир.

Худди шундай рангларнинг рамзий ифодасига оид дуалистик қараш тақиқларнинг ҳам яратилишига асос бўлган: келин тўй кечаси қора ва сариқ рангдаги кийим киймаслиги лозим, бахти оқ-оппоғу бахтиёр бўлсин, дея унга оқ кийим кийдирадилар. Шунингдек, тўй дастурхони қора матодан тикилмаслиги лозим. Бундай тақиқларга амал қилишнинг ҳам сабаби бор, албатта. Тўй удумларимизда оқ рангга қатъий амал қилишнинг боиси келин-куёвга бахт, тотли онавий ҳаёт тилашдир. Рангларга ўхшаб, йўналишларнинг ҳам маълум рамзий ифодалари мавжуд: «ўриндан чап оёқ билан туриш — ўша кунни кўнгилсиз ўтказишдир», — деган ишонч кенг тарқалган. Бу чап ва ўнг томон тушунчаларини яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик тушунчалари билан бирлаштирувчи, гоёларнинг 'оддий' ассоциациясининг бир кўринишидир, холос. Худди мана шу ишонч ҳозирги тақиқларимизнинг ҳам моҳиятини ифодалаб беради. Халқимизда кўпинча ўнгни — тўғрилик, ростликнинг, чапни эса — эгрилик, адашишнинг рамзий ифодаси сифатида тушуниш одатга айланиб қолган. Шунинг учун келин-куёвнинг остонасига илк қадамини чап оёғидан бошлаши тақиқланган. Ёки никоҳ кuni келин-куёв узукни чап қўлга ва ўрта бармоққа кийгизмасликлари лозим. Чунки чап қўлга ўтказса, ҳаётда эгри йўлга кириб кетади, ўрта бармоққа эса фақат ўлик ювувчилар тақинишади, деб ирим қилинади. Бундай тақиқлар асосида рамзий ифода турса-да, улар ҳозирги кунда тўй маросимларида келин-куёвга тилак, ният билдиришнинг бир шакли саналади, холос.

Ибтидоий даврга хос тақиқлар силсиласида тугун билан боғлиқ табулар алоҳида ўрин тутати. Боғич ва тугунга алоқадор тақиқларда кишининг иши юришмаслиги, йўлига кўп ғов тушиши ирим қилинади. Тўй кuni келин кўйлагига тўғнағич қадаш, келин-куёв сарполари соллинган дастурхонни тугун қилиб боғлаш мумкин эмас, акс ҳолда уларнинг бахти боғланармиш. Шунингдек, никоҳ ўқнлаётган пайт на бирор эшикка, на бирор

сандиққа қулф урмаслик лозим. Бу ҳар учала тақиқ моҳият эътибори билан бир хилдир, яъни тугун, боғич — кишининг бахтини боғловчи нарса сифатида тавсифланиб, тақиқ орқали шу бахтсизликнинг олдини олиш кераклиги (ирим воситасида) айтилади. Бу ўринда табулар бирор-бир тарбияловчи вазифа бажармайди. Балки одамлар нияти ифодаланишининг бир кўриниши сифатида намоён бўлади. Ибтидоий даврда уларнинг таъсир кучи одамларнинг ўз мантиқий фикр юритишларига қаттиқ ишончи билан белгиланса, ҳозирги кунда улар ирим-сиримларнинг доирасида қолиб кетган бир элемент ҳисобланади.

Ўтмишда сочни қирқиш, ерга ташлаш тақиқланган, чунки ўша давр кишиларининг тасаввурига кўра, соч организмнинг бир қисми ҳисобланган, борди-ю у сеҳр-гарлар қўлига тушиб қолса, улар бундан соч эгасини таъқиб этишда фойдаланади, дея ишонганлар. Агар соч толаси душман қўлига тушса, у одамларга касаллик ва бахтсизлик келтирармиш.

Ўшбу тақиқларнинг турли вариантлари ҳозирги кунгача сақланиб қолган. Масалан, пешона сочи қирқилмайди, акс ҳолда ризқи қирқилишига сабаб бўлармиш. Ёки сочни куйдириш увол, акс ҳолда соч эгаси ўлади ёки азоб чекади, деб ирим қилинади. Буларга ўхшаш тақиқлар қолдиқ сифатида сақланиб, ирим даражасида қолиб кетган. Бироқ яна бир қатор тақиқлар мавжудки, улар ибтидоий тасаввурлар замирида яратилган бўлса-да, маълум бир ахлоқий, гигиеник талабларга риоя этишга ундаши жиҳатидан ҳозирги кунда ҳам аҳамиятлидир. Чунончи, тороқда илашиб қолган сочни ерга ташлаш мумкин эмас, акс ҳолда соч эгаси бош-оғриқ бўлармиш. Ўтмишда эса қиз боланинг, аёлнинг бош яланг юриши ман этилган. Бу хосиятсиз саналган. Чунки аёл бошидаги рўмол — оила сардорлиги рамзи саналиб, у боғланмаса, оила сардори ўлади, дея ирим қилинган.

Кўринадикки, юқоридаги тақиқларнинг бузилишидан келиб чиқувчи жараёнлар ирим сифатида талқин қилинган. Бироқ уларнинг асл моҳияти замирида кишиларни эстетик, гигиеник, маънавий жиҳатдан тақомилга етказиш талаби турадики, бу барча даврда ҳам кишилар турмуш фаолиятида ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

Худди сочга ўхшаб, тирноқни ҳам ибтидоий даврда одам организмга тегишли ҳисоблаб, уни ерга ташлаш ёки куйдиришни ман этганлар.

Бировнинг уйида тирноқ олиш мумкин эмас, акс ҳолда бундай киши шу хонадон душмани ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам, тирноқни бировнинг уйида олиш ахлоқ нормаларига хилофдир. Баъзан тақиқларда жиддий гигиеник талаб даражасидаги ҳодисаларни кузатиш ҳам мумкин.

Тирноқ олингач, қўлни ювмасдан туриб бирор нарсага тегизиш мумкин эмас. Бунга ўшаш тақиқлар кишиларни озодаликка ундаши жиҳатидан аҳамиятлидир.

Юқорида кўриб ўтган тақиқлар бевосита инсониятнинг илк тасаввурлари, ишончлари асосида яратилган бўлса-да, даврлар ўтиши билан уларнинг характери, турмушдаги ўрни, бажарадиган вазифаси ўзгарган, дастлаб улар кишиларнинг бир омили воситаси саналган. Ҳозирда эса, улар гарчи айнан ёки ўзгарган вариантларда учраса-да, тақиқларнинг асл мақсад, моҳият ва вазифаси тамомилан ўзгарган. Бу ўзгарган, бир томондан, даврлар ўтиши натижасида кишилар онгида янгича қарашларнинг (масалан, диний-ахлоқий қарашлар) пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, ҳар миллат, халқнинг ўз урф-одатлари, ахлоқий талабларига мос равишда улардан ўз турмуш фаолиятида фойдаланишига боғлиқдир. Шу жиҳатдан, ўзбек халқ табуларини характерлайдиган бўлсак, бунда уларга хос муҳим хусусият — тақиқларнинг ирим билан боғлиқлиги масаласига алоҳида эътибор бериш зарурдир. Шу ўринда «ирим нима?» деган табиий савол туғилади. «Ислому» маълумотномасида ирим қуйидагича тавсифланади: «Ирим — юз бераётган кўпгина воқеа-ҳодисалар ғайритабиий кучларнинг кўриниши ва аломати деб тасаввур этиладиган хурофот. Турли динларнинг руҳонийлари одатда диний эътиқоддан бошқа ҳамма нарсани ирим деб билишади. Аслида эса ғайритабиий кучларга эътиқод қилишнинг ўзи иримдир...<sup>1</sup>». Иримнинг моҳиятини очишда таърифдаги биринчи фикр аҳамиятлироқдир, яъни ҳар бир ирим асосида, ҳақиқатдан ҳам, кишиларнинг маълум бир жараённи ғайритабиий кучларнинг аломати эканлиги тўғрисидаги тасаввурлари ётади (дейлик, ранглар ва йўналишларга оид тақиқлардаги рамзий ифодалар кишиларнинг ёвузлик ва эзгулик кучлари ҳақидаги тасаввурлари асосида

<sup>1</sup> Ислому (справочник), Тошкент: ЎзСЭ Бош редакцияси, 1989, 134-бет.



юзага келган). Бироқ, иримни эътиқод билан тенглаштириш хатодир. Эътиқод — кишининг қалб истаги, руҳий комилликка интилиш истаги асосида Олий Руҳга бўлган ишончидир. Гарчи ирим асосида ҳам маълум бир нарсаларга ишонч ётса-да, бироқ бу ишонч ўзгарувчан хусусиятга эгадир. Масалан, кишилар ўз ниятларини ифодалашда иримнинг ранго-ранг вариантларини яратадилар-ки, баъзан улар бир-бирига зид бўлиб қолади. Иримнинг ўзгарувчанлиги ҳам шунда: дейлик, оқ ранг — ҳам бахтсизлик (ўлим), ҳам бахт рамзи сифатида ҳозирги кунгача мавжуд. Бу зиддият иримларни характерлашда муҳим омил саналади.

Тўй маросимида дахлдор бир қатор тақиқлардаги иримни кишилар ниятларини ифода этишнинг бир воситаси сифатида характерлаш мумкин. Бу иримлар (умуман тақиқлар) шу маросимнинг маълум бир қонунқоидалари асосида шаклландир. Урф-одатга, маросим қонуниятларига зид жараёнлар тақиқларда ўз ифодасини топади. Дейлик, тўй маросимида ҳамма нарсанинг жуфт бўлиши қатъий талаб этилади. Шу боисдан келин-куёвга аталган дастурхонда нарсалар тоқ қўйилмаслиги шарт. Улар бирга яшашсин, ажралишмасин, дея доимо жуфт нарса қўйилади. Тўйда бахт ва осудалик, йўли очиқлик тилаш ҳам маросимнинг характерли хусусиятларидан биридир. Ана шу ният ҳам тақиқлардаги иримларда ўз ифодасини топган бўлиб, уларни ижобий ҳодиса сифатида баҳолашга омил бўла олади: келин сарполарини тескари ўраш мумкин эмас, акс ҳолда унинг бахти қайтармиш. Тўй куни келин уйида рахт (тах) урганда устидаги сўзаналарни энига қараб ташлаш мумкин эмас. Йўли очиқ бўлишини истаб, доимо бўйига қараб ташлаш керак.

Тўй кечаси келиннинг сарполарини осиб қўйиш учун дорни бева аёл тортмаслиги лозим. Янги келин бева бўлмасин, дея шундай ирим қилинади. Еки келинчакка никоҳ кийимини бефарзанд аёл кийгизиши тақиқланади. Бунда ҳам янги келинчак зурриётсиз бўлмасин, деган оғзу ифодаланган. Бунда киши руҳига, истагига зид ҳодисанинг такрорланмаслигини ифодаловчи мақсад аксини топган. Баъзан нарсалардаги хусусиятлар ва инсон фаолияти ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, улардаги кишилар дунёсига мос келмаган хусусиятларни чеклаш негзида ҳам тақиқлар яратилади. Дейлик, янги келин тушган уйда келиннинг қўлига аччиқ нарса берилмайди. Унга илк бор кесгани молнинг ёғини

берадилар. Бу билан, қўли ҳамиша ёғлик бўлишни ис-  
таб қоладилар. Еки тўйда келин-куёв хонасига совуқ  
сув киргизилмайди. Улар орасига совуқлик тушмасин,  
дея шундай қилинади. Кўринадик, турмушдаги ҳар  
бир кичик ҳодиса, ҳар бир нарса — кишиларнинг фикр  
юретишларига асос бўлиб қолган ва бундай фикр юри-  
тишнинг натижаси ўлароқ иримларга алоқадор тақиқ-  
лар шаклланган. Бунда тақиқлардаги иримларнинг ва-  
зифаси кишилар эзгу ниятини ифода этишининг маъ-  
лум бир воситаси бўлишдан иборатдир.

Иримга дахлдор тақиқларнинг аксарияти оналар  
ва болалар ўртасидаги, катталар ва болалар ўртаси-  
даги муносабатларга оиддир. Янги туғилган чақалоқ-  
қа алоқадор тақиқларда кишиларнинг ўз зурриётлари-  
ни ҳар қандай хавфу хатардан асрашга бўлган инги-  
лишлари ифодаланган. Чақалоқ чилласидан чиқмагун-  
ча она уни бировнигига олиб бормайди, акс ҳолда бола  
учинар эмиш. Шу даврда у якка қўйилмайди, чақалоқ  
ётган уйнинг чироғи кечаси ўчирилмайди...

Юқоридаги тақиқларда ҳам кишиларнинг руҳларга,  
инсу жинсларга ишонилари ифодаланиши билан бир  
қаторда, табулар замирида ҳаёт ҳақиқати, зарурияти  
ҳам мавжуддир. Дейлик, янги туғилган чақалоқ учун  
покиза муҳит, тинч ўрин-жой, мўтадил иқлимнинг  
бўлиши зарурий ҳодисадир. Ана шу табиий талаб киши-  
ларни унга риоя этишга ундайди. Тақиқлар бу ўринда  
ана шу зарурий талабларни бажаришда муҳим восита  
саналади. Улар таркибидаги ирим эса кишиларнинг  
маълум нарсаларга (инсу жинсларга, париларга) бўл-  
ган ишончини кўрсатибгина қолмай, табуларнинг таъ-  
сирчанлигини оширишда, уларнинг ҳаёт қонуниятини си-  
фатидаги кучини кўрсатишда муҳим восита саналади.  
Бироқ баъзи тақиқларда ирим—кишиларнинг руҳига  
зид жараёнларни ифодалашнинг бир йўли бўлибгина  
қолади, холос. Масалан, боланинг бешигини қуруқ теб-  
ратмайдилар. Бешикни қуруқ, яъни тўшакчаларсиз қўй-  
майдилар, бу ҳосиятсиз саналади. Бола бешигининг  
устини очиқ қўйиш тақиқланади. Гўё бешик усти очиқ  
қолса, унга инсу жинслар кириб ётармиш. Шунинг учун  
гўдакни ёвуз руҳлар таъқибидан асраш мақсадида бе-  
шикка — кўрпачасининг остига, албатта, нон ёки ли-  
чоқ қўйилади. Бу нарсалар болани хавфу хатардан  
асровчи восита сифатида талқин этилади.

Тақиқлар замирига сингиб кетган иримларда баъ-  
зан кишиларнинг ўз турмушларини фаровон кўриш

истагини ифода этганликларини кўрамыз, масалан, нон— энг муътабар ризқ-рўз сифатида эъозланиб келинган. У мўл-кўлчиликнинг ҳам рамзи саналади. Шу бондан нонга оид табуларда кишилар ўзларининг бу неъматга муносабатларини ирим воситасида ифода этганлар. Дастурхонда нонни тескари қилиб қўйиш, очиқ дастурхондаги ноз-неъматларни емай, уларга шунчаки қараб ўтириш мумкин эмас, гўё ризқ-рўзи учиб кетармиш. Дастурхонни нонсиз қўйиш ҳам увол, акс ҳолда уйдан хайр-барака кетармиш. Бу учала тақиқ моҳият эътибори билан бир-бирига яқин, уларда нон — ризқ-рўз рамзи сифатида талқин этилади ва у билан дастурхон доимо тўлиб турши ният қилинади.

Иримларнинг тақиқларда мавжуд бўлиши ва улар замирига сингиб кетишида яна бир муҳим асос бор: кишилар маълум бир нарсаларнинг шаклий тузилиши ва улардаги баъзи хусусиятларни ўзларига нисбат берганлар. Қайчида икки томон бўлганлиги учун уни оила бошлиқларига ўхшатганлар. Шунинг учун қайчини очиқ қўйиб бўлмайди. Акс ҳолда ўша хонадонда айрилик бўлади, деб ирим қилинади. Қайчини қуруқ очиб-ёпиш ҳам тақиқланади. Буни эр-хотин орасида жанжал чиқишига йўйиб, шундай деб ирим қиладилар.

Игна ва ипда ҳам рамзий ифода асосида тақиқлар талқин этилган. Масалан, бирор кийим тикиб бўлингач, игнани ипсиз қолдириш мумкин эмас, акс ҳолда киши жудоликка учраб эмиш. Игнани бировга бермоқчи бўлганда қўлига тутқизмаслик лозим, бу ўша одамга ёмонлик тилаган ёхуд озор етказиш ниятини ошкор қилган бўлар экан.

Бундай тақиқлар ибтидоий фикрлашнинг натижаси саналиб, ҳозирги кунда қолдиқ сифатида яшаб келмоқда, булар бирор бир ахлоқий-ижтимоий аҳамиятга эга эмас. Лекин баъзан иримга алоқадор тақиқларда кишиларнинг эстетик диди, гигиеник нормаларга хос талаблари ифодаланадик, бу ҳамма давр учун зарурдир. Масалан, супургага хорлик келтирувчи, ифлосликларни ўзида сақловчи нарса сифатида қараш етакчи таомилдир. Шунинг учун супурги қўлдан қўлга берилмайди. Уни қўлга бериш ўша одамга ёмонлик тилаш билан барабар, деб тушунилади. Шунингдек, супургини бирор кишига тегизиш мумкин эмас, акс ҳолда ўша одамга ифлослик, ёмонлик тегизилади, дея ирим қилинади. Ҳовлида супургини тикка қўйиш ҳам мумкин эмас.

Умуман олганда, бу ҳодиса киши руҳиятига, эстетик

дидига зид жараён бўлганлиги сабабли, супургини иложига борича киши кўз ўнгидан четроққа қўядилар. Бунда гарчи прим шаклидаги ҳодисалар ҳақиқат бўлмасида, улар тақиқлардаги ҳукмнинг амал қилинишида таъсир кучини оширишда муҳим восита саналади.

Умуман, жамиятдаги барча ҳодисаларнинг ўзаро муносабатлардагина яшай олиши мумкинлигини ҳисобга олсак, эътиқод ахлоқ муносабатларини белгилашда ҳам зарур дастуруламал бўлади. Чунки улар ҳам бир-бирисиз, алоҳида яшай олмайди: уларнинг ривожланиш омилли ҳам ўзаро барқарор муносабатларнинг мустаҳкамлигига боғлиқдир. Жамият ҳодисалари ўртасидаги ана шу алоқадорлик тақиқларнинг келиб чиқиш сабабларини, уларнинг ўзинга хос хусусиятларини ва ривожланиш омилларини белгилай олади. Дейлик, жамиятнинг илк даври ва ҳозирги ривожланиш давридаги маънавий тафаккур бир-бирдан тамомила фарқ қилса-да, бироқ улар ўртасида ҳам алоқадорлик мавжуд. Ўзбек халқ тақиқларининг шаклланишида ибтидий қарашларнинг таъсири мавжудлиги бу алоқадорликнинг ёрқин мисолидир. Бироқ бу алоқадорлик тақиқларнинг жамиятдаги ўрни ва ролини белгилашда муҳим саналмайди. Бунда бевосита табуларнинг бошқа реал муносабатлар билан алоқадорлиги — кишиларнинг ишончи, эътиқодий ва ахлоқий қарашлари билан боғлиқлиги аҳамиятлидир. Ана шу алоқадорлик тақиқларнинг кишилар турмуш фаолиятига чуқур сингиб кетишида муҳим омил саналади.

Халқимизда шундай тақиқ бор: «Ота уйда ўтирган бўлса, боласи шу уйнинг томига чиқмаслиги лозим». Бу отага нисбатан ҳурматсизлик белгиси сифатида талқин этилади. Ушбу тақиқда инсоният ибтидий қарашларининг таъсири ҳам кўринади. Кўпгина халқлар бошни танининг муқаддас қисми деб ҳисоблайди, гўё бошда инсон руҳи яшармиш. Шунинг учун ҳам Комбоджа халқида бировнинг бошига қўл тегишиш, Ява оролида эса кишиларнинг бошларига бирор нарса қўйиб элиши тақиқ этилган. Уларда бир-бирларининг бошида юрмаслик учун ҳатто кўп қаватли бино қуриш ҳам тақиқланган. Демак, юқорида келтирганимиз боланинг ота ўтирган уйнинг томига чиқмаслигига оид тақиқ ҳам, бир томондан, бошнинг муқаддаслиги билан боғлиқ қадимий ишонч асосида вужудга келган.

Оврўно халқлари тасаввурида, уй қуриш учун кесилган ҳар бир дарахтнинг руҳи ўша хонадон эгалари

учун катта хавф-хатар ҳисобланади, ҳатто дарахт кесувчи тез вақтда ўлиши мумкин. Масалан, поляклар мевали дарахтни кесмаслик кераклиги тўғрисидаги тақиқни шундай изоҳлайдилар: мевали дарахт кесилганда йиғлайди, унинг кўз ёшлари дарахтни кесувчининг қўлига тушади ва у тез орада ўлиши мумкин. Барнес оролида эса уй қургандан сўнг уч йил давомида ўша хонадон эгалари энг яхши истеъмол таомларини ейишдан ўзларини тийганлар, гўё бу билан кесилган дарахтлар руҳи олдида ўз гуноҳларини ювган бўлиб саналганлар.

Мевали дарахтни фарзадга ўхшатиб прим қилиш ҳодисаси эса бевосита халқимизнинг урф-одатларига боғлиқдир. Республикамизнинг кўпгина ҳудудларида, айниқса, Фарғона водийси шаҳар ва қишлоқларида ҳар бир туғилган фарзанд учун ниҳол ўтқазилади. Уни ўз фарзадларининг nasibаси эканлиги сабабли алоҳида эътибор бериб, парвариш қилилади. Бундай тақиқлар дарахтлар тўғрисидаги дастлабки тасаввурлар, халқимизнинг урф-одатлари замирида шакллланган.

Яна бир қатор тақиқлар мавжудки, уларда маълум бир ҳодиса прим сифатида талқин этилса-да, муҳим ахлоқий-тарбиявий мақсадни ифода этади:

Эрталаб уйқудан кеч туриш хосиятсиз, уйдан хайру барака кетармиш.

Эрталаб тонг ёришаётганда чироқ ёқиш мумкин эмас.

Одам бор ҳовлида эрталаб дарвозани ёпиб қўйиш хосиятсиз саналади. Дарвоза очиқ бўлса уйга хайру барака киради, деб таъбир қилилади.

Маълумки, нон, сув каби неъматлар барча халқларда муқаддас саналади. Уларнинг муқаддаслиги кишиларни таъминлаши билангина белгиланмайди, нон ва сув, айти пайтда, мўл-кўлчилик, ҳаётбахшлик, софликнинг рамзи сифатида талқин этилади. Халқ афсоналарида эса Ҳубби, Эрҳубби образлари сув маъбудли ва нажоткори сифатида улуғланади.

Халқимизнинг нон ва сувни эъзозлаши тақиқларда ҳам ўз ифодасини топган.

Нон ушоғи ерга ташланмайди, бу ишни қилган киши кўр бўлармиш. Бунда ҳар қандай мўътабар нарсани оёқ ости қилувчи киши қаттиқ жазо, олам гўзаллигини туйишдан маҳрум бўлишга лойиқлиги тарзида таъкидланади. Гарчи бу прим воситасида берилса-да, бироқ

айнан шу ирим ноннинг муътабарлигини ифодалаб келган.

Нопок нарсаларни сувга ташлаш мумкин эмас, айниқса, оқар сувга...

Сувни кўп тўкиш увол, хайру барака кетармиш...

Ушбу тақиқлар асосида ҳаётий ҳақиқат ётади: одам ичадиган сувга нопок нарсаларни ташлашнинг ўзи инсонийликка тамомила энд жараёнدير. Аксинча, халқ атроф-муҳитнинг тоза, осуда бўлишини ҳамиша истаб келган, сувнинг софлик рамзи даражасига кўтарилшида айнан шу ҳаётий ҳақиқат сабаб бўлган.

Халқ табулари турмуш тажрибасида синалган, ҳаётий тақозо — эҳтиёж натижасидир. Уларнинг замирида маълум бир ахлоқий талаблар мавжудки, бу асрлар давомида шаклланган этнопедагогика — халқона ахлоқий-тарбиявий қарашлар мажмуи ҳисобланади.

Тақиқлар ҳаётий талабга айлангани, демак, улар маълум маънода ижтимоийлик касб этади. Табунинг ижтимоий-ахлоқий моҳияти тарбиявий моҳиятидир. Демак, халқнинг ахлоқий-тарбиявий қарашлари мажмуидир. Уларга амал қилмоқ эса табуларнинг ижтимоий аҳамияти, аввало, улардаги ахлоқий-тарбиявий моҳият мавжудлиги билан боғлиқдир.

Ҳозирги кунда тақиқлар, айниқса, кишиларнинг эзгу ниятини ифодалаши жиҳатидан характерлидир. Худди шу ниятнинг ўзида халқнинг ахлоқий-маънавий қарашлари ўз ифодасини топади. Зеро, муқаддас ҳадисларда айтилгангадек, «мўминнинг нияти қилган ишидан афзалроқдир. Мунофиқнинг амали ниятидан яхшироқдир. Ҳар бир киши ниятига қараб иш тутади. Мўмин киши бир амали солиҳ қилса, қалбида нур пайдо бўлади».

Ўзбек тақиқларининг аксарияти мана шу холис ниятни ифодалайди. Уларнинг таъсири эса инсонларни «амали солиҳ» қилишга ундашида бўлганлигидан қалбларга маънавий-ахлоқий нур янглиғ тароват бахш этиб туради. Қолаверса, тақиқлар халқимиз миллий ғуҳини ифодаловчи ҳодиса сифатида ҳам алоҳида қимматга молик. Уларда халқимизнинг ахлоқий-тарбиявий, ижтимоий-ҳуқуқий қарашлари асрлар давомида амалий-ҳаётий тажрибалари хулосаси сифатида зуҳур топган ва шу асосда табулар оилавий муҳит доирасида кишилар учун ўзликни тарбиялаш ва назорат қилиш воситасига айланган,

Қуйида биз шундай тақиқлардан намуналарни ўрни ва мавзусига кўра хиллаб келтирмоқдамиз. Улар орасида тўй маросими, оналар ва болалар ўртасидаги муносабат, кун ва вақт, рўзгор ашёларига, қушлар, ҳайвонлар, дарахтларга, кишилар турмушининг турли соҳаларига оид тақиқларга кўпроқ амал қилинади.

Яна бир нарсани алоҳида таъкидламоқчимиз, бу тақиқларга амал қилиш ёки қилмаслик ҳар кимнинг кўнгил иши. Бироқ улардан хабардор бўлиш халқимиз миллий қиёфасини кенгроқ тасаввур қилишга имкон ярагади.

**Тўй маросимига оид тақиқлар:**

Никоҳ кечаси ҳеч вақт тоқ шам ёқилмайди, у албатта жуфт бўлиши шарт.

Никоҳ кечаси ёндирилган шамни то ўзи ёниб тугамагунча пуфлаб ўчириш мумкин эмас. Бу келин-куёвларнинг умрбоқийлиги истагини билдиради.

Тўй кечаси куёв йўлида ёқилган гулханны сув сепиб ўчириш мумкин эмас. То ўзи ўчгунча ёниб туриши керак. Бунда ёшларнинг бахти шу гулхандек ёруғ ва ўчмас бўлиб, умрларининг охиригача барқарор яшашлари тиланади.

Келин-куёвни никоҳ кечаси гўшангага киритишдан олдин дастурхонда, албатта, шарбат тортилган бўлиши шарт. Чунки, шарбат ширин-шакар, бахтли, осуда ҳаёт рамзи саналади.

Келин сарполарини тескари ўраш мумкин эмас, акс ҳолда унинг бахти қайтар эмиш.

Тўй куни келин-куёв хонасига совуқ сув киргизилмайди. Бу билан улар орасига совуқлик тушмаслигини тилайдилар.

Оналар ва болалар ўртасидаги муносабат ҳамда уларга атаб ўтказиладиган маросимларга оид тақиқлар:

Ҳомиладор аёл кўйлагига тўғнагич тақмаслиги керак.

Чақалоқ чилласидан чиққунча якка қўйилмайди.

Янги туғилган чақалоқли уйга аза бўлган уйдан киши келиши тақиқланади.

Чақалоқ чилласидан чиқмагунча она уни бировни-кига олиб бормайди.

Чақалоқ туғилган уйда 40 кунгача кечаси чироқ ўчириш мумкин эмас, боланинг келажаги ёруғ бўлсин, дея шундай қилинади.

Бола ёшига етгунча кечаси уни қоронғида олиб юрилмайди, акс ҳолда бола учинар эмиш.

Бешикни алас қилмасдан унга болани беламайдилар, чунки бола дардга чалинар эмиш.

Боланинг бешиги қуруқ тебратилмайди.

Бола бешигининг усти очиқ қўйилмайди. Гуё бешик усти очиқ қолса, унга инсу жинслар кириб ётармиш.

Болани бешикка солганда, у ётган кўрпача остига, албатта, ё нон, ёки пичоқ қўйилади. Нон ё пичоқ унга келадиган ҳар қандай бало-офатни йўқотармиш.

Чақалоқни ёстиқ устига ётқизмайдилар.

Болага испурч (талоқ) гўшти берилмайди, акс ҳолда унинг юзига доғ чиқади, деб ирим қилинади.

Тиши чиқмаган бола эшакка миндирилмайди. Эшактиш бўлмасин деб шундай қилинади.

Бола қўлига гул берилмайди, чунки унинг ўзи гул.

Боланинг қўлидан ўпмайдилар, акс ҳолда у дардчил бўларкан.

Бола оёғини чалиштириб ётса, дардчил бўларкан. Булга йўл қўйилмайди.

Ёш болани бирор жойга олиб борсалар, унинг қўндоғига нон қўйиб борадилар. Шунда бола учинар эмиш.

Боланинг тушган тишини оёқ остига ташламайдилар. Тишининг эгаси оёқ ости бўлармиш.

Қиз бола эркаклар кийимини (чопонини) киймаслиги шарт. Акс ҳолда, у айрим эркаклар каби қўпол ва такаббур бўларкан.

Қиз бола синган ойнага қарамаслиги керак, акс ҳолда, бахти синармиш.

Нон ёпаётганда ўзгалар тандирга қарамаслиги керак, акс ҳолда, нон оқиб тушармиш.

Баракаси учмасин учун болаларни (одамларни) санаш тақиқланган.

Чақалоқ қўйлакчасининг этагини буклаб тикиш мумкин эмас. Бу билан келажакда чақалоққа йўли очиқлик тиланади. Тез оёқ чиқарсин деб шундай ирим қилинади.

### **Кунлар ва вақтга доир тақиқлар:**

Эрталаб қуёш чиққандан сўнг чироқ ёқиш мумкин эмас, худо шундай ёруғликни юборганда, яна чироқ ёқиш бу кишиларнинг унга нисбатан эътиқодсизлиги саналаркан.

Одам яшаб турган ҳовлида дарвозани эрталаб ёпиб



қўйиш хосиятсиз саналади. Дарвоза очиқ бўлса, унга хайру барака киради, деб таъбир қилишади.

Офтоб қўнғач, уй ёки ҳовлини супуриш хосиятсиз саналади, чунки ўша пайтда фаришталар келармиш. Бинобарин, ҳеч қанақа ифлос жойга қўл тегизмаслик керак, деб ирим қилинади.

Намозшомда игна билан бирор нарсани тикиш увол саналади, арвоқларга игна суқилармиш.

Айём кирганда бош ювмаслик лозим, акс ҳолда, киши лақма бўлармиш.

**Рўзгор ашёлари ва турли хил предметларга оид тақиқлар:**

Уйда, ҳовлида супургини тикка қўйиш увол. Тик қўйилса кимдир ўлармиш.

Супургининг устидан сакрамайдилар, акс ҳолда, у хорлик келтирармиш.

Ҳовлини дарвозага қараб супуриш керак, чунки инманки ёмонликлар бўлса, очиқ дарвозадан чиқсин, дея ирим қилинади.

Супурги қўлдан қўлга берилмайди, бировга берилмоқчи бўлган тақдирда ерга ташланади. Супургини қўлга берилш ўша одамга ёмонлик тилашдир, дея тушунилади.

Бирор кишига супургини тегизиш мумкин эмас. Башарти ногоҳоний тегизилса, супургидан бир неча чўпини синдириб ташлаш керак, акс ҳолда, ўша одамга ифлослик, ёмонлик тегизилади, дея ирим қилинади.

Нон ушоғи ерга ташланмайди, бу ишни қилган киши кўр бўлармиш.

Дастурхонда нонни тескари қилиб қўйиш мумкин эмас, акс ҳолда, ризқ-рўзлари қайтар эмиш.

Очиқ дастурхондаги ноз-неъматларни емай уларга шунчаки қараб ўтириш мумкин эмас, гўё ризқ-рўз учиб кетармиш.

Дастурхонни нонсиз қўйиш увол, акс ҳолда, уйдан хайру барака кетармиш.

Дастурхон бошида аксриш увол. Акс ҳолда, ризқ-рўзнинг хайру баракаси учармиш.

Биров еётган нон-насибани биров емаслиги лозим, акс ҳолда, улар ўзаро урушармиш.

Дастурхон қора матодан тикилмайди. Акс ҳолда, қора кунларни олиб келармиш.

Нонсиз дастурхонни қиз бола бошига қўймаслиги лозим, акс ҳолда, у бахтсиз бўларкан.

Зувала қилинган хамир саналмайди, акс ҳолда, баракаси учиб, ризқ-рўз камаярмиш.

Супрани унсиз ўраб қўймадилар, акс ҳолда, хайру барака кетади, дейишади.

Сувга ахлат ташлаш гуноҳ, айниқса, оқар сувга.

Сувни кўп тўкиш, аниқроғи, исроф қилиш увол саналган, акс ҳолда, баракаси учармиш.

Кишилар бир-бирига совуқ сув сепмаслиги керак, акс ҳолатда, орага совуқлик тушармиш.

Бировга пиёла ёки косада сув, ё чой қўйиб узатганда, уни ҳаддан зиёд тўлдириб бермаслик лозим, акс ҳолда, сабр-косаси тўлсин, деган маънони англатармиш.

Тузни босмаслик керак, акс ҳолда, одам кўр бўлармиш.

Қозонни кечаси ювмасдан қўйиш мумкин эмас, акс ҳолда уйдан хайру барака кетармиш.

Қозон ерга қўйилмайди, акс ҳолда, шу уйнинг эр-кағи қарздор бўлар эмиш.

Овқат қолдигини коса тагида қолдириш увол.

Овқат аввал кичикка эмас, доимо каттага, яъни оила бошлигига сузилади.

Қозонни чаппа қўйиш мумкин эмас, акс ҳолда, ризқ-рўз учармиш.

Дуо вақтида дастурхонда пичоқ ёки бирор аччиқ нарсга қўйилмайди, у олқиш — дуони кесармиш.

Қайчини очиқ қўйиш мумкин эмас, акс ҳолда, ўша хонадонда айрилиш бўлади, деб ирим қилинади.

Қайчи қуруқ очиб-ёпилмайди. Бунга эр-хотин орасида жанжал чиқишига йўйиб, шундай ирим қилинган.

Бирор кийимни тикиб бўлингач, игнани ипсиз қолдириш мумкин эмас, акс ҳолда, киши жудоликка учраб эмиш.

Дўппини тескари кийиш мумкин эмас, акс ҳолда, давлат қайтармиш.

Ўз бош кийимингни бошқа бировга бериш мумкин эмас, чунки у ўзинг учун давлат рамзи ҳисобланади.

Қиз болалар ва аёлларнинг сочларини ёйиб юришлари хосиятсиз саналган.

Бировнинг уйда тирноқ олиш мумкин эмас. Акс ҳолда бундай киши шу хонадон душмани ҳисобланади.

Тирноқ кечқурун олинмайди.

Ўсган тирноқ қирқилгач, уни куйдириш мумкин эмас.

Тирноқ уй ичида олинмайди.

Ўтмишда ифлос нарсаларни оловга ташлаш тақиқланган.

Учоқ устини супурги билан супурилмайди, чунки у пок жой саналади.

Кулни босиш ва унинг устидан сакраб ўтиш ҳам мумкин эмас.

Товуқ тухумининг пўчоғини ёқиш қатъиян ман этилади.

**Кишилар турмуш фаолиятининг турли соҳаларига онд тақиқлар:**

Меҳмоннинг орқасидан уй супурилмайди. Акс ҳолда эса, меҳмонга нисбатан ҳурматсизлик саналиб, қайтиб келмасин, деган маънони англатар экан.

Уйдан бирор киши сафарга чиқса ҳам, орқасидан уй супурилмайди, акс ҳолда, унинг изи йўқолармиш ва қайтиб келмасмиш.

Ётган кишининг устидан сакрамайдилар. Акс ҳолда, унинг бўйи пакана бўлиб қолармиш.

Ота қизининг бошига урмаслиги лозим, акс ҳолда, қиз бахтиқаро бўлармиш.

Рапида билан бошга урилмайди, акс ҳолда, бошига рапида теккан кишининг бўйи ўсмасмиш.

Синган буюм уйда сақланмайди. Акс ҳолда, уй эгасига бахтсизлик келтирармиш.

Синган ойнага қарамаслик лозим. Акс ҳолда, киши бахти қаро бўлармиш.

Қиз бола кечаси ойнага қарамаслиги керак. Акс ҳолда, узоқ жойга келин бўлиб тушармиш.

Эрталаб қўл-бетни ювмасдан ойнага қараш мумкин эмас, чунки одам ўзини доимо пок кўриши керак экан.

Кўпикни ерга ё йўлга сепиш мумкин эмас, кимки бунга амал қилмаса, гўё у дунёда сирғаниб тушармиш.

Чопонни киймай, елкага ташлаб юриш гуноҳ.

Етим ҳақини ейиш увол.

Ҳавони, шамолни сўкиш мумкин эмас. Акс ҳолда, одам худонинг ғазабига учрармиш.

Эрталаб уйқудан кеч туриш хосиятсиз, уйдан хайру барака кетармиш.

Ҳовлида чиққан тиканни юлиб ташлаш лозим, акс ҳолда, хонадонга хорлик келтирармиш.

Бировнинг ғийбатини қилиш гуноҳ.

Тишни бир-бирига тегизиб, ғижирлатиш мумкин эмас, акс ҳолда, уриш бўлармиш.

Сочиққа бир вақтда икки киши қўл артиши мумкин эмас, акс ҳолда, улар ўзаро уришармиш.

## АБАДИЯТ ИБТИДОСИ

Инсон умри боқий эмас, у бир кун туғилибдими, муайян ёшда ёруғ дунё билан хайрлашиши табиий ҳодисадир<sup>1</sup>.

Ҳаёт ширин, жозибали ва гўзал бўлганлигидан ҳар қандай ёшда ҳам уни одамнинг тарк этгиси келмайди. Бироқ ўлим барҳақ. Ҳеч ким ўлимдан қочиб қутулолмайди.

Ҳаёт инсонга ўз авлодлари ишларини садоқат билан давом эттириб, орқасида яхши ном, эзуликлар қолдириш учун берилган бениҳоят қимматли бир имкониятдир. Чунки одам ўлса-да, унинг ишлари қолади. Инсоннинг тириклигида қилган ишларига қараб, ўтган умри мазмунига баҳо берилади. Ҳаёти давомида ҳеч нарса қилмай, ўзи билан ўзи ўралашиб юрганлар аста-секин унутилиб кетади. Ҳаётини эл-юрт хизматига бағишлаган, эзгу ишлари билан дунёда нурли из қолдирган кишиларнинг номи эса ҳеч қачон унутилмайди, балки уларнинг порлоқ хотиралари миннатдор авлодлар қалбида абадий сақланиб, яшаб қолади. Инчунин, инсондан қоладиган бебаҳо ёдгорлик эзгу ишлар ва яхши номдир. Шундай экан, ҳар бир инсон яхшилик деб туғилиб, яхшилик деб яшаши лозим! «Ҳаёт» деб берилган улуг неъматдан унумли ва самарали, мазмунли фойдалана олмағи шарт!

Яқин кишини сўнгги йўлга кузатиш одамларга қаттиқ руҳий таъсир этади. Чунки кечагина ҳамдам ва ҳамнафас бўлиб юрган кишининг бугун орадан мангуга кетиши дилни эзиб, қайғу ва изтироб келтиради, шунинг учун ўлган одам хотирасига бағишлаб аза очилади. Азада ёрқин рангли либослар кийилмайди. Тўй-ҳашамларга борилмайди. Куй-қўшиқ тингланмайди. Телевизор томоша қилинмайди.

Аза тутиш марҳум хотирасига бағишлаб ўтказиладиган уч, йигирма, қирқ, йил каби маросимлар билан боғлиқ. Одатда, марҳумнинг яқин кишилари уч кун,

---

<sup>1</sup> Бу қисми ёзишда филология фанлари номзоди Дармоной Ҷраева ҳам иштирок этди.

ёшлар, узоқроқ қариндошлари, ёру дўстлари йигирма ёки қирқ кун, ота-онаси, эри ёки хотини, фарзандлари то йилгача аза тутадилар.

Аза ёки мотам — жуда катта, изтиробли оилавий маросим. У — оилавий-маиший маросимларнинг ҳамгин тури. Азада марҳум хотирасини ҳурмат қилишдан иборат азалий, анъанавий одат-ақида давом этиб келмоқда.

Мотам маросимида инсоннинг анимистик тасаввурлари, руҳнинг барҳаётлигига ишонч туйғуси ёрқин акс этиб туради.

Мотам маросимининг ўзига хос қатъий талаб-қоидалари, урф-одатлари ва ирим-сиримлари мавжуд. Булар инсоннинг табиат қонунлари олдидаги ожизлигидан, ўлим даҳшатидан чўчишидан келиб чиққан. Инсоннинг жони узилгач, нафас олиши ва барча аъзолари ҳаракат қилишдан тўхтаб қолади. Шунда марҳумнинг кўзи юмилади, оёқлари жуфтланиб, бошмалдоқлар бир-бирига мато билан боғлаб қўйилади, ияги танғилади. Марҳумнинг кўзи очиқ қолса, у дунёдан тўймай ёки яқинларидан кимнингдир дийдорига муштоқ бўлиб кетяпти, шунинг учун орқасидан ё дунёни, ё ўша кишини тортиб кетади, деган маънода ирим қилинади. Ёхуд бошмалдоқлар боғланмай, улар бир-бири билан мингашиб, ё чалкашиб қолса ҳам марҳум ўз орқасидан яна кимнингдир тортиб кетади, деб ирим қилинади. Ияк боғланмай, оғзи очиқ қолса ҳам шундай ирим қилинади.

Марҳум дафн қилинишидан олдин махсус ювғич<sup>1</sup> ходим (аёлга аёл, эркакка эркак) томонидан поклик сувига солинади, яъни сўнгги йўл олдидан ўлик ювилиб, поклантирилади. Сўнгра абадий кийими—кафанга ўралади. Марҳумни кафанга ўрашда ҳам эҳтиёткорликка риоя қилинади. Кафанни иложи борича оғиздан пастроқ тушириб ўрайдилар. Бўлмаса, ўлик кафанни ямлаши (чайнаши) мумкин деб тасаввур қилинади ва бунинг оқибати яна бир ўлимга сабаб бўлади деб тушунилади. Борди-ю хонадонда устма-уст икки-уч ўлим содир бўлса, у ҳолда иккинчи ва ундан кейинги ўликларни қабристонга кузатгунча ўлик эгаларидан бирови тобуткашлар олдида юриб, йўлдан қўшилиб тобутга елкадошлик қилганларга нон улашиб бормоқ удумига амал қилишган ва шу удум билан бу хонадонда ўлим қайта соя солмаслиги тиланган.

<sup>1</sup> Баъзи жойларда мурдашўй ёки покшўй ҳам дейишади.

Таомилга кўра, кафан оқ пишиқ сурпдан бўлиб, мурда бошдан-оёқ шу сурпга ўралади.

Хуллас, инсон ҳаётда хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо — охираатда ҳар иккаласи ҳам бир хил кийим кияди.

Кафан — икки чорси чойшабдан иборат мато бўлиб, марҳумнинг чап елкасидан ўнг биқинига тортиб «кўйлак» ва лунги ўрнидаги «киштон» кўринишида ўралади.

Мотам маросими ўзинга хос кўринишга эга. Маросим жараёнида, одатда, марҳум ҳовлисида хотин-қизлар овоз чиқариб, аза очади. Улар марҳум ётқизилиб қўйилган сўри устига энгашиб, доду фарёд билан айтиб-айтиб йиғлайдилар.

Эркаклар эса тўн кийиб, бел боғлаб, бошга дўппи ёки теллак кийиб, ҳўл новдадан ҳасса тутиб, келганга овоз билан йиғи қиладилар. Ҳассакашлар, одатда, марҳумнинг энг яқин қариндошлари бўлади. Ҳассакашларнинг ҳассаси рамзий маъно остида тайёрланади. Яъни марҳум ували-жували киши бўлса, ҳасса учун мевали ёки тол дарахтидан новда олинади. Агар марҳум ҳаётда бефарзанд ўтган бўлса, ҳасса терак ёки бошқа мевасиз дарахтдан тайёрланади. Марҳум қабрига қўйилиб кўмилгач, бу ҳассалар унинг қабри атрофига суқулиб экилади.

Бирор киши ҳаётдан кўз юмса, аввало, узоқ-яқин қариндошларга хабар қилинади, қўшниларга овоз чиқариб йиғлаб маълум қилинади, сўнгра тезда қабристон ходими — гўрковга хабар етказилади.

Гўрков марҳум учун мангу уй — қабр тайёрловчи, қабристонда унинг қабрига жой ажратиб берувчи кишидир.

Қабр — одатда, икки «қават» ҳолида қазиб тайёрланади. Биринчи қават «гўр», иккинчи қават эса ёриб ўйилган ички лаҳаддан иборат бўлади.

Мотам маросимида тириклар махсус кўринишда кийинадилар. Азадорларнинг махсус устки кийимлари бўлади. Айниқса, азадор хотин-қизларнинг кийимлари қатъийдир. Улар ёшларига яраша оқ, кўк, қора кийишади. Аза кийими — мотам маросимининг асосий белгиларидан бири. Аза кийимини кийиш ва ечиш марҳум хотирасига бағишлаб ўтказиладиган маросимлар билан боғлиқдир.

Азадорлар киядиган мотам либосларининг ранглари ибтидоий инсоннинг «дунё» тўғрисидаги қадимий тушунча, тасаввурларига биноан танланган. Бинобарин, ибтидоий инсонлар дунёни икки қисмдан — нариги дунё ва бу дунё, янаям анпқроғи, ўликлар ва тириклар дунё-

сидан иборат деб англаб, ўликлар дунёси оппоқ, бамисоли йўқлик, шунинг учун биз ўлганларни кўролмаимиз, тириклар дунёси эса ранг-барангдир деб изоҳлаганлар. Шунинг учун азада оқ рангли кийим — ўликлар ранги, икки дунё ўртасидаги алоқачи тимсолида кийилган.

Қора рангдаги кийим эса одам ўлган кун — ёмон кунда шу ёмонлиқнинг рамзи сифатида кийилади. Чунки аجدодларимиз ёмонлик ва қоронғиликни қора рангда деб тушунганлар.

Қолаверса, оқ-қора кийимларни аралаштириб кийиш — яқин кишимнинг жони қора ерга, руҳи ёруғ осмонга сингиб кетди, деб тушуниш натижаси ҳисобланади. Шунингдек, халқ диний тасавури ва тушунчаси асосида яратилган жаҳаннам (яъни ер остининг энг чуқур қатлами бўлиб, ундан ёруғ дунёга чиқиб бўлмайти) ҳам қора рангда тасаввур қилинади.

Кўк ранг эса ер ости илоҳий қудрат эгаларининг макони билан рангдош деб тушунилгани боис ҳамда қора рангга яқинлиги туфайли салбий маъно касб этиб, изтиробли кунда шу аламнинг рамзи бўлиб келади.

Демак, оқ, кўк, қора рангдаги кийимлар ўликнинг руҳини тириклар руҳи билан боғлаб турувчи, алоқачи воситалардир.

Аза туган аёллар, кўпинча, эл олдида марҳумнинг номини тилга олиб, унинг хизматларини, яхши фазилатларини хотирлаб йиғи қиладилар. Кўпинча йиғичилар марҳумнинг яқин қариндошлари бўлади. Шунинг учун бўлса керак, халқ орасида: «Ҳар ким ўз ўлигига йиғлар», — деган гап юради. Йиғламасликни эл, ҳатто, гап сўз қилади.

Аслида эса ислом дини ўликка йиғи қилишни қоралайди ва тақиқлайди. Чунки у: «Жон инсонга берилган омонатдир. Бир кун у олинади», — деб сабоқ беради. «Умматимда жоҳилият ишларидан тўрттаси борки, уларни ҳеч ташлай олмайдилар:..... 4. «Ўлимда дод солиш» ёки «Мен мусибатга соч юлиб, ёқа йиртиб бақчириб йиғлагандан безорман», — дейилади Муҳаммад пайғамбар ҳадисларида<sup>1</sup>.

Қолбуки, кўпинча мотам маросимларида аёллар сочини ёйиб ёки юлиб, юзларини тимдалаб, ўзларнинг уриб то ҳушидан айрилгунича дод-фиғон солиб йиғлай-

<sup>1</sup> Муҳаммад Пайғамбар қиссаси. Ҳадислар, Тошкент, «Камалак», 1991, 58 ва 73-бетлар.

дилар. Дунёнинг ёлғиз ҳақиқати бўлмиш — туғилнш ва ўлиш барҳақлигини руҳий изтироб остида унутиб қўядилар. Бироқ вақт ўтиши билан улар бу ҳақиқатни тап олишга кўникма ҳосил қиладилар.

Мотам маросими бевосита ҳар бир халқнинг ўз урф-одатлари, ирим-сиримлари, фольклор айтимлари асосида ўтади.

Хусусан, ўлимдан ҳаминша хавотирланиб яшовчи инсон ундан иложи борича узоқроқ юриш, узоқроқ яшаш мақсадида халқ тажрибасида синалиб, анъанавий тарзда яшаб, бажарилиб келинаётган ирим-сиримларга риоя қилади.

Марҳум хоҳ эркак бўлсин, хоҳ аёл бўлсин — сўнгги йўлга уни фақат эркаклар кузатиб, кўмиб келишади. Аёллар эса мазорга боришмайди.

Марҳум қабристонга тобутга солиб олиб борилади. Марҳум поклик сувида ювилиб, кафанга ўралгач, тобутга солинади. Баъзи жойларда марҳумнинг ёр-биродарлари майитни тобутга олишдан аввал чўбин отни даст кўтариб, унинг остида учовлон ё бешовлон бир-бирларининг бўйинларига қўл солишади, бу билан марҳумнинг ўз хонадони, аҳли оиласи, қавму қариндошлари билан видолашуви ва руҳининг Аллоҳ ёрлақшидан иборат истак изҳор қилинади. Сўнгра тобут ерга қўйилиб, майит унга олинади ва жарчилар уни илк бор қўлма-қўл олишиб жаноза майдонигача элтадилар. Шуниси ҳам борки, жаноза ўқилмагунча тобут елкада кўтарилмайди. Тобут, одатда, қора тол ёғочидан тайёрланади. Тобутни кўтарувчилар тобуткашлар дейилади. Тобуткашликнинг ҳам ўз одати бор. Таомилга кўра, ҳамма одам, ҳатто, бегона йўловчилар ҳам марҳум тобутига бир елка теккнзиб, икки томонидан камида етти қадамдан кўтариб бориши талаб қилинади. Кўпчилик бу таомилни савоб деб билади. Бу одатнинг аслида икки хил реал маъноси бор: биринчиси — бу ҳол жамики инсон фарзандининг бир-бирига дўст-биродар, қон-қариндош эканлигини аңлатса, иккинчиси — бу кун ҳар бир кишининг бошида бор ҳақиқат эканлигини билдириб туради.

Марҳум қабрга қўйилиб, мазор билан боғлиқ барча расм-русмлар бажарилиб бўлингач, маросим иштирокчиларидан эътиборли бирор киши марҳумнинг исмини айтиб: «Фалончи қапдай одам эди?» — деб жамоадан сўрайди. Албатта, халойиқ: «Яхши одам эди» ёки «Жаннати одам эди», — дея жавоб беради. Чунки одатга кў-



ра, ўлган одам тириклигида гарчи дилозор, бемаъни, ёмон, бузуқ кимса бўлган эса-да, у ҳақида ёмон гапирилмайди. Шу тариқа марҳумнинг йўқлик, абадийлик дунёсига кетганлигига ишора қилинади.

Ислом динига сиғинувчи халқлар ҳаётида вафот этган кишига бағишлаб жаноза маросими ўтказилади. Жаноза маросими, одатда, «нариги дунёга», кишининг руҳи ўлмаслигига ишонини тарғиб қилади. Шу сабабли бу маросим дин аҳлларининг фаол иштироки билан ўтказилади. Маросим чоғида «Қуръон»дан оятлар ўқилади. Диний қоидага кўра, жаноза ва дафн чоғида хотин-қизлар қатнашмайди, уларнинг марҳум уйдан ташқарига чиқишларига рухсат берилмайди. Бунга сабаб, шўро давлати тушунтирганидек, ислом динининг хотин-қизлари камситиши эмас, балки поклик сувига олиниб, поклик либоси—кафанга ўралган, яъни покланган марҳумни пок ва нопок кўзлардан ҳимоя қилиш мақсадининг назарда тутилишидир. Чунки аёллар орасида ҳайз кўрганлари бўлиши мумкин. Бу ҳолатда эса улар нопок ҳисобланадилар ва таҳоратли бўлмайдилар (шундай кезларда аёллар учун намоз ўқиш, рўза тутиш, ҳаж қилиш каби муслмончилик фарзларини бажариш ҳам тақиқлаб қўйилади). Шунинг учун эҳёткорлик юзасидан аёллар жаноза ва дафн маросими чоғида қатнаштирилмайди.

Жаноза ҳар қандай марҳумга ҳам ўқилавермайди. Жумладан, ўз жонига ўзи қасд қилган: осган, ўт қўйган, сувга чўккан, баландликдан ўзини ташлаган, асосий қон томирини кесган ва ҳоказо каби усулларда ўз-ўзини ўлдирган кишилар, одатда, жанозасиз кўмилади. Чунки улар яратган Аллоҳ (Худо)нинг берган омонатига хиёнаткорлар ҳисобланади. Бундай инсонлар исломда қораланади.

Шунингдек, жангу жадалларда, Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун ўлганлар ҳам жанозасиз кўмилаверади. Бундай инсонлар тўппадан-тўғри жаннатга борадилар деб, тасаввур қилинади ва улар «шаҳидлар» деб юритилади.

Ўзбекчплигимизда ўлган киши учун бир йил давомида йнғи-сиғи қилиб аза тугилади. Улик ўлган хонадонда бир йилгача тўй-томоша ўтказилмайди ёки хонадон соҳиблари ўзгаларнинг тўй-томошаларига иштирок ҳам этишмайди.

Ўлган кишини иззат-ҳурмат билан дафн қилиш ва бундай маросимда қариндош-уруғлари ёр-биродарлар-

нинг фаол қатнашуви ўзбек халқининг энг инсоний, олижаноб илғор анъаналаридандир. Маҳалла аҳолиси, ҳамқишлоқлар, қўшнилар, қариндош-уруғлар, дўстлар, ўртоқлар, таниш-билишлар марҳум билан муносиб равишда видолашмоқ учун ўзларининг қимматли вақтларини сира аямайдилар.

Маҳалла аҳолиси бирор ҳовлида оила аъзоларидан бири вафот этганлигини эшитиб қолса, ўлган кишини таниш-танимаслигидан қатъи назар, марҳумнинг уйига келиб, унинг қариндош-уруғларига, яқинларига ҳамдардлик изҳор қилишни, уларга қўлдан келган ёрдамни беришни ўзининг инсоний бурчи деб ҳисоблайди. Бу сингари чинакам инсоний ҳис-туйғулар, самимий таъзия аламли ҳодисага чин юракдан бўлган муносабатни кўрсатади.

Марҳумни дафн қилиш билан боғлиқ урф-одатлар жуда кўпдир. Улардан яна бири: марҳум лаҳадга қўйилиб, тупроқ тортишдан олдин қабрдан ўйиб олинган тупроқдан бир киши этагига солиб, ҳаммага бир ҳовучдан тарқатади ва улар бу тупроқни қабрга сочадилар. Шу билан ҳамма барабар савоб ишда — марҳумни кўмишда иштирок қилган ҳисобланади. Шундан сўнг қабрга кетмон-белларда тупроқ ташлаб кўмилади.

Одатда, агар марҳум тириклигида бировдан қарз олиб, уни беролмай кетган бўлса, унинг тўловини бош фарзанд (ўғил) ёки қариндош-уруғларидан энг яқини ўз зиммасига олади. Акс ҳолда, марҳумнинг руҳи безовта бўлади, деб тасаввур қилинади.

Аза маросими уч кунгача давом этади. Уч кунгача ўлик чиққан уйдан одам аримайди. Бу кунларда азадорлар оғир айрилиқ, туганмас қайғудан қаттиқ изтиробга тушиб, ҳам руҳан, ҳам жисман қийналаётган бўлсалар-да, марҳум ҳурмати учун таъзияга келиб-кетадиганларни одоб-эҳтиром билан кутиб олиб, узатадилар.

Мотам маросими ўтказилаётган ҳовлида марҳумни қабристонга дафн қилиш учун олиб кетишда ўралган кўрпа, ёпғич, тобутга солинган кўрпача офтобга ёйиб қўйилади. Марҳум тобутга ёстиқсиз ётқизилади. Бу ҳам унинг ҳаётда ўз ёстиғини, ўрнини йўқотганлигига рамзий бир ишорадир. Шунингдек, марҳумнинг кийим-кечаклари ҳам худди сепга ўхшатиб ёйиб қўйилади. Кейинчалик, асосан, маросим тугагач, бу кийим-бошлар ювғичиларга, марҳумнинг энг яқин қариндошларига ёдгорлик сифатида тарқатилади.

Мотам маросими ўтказилаётган ҳовлида уч кунгача овқат пиширилмайди, ис чиқарилмайди. Қозон тескари қилиб қўйилади. Бу билан марҳумнинг яқин қариндошлари худди марҳум сингари бу ҳаётнинг лаззатларидан воз кечиб унинг руҳи билан яқин бўлишга интилади-лар. Бироқ қўни-қўшнилар, яқин қариндош-уруғлар бу оғир лаҳзаларда уларга ҳам руҳий, ҳам мождий мадад берадилар. Ўлик эгаларини ёлғиз ташлаб кетмайдилар. Иссиқ томоқ билан таъминлаб турадилар. Хафа бўлмасликка, «бандалик»ни танлаб олиб, еб-ичиб туришга ундайдилар. Уч кундан сўнг мотам маросими тугайди. Шундан кейин марҳумнинг ёди етти, йигирма, қирқ, йил деб номланувчи тадбирларда оммавий йиғилиб, хотирланиб турилади.

Етти маросими марҳум вафотига уч ёки етти кун тўлганда ўтказилади. Йигирма ва қирқ маросими эса, гарчи жуфт сонлар номи билан юртилса-да, марҳум вафотининг ўн тўққизинчи ва ўттиз еттинчи ёки ўттиз тўққизинчи куни ўтказилади. Бу маросимларда, одатда, элга ош бериб, марҳум ёди эсга олинади. Хусусан, қирқ маросими, баъзи жойларда йигирма маросими жуда эътибор билан ўтказилади. Чунки бу кун марҳум қабрда ёрилиб, тупроққа синга бошлайди, деб тасаввур қилинади. Шунинг учун энди унинг ўлганига ва бошқа қайтиб келмаслигига ишонч мустаҳкамланиб, кўпчилик азадан чиқади ва аза кийимини ечиб «қизил княди». «Қизил кийган»ларнинг аза кийимлари эса бир жойга йиғилиб, бир киши томонидан битта совунда секин-аста ювиб ёйилади. Сўнгра унинг кир суви оёқ босилмайдиган, тоза ҳисобланган маълум жойга секин, шолоплатмасдан, сачратмасдан оқизиб қўйилади. Чунки агар бу сув қўпол ҳаракатлар билан, зарб ила тўкиб юборилса, ўлик ҳам ётган жойида бугун худди шундай «тарсиллаб» ёрилиб кетади деб тасаввур қилинади. Секин тўкилса, ўлик ҳам секин ёрилиб, оҳиста тупроққа сингади деб фараз қилинади. Шунингдек, маросимга пиширилган овқатнинг қозони, таом ёйилган идишлар ювилган сув ҳам худди шундай тўкилади.

Марҳумнинг энг яқин қариндошлари, онаси ёки хотини, бувиси, опаси ёки синглиси, аммаси ёки холаси сингарилар то унинг йил ошсангача аза кийимларини ечмайдилар. Йил маросими эса марҳумнинг ёшига, орақасида қолган фарзандлари миқдорига қараб, ҳар хил муддатда — 7, 9, 11 ойда ўтказилади. Одатда, кекса кишиларга кўп ва қаттиқ аза тўтилмайди. Чунки кекса

кишининг вафоти муайян табиий ҳодисадир. Шунинг учун, кўпинча, кекса киши азасида: «Тўйлари экан, биз ҳам шу кишининг ёшларига етайлик», — деб айтилади. Ҳатто, ёш-яланглар рамзий маънода ясангириб, кийинтириб қўйилади. Бунда фақат марҳумнинг хотини, қизлари, опа-сингиллари, келинлари аза кийими киядилар, холос. Кекса кишиларга етти ёки тўққиз ойда йил синдирадилар. Ёшроқ марҳумларга эса 11 ойгача аза тутадилар. Белгиланган маълум муддат етгач, элга яна ош берилиб, азадорлар мотам либосларини ечадилар ва рангли кийим киядилар.

Мотам либосини ечиш ҳам ўзига хос кичик бир маросимдир. У баъзи жойларда «оқ кияр» дейилса, айрим ҳудудларда «қизил кияр» деб номланади. Бу маросим қондасига кўра, марҳумнинг мотам либоси кийиб юрган яқин қариндошлари ўзаро бир-бирларига сарпо улашадилар. Марҳумнинг хотирасини шунча ҳурмат қилиб, эъзозлаб юрганлари учун, сабр-тоқат кўрсатганлари учун ўзаро миннатдорчилик билдирадилар.

Марҳум хотирасини ёд қилиб туришнинг 7, 20, 40, йил каби йприк маросимларидан ташқари ҳар пайшанба ва якшанба (бозор) кунлари, шунингдек, ҳайитларда ўтказилиб турувчи кичик маросимлари ҳам бор. Бу маросимларда марҳум ёди учун ис чиқарилиб, Қуръондан суралар ўқиб, ош-сув қилиб турилади. Унинг иштирокчилари давраси торроқ бўлади. Одатда унда мулла ёки отинойи, яқин қариндошлар, ён қўшнилари иштирок қилади.

Дафн маросимида борганлар, одатда, марҳумнинг яқин қариндошларига «истаманг», «соғинманг», «бандалик», «қўнглингизга қорлар ёғсин» каби рамзий ташушчани ифодалар билан далда ва таскин берадилар. Бу билан улар: «Ўлганнинг руҳини безовта қилманг, абадий уйқусида тинч ором топсин», — демоқчи бўладилар. Айни пайтда, хонадон соҳиблари эса келганларини «хуш келибсиз, (марҳумнинг номини айтиб) давраларинга», агар кекса киши бўлса, тўйларига» ёки «Аллоҳнинг иродаси», — деб кутиб оладилар ва уларга ўз миннатдорчиликларини изҳор қиладилар.

Аза маросимида йиғи берувчи аёллар, одатда, кўзини юмиб оғзини доқа рўмолча билан тўсиб туриб, йиғийўқлов қўшиқларини ижро қиладилар. Бу ҳолатга кириб куйлашнинг маъноси: «бу ҳолни кўзларим кўрмасин, айтаётган гапларимни қулоқлар эшитмасин, айни чоқдаги ҳолат ёлгон тушдир» деганидир. Бундай ҳол-

да куйлаётган аёлга то бошқа аёллар унинг исмини айтиб: «қўйнинг энди, бандалик экан, ўлим — барҳақ, очинг кўзингизни», — деганларига у ўз аҳволини ўзгартирмайди.

— Хотин-қизлар орасида мотам маросимида, турли мавзулардаги йиғи-йўқлов қўшиқлари, ўлим аллалари (марҳумнинг абадий уйқусидаги оромини таъкидловчи), мотам ёр-ёрлари (турмуш кўрмай, пок, беғубор кетган қиз-йигитларга нисбатан) каби фольклор намуналари кенг ижро қилиниши кузатилади.

Инсониятнинг моддий ва маънавий маданияти тарихи, археологик қазилмалар, турли халқлар тараққиётининг турли босқичларида дафн қилиш одатлари жуда ҳам хилма-хил бўлганлигини кўрсатади. Бу одатлар эса турмуш шароити билан белгиланади, одамларнинг ўлим тўғрисидаги турли диний тасаввурларини ифодалайди.

Бундан 1500 йил илгари марҳумлар махсус тўкилган сават—кажавасифат қути—тобутларга солиб қўмилган. Бу қутилар орадан шунча асрлар ўтса ҳамки ҳозиргача оҳори билан сақланиб қолибди. Демак, ўзбек халқи жуда қадим замонлардан буён марҳумлар ёдига ҳурмат-иззатда бўлиб келганлигига бу бир ашёвий далилдир. Ёки аксаран ҳолларда марҳумлар мумлаб дафн қилинган. Мумланган майит эса узоқ вақтгача тўкилмай-сочилмай тураверади.

Марҳум ёдини иззат қилиш: замирида эса ибтидоий инсонларнинг руҳнинг барҳаётлиги тўғрисидаги ишонч-этиқодлари ётади. Уларнинг қадимги ишонч-тасаввурларига кўра, жон танани ташлаб кетса-да, руҳ бўлиб осмонга учиб яна қайта яшайверармиш. Зеро, жон руҳга эврилади. Жоннинг руҳга эврилишини турли даврларда турлича тасаввур қилишган. Жумладан, зардуштийлик этиқодича майит чўп-ёғочлар ўртасига ётқизилиб ёқиб юборилган ва бу билан «инсоннинг жисми оловдан пайдо бўлгану, у вафот этгач, яна ўзлигига қайтсин, олов бағрига сингиб кетсин», — деб тасаввур қилинган (бу тушунча — тасаввурнинг излари ҳозир ҳам Ҳиндистоннинг айрим халқлари орасида сақланиб келмоқда).

Ўзбеклар орасида зардуштийлик динининг сарқити сифатида ўлик чиққан уйда унинг ётган ўрни бош тепасига (уч, етти, қирқ кунгача) шам ёки нукча<sup>1</sup> қамиш

<sup>1</sup> баъзи жойларда лукча ҳам дейилади.

учига пахта ўраб, уни ўсимлик ёгига ботириб, ёқиб қўйиш одати сақланиб қолган. Бу билан руҳнинг бар-ҳаётлигига ишонч тасдиқланади.

Марҳумни ёғоч тобутга солиш одати ҳам қадимги инсонларнинг ибтидоий тотемистик тасаввур-тушунчалари билан боғлиқдир. Мазкур тасаввурга кўра инсон ўзини дов-дарахтлар билан қон-қариндош тушунган. Дов-дарахтларнинг фаслларга кўра ўзгариб туришида тириклик белгиларини кўриб, аجدодлари билан уларни руҳан яқин деб тахмин қилган. Шунинг учун қадимги инсонлар ўликнинг руҳи безовта бўлмасин, ўз макон-манзилини топиб, тинчгина ётсин деган маънода, уларни ёғоч идишларга, тўқима саватларга, ёғоч тобутларга солиб дафн қилганлар. Ислом дини кейинчалик буларга чек қўйган бўлса-да, барибир бу тасаввурнинг излари ижтимоий турмушда сақланиб қолаверди. Айни пайтда марҳумни сўнгги йўлга кузатишда уни тобутга, махсус ёғоч тахтага солиб олиб кетиш ҳам шу тасаввур-тушунчаларнинг изларидир.

Қадимда марҳумлар у дунёда ҳам тирик бўлади, деб тасаввур қилиниши натижасида, ўлган кишининг эр бўлса — хотинини, хотин бўлса — эрini, от-уловини, турмуш эҳтиёжи учун зарур бўладиган асбоб-ускуналарни, кийим-кечак, озиқ-овқатларни қўшиб кўмганлар. Булар у дунёда марҳум учун асқотади деб тушунилган.

Инсоннинг ўлгандан кейин ҳам тирик бўлиши, яъни жисман ўлса-да, руҳан ҳаёт бўлиши ҳақидаги тасаввурларнинг излари ҳам сақланиб келмоқда. Жумладан, марҳумни тоза кийимлар билан махсус кийинтириб дафн этиш славян халқи орасида ҳозир ҳам сақланган. Ёки Ҳиндистонда Бобур давригача эр-хотинлардан бири ўлса, ёнига турмуш ўртоғини қўшиб кўмиш одати сақланиб қолган эди. Бобур бу ибтидоий сарқитга чек қўйдирди.

Ўлганларни хотирлаш энг қадимий анъаналардан биридир. Бу ҳақда Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида: «Х-ш-в-м ойининг охирида суғд аҳолиси ўтган авлодларини эслаш, улар хотираси учун йиғлаш, юзларини тимдалаш, ўлганлар қабрига овқат ва ичимлик қўйиши» ҳақида ёзиб қолдирган<sup>1</sup>. Қолаверса, буюк ва атоқли аجدодла-

<sup>1</sup> Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, Таълашса асарлар, 1-том, Тошкент, «Фан», 1988.

рмизга атаб қўйилган мақбаралар ҳам бу маросимнинг асрий гувоҳларидир. Чунки мақбара марҳумнинг «мангу уйи» деб тасаввур қилинади.

Қадимги инсонлар оламини ўликлар ва тириклар олами, у дунё ва бу дунё кўринишидаги иккита олам, деб тушуниб келганлар. Ислом дини ҳам қадимги инсонларнинг ана шу тасаввур-тушунчаларини ўзлаштириб олган ҳолда, ундан унумли фойдаланади ва дунёни—боқий ва фоний олам шаклида ажратиб тушунтиради. Ислом таълимотига кўра, фоний дунё—бу дунё бўлиб, ўткинчи ва ёлғончидир. Ҳақиқий дунё эса боқий дунёдир. Шу бондан ислом одамларни бу дунёга ҳирс-ҳавас қўймай, ҳақиқий дунё — боқий дунёни эслаб, унда яшашга тайёргарлик кўриб турмуш кечиришни маслаҳат беради, боқий дунёнинг «жаннат» ва «дўзах»дан иборат эканлигини алоҳида таъкидлайди. Ҳалол, пок яшаган инсонлар охиратда жаннатдан, ёмон, ёвуз кишилар эса дўзахдан қўним топадилар, деб уқтиради. Шу орқали инсонларни бир-бирига фақат яхшилик қилиб, пок, ҳалол яшашга ундайди.

Қабристонлар ҳар бир халқнинг ўзига хос тарихини ва маданиятини намоён этиб туради. Чунки қабристон қиёфасига қараб, ҳар бир халқнинг ўз аجدодларига ҳурмати ва эҳтиромини тез илғаш мумкин.

Қабр — ҳар бир инсоннинг сўнги макони, абадий уйи. Қабристон эса-марҳумлар шаҳарчаси. Эртами-кечми ҳар бир киши ана шу шаҳарга келиб, абадий қўним топади. Шундай бўлгач, дунёдаги ёлғиз ҳақиқат туғилиш ва ўлимни ҳис қилган ҳар бир одам бу «шаҳарча»нинг ободончилиги учун астойдил ҳаракат қилмоғи лозим.

Айни пайтда, қабрларга инсон хотирасини эъзозлаш, унинг номини абадийлаштириш мақсадида қабр тошлари, мармар ёдгорликлар, битиклар ўрнатилмоқда ва уларга марҳум ҳақидаги маълумотлар, хотира лавҳалари ёзиб қўйилмоқда.

Қабрларга қабр тошлари ўрнатиш қадимий анъанадир. Дарвоқе, таниқли тарихий шахсларга бағншлаб қурилган ҳашаматли мақбаралар ҳам шу қадимий анъаналардан дарак бериб туради. Таниқли шахсларга ўрнатилган қабр тошлари бизнинг давримизгача ҳам сақланиб қолган. Жумладан, Урхун-Енисей ёдгорликлари, Кул Тагин, Тўнқуқ, Билга ҳоқонлар хотирасига бағншлаб ўрнатилган битиктошлар фикримизнинг ёрқин далилидир.

Ислом дини қабрларга қабр тоши ўрнатишни маъқулламайди. Ислом инсоннинг тупроқдан, ердан пайдо бўлганлигига урғу беради. Шунинг учун тупроқдан пайдо бўлиб туғилган инсон ўлганида яна қайта тупроққа топширилиши кераклиги уқтирилади. Токи унинг жисми жони руҳга айланганида қисм сифатида бутун таркибига сингиши лозим. Акс ҳолат эса, унинг руҳи ўзи келган маконини тополмай чирқиллаб қолиб, сарсону сарсарни кезиб, оқибатда аччиқланиб, орқасида қолганларга зиён-заҳмат етказиши мумкин, деб тушунлади. Бинобарин, тупроқдан яралган инсон яна қайта тупроққа қорилиб, унга сингиб кетмоғи лозим. Қабр тоши эса ўликни босиб, оғирлаштириб қўяди, тан билан руҳнинг ўзаро алоқасини, боғланиб туришини чеклайди. Руҳ эса бундан безовталанади, аччиқланади, охир-оқибат ўч олишга интилади, деб тушунтиради ислом. Рост, қабрларга қабр тоши, ёдгорликлар ўрнатиш исломгача бўлган қадимий анъанадир. Қолаверса, бу анъана жаҳондаги жуда кўп халқлар турмушида учрайди. Мотам маросими ўзига хос тарихий тараққиёт босқичларини кечириб келмоқда. Ижтимоий ҳаёт ўзгаришлари табиий равишда, унда ўз аксини топаётир. Натижада унинг ўтказилиши жараёнида нималардир тушириб қолдирилса, нималардир давр тақозосига кўра қўшилаётир. Қадимда кишилар ўртасида кучли очарчилик юз берган, натижада очликдан одамлар қирила бошлаган. Ўликлар шундай кўпайиб кетибдики, тириклар уларни кўмишга улгурмай қолибди. Бир томони, очликдан ўзларининг ҳам тинка мадори қуриб бораётган одамлар энди юз-хотирни йиғиштириб қўйиб, кўмиш маросимларига бормай қўйибдилар. Шунда кексаларнинг маслаҳати билан ўлик чиқаётган хонадонга келганларга нон улашиладиган ёки тангами, дастурмомли бериладиган бўлибди, шу кўйи одамларнинг бу маросимга иштироклари рағбатлантирилиб тикланибди. Шунинг учун ҳозир ҳам ўша анъанага биноан, жаноза ўқилиб, марҳум кўмишга олиб кетилгач, ҳовлида қолган хотин-қизларга учта нон дасталаб тутиб чиқилади. Аёллар эса ундан бир бурдадан сиңдириб олиб оғизларига соладилар. Шундан сўнг, аввало, ўлик руҳига, кейин нон шаънига махсус олқинш айтилиб, марҳум орқасида қолганларга узоқ умр, бардамлик, ризқ-рўз тилаб, хотинлар аста-секин тарқала бошлайдилар.

Таассуфки, бу анъанавий одат ҳозир керагидан ортиқ дабдабалаштирилиб адо қилинаётир. Ҳатто, у баъзи



жойларда ўта бузиб бажарилаётганидан эзгулик маъносини йўқотиб, зарарли одатга айланиб қолган. Бинобарин, «йиртиш» деб, элга латта-путталар тарқатиш ёки «хайрот» деб, пул тарқатиш каби бемаъни удумлар сифатида айрим жойларда кўр-кўрона давом эттириб келинмоқда.

Дафн маросимида, аслида, маҳобатли сарф-харажат қилиб, обрў-иззат кетидан қувиш маънавий кўрликдан бошқа нарса эмас. Ислом тушунтирганидек, бундай ортиқча исрофгарчилик «гуноҳ»дир.

Аслида марҳумга бўлган ҳурмат-эҳтиромни, бойликни «кўз-кўз қилиш», исрофгарчилик, мақтаниш билан эмас, камтарона эслаш, унинг қабрини зиёрат қилиб туриш, ўт-ўланлардан тозалаш, атрофига гуллар экиб ободонлаштириш билан билдирмоқ даркор.

Айрим жойларда бундай ишлар бевосита маҳалла бошқаруви аъзоларининг бошчилигида, улар ёрдами ва назорати остида тартиб билан ўтказилаётирки, бу таҳсинга лойиқдир.

Дарвоқе, ҳозир маҳалла бошқарувиининг талаби ва таклифи туфайли мотам маросимлари анча ихчамлаштирилмоқда, ортиқча сарф-харажатларга чек қўйилмоқда. Жумладан, ҳозир кўп жойларда марҳумнинг хотирасини ёд этиш учун фақат уч ёки етти, ундан сўнг қирқ ва кейин йил маросимлари ўтказилапти, холос.

Албатта, ҳозирги «хотира кунни» қадимгига ўхшаш эмас. Бироқ хотирлаш, қайси даврда бўлмасин, инсон учун энг зарур эҳтиёж заминида яратилган анъаналардан биридир. Эндиликда хотира кунида жумҳуриятимизда яшовчи ҳар бир киши, миллатидан қатъи назар, ўзларининг вафот этган яқин қариндош-уруғлари дафн қилинган қабристонларга бормоқни инсон руҳини эъзозлаш деб тушунтирадиган бўлди. Қабристонларни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштиришда иштирок этиш каби юсак масъулият сезила бошланди.

Хусусан, хотира кунни Юрт озодлиги ва мустақиллиги, ободлиги йўлида ширин жонини қурбон қилган кишиларнинг порлоқ хотирасига алоҳида ҳурмат кўрсатиш ўзига хос анъанага айланди. Чунки элу юрт бахти ва фаровонлиги йўлида ҳаётини бағишлаган инсонлар хотираси ҳамиша азиз ва муқаддасдир!

Хотира кунининг ўтказилиши, аввало, авлодлар боғлиқлиги ва давомийлигини янада мустаҳкамлаш, ўтганлардан ўрнак олиб яшаш учун беҳад муҳимдир.

Хотира кунни жойларда митинг-маросимлари ўткази-

лади. Бундай митинглар номаълум аскарлар қабрида, халқ қаҳрамонларига ўрнатилган ҳайкаллар ёнида, Ватан мудофааси ва мамлакат равнақи йўлида хизмати сингган кишилар ҳаёти билан боғлиқ жойларда, уй-музейларда, муқаддас кўчалару майдонларда, умумий қабристонларда ташкил қилиниб, марҳумлар ёдга олинди, хизматлари эсланиб, гуллар ва гулчамбарлар қўйилади. Шуниси ҳам эътиборлики, марҳумлар хотирасини ёдлаш удумлари турмуш тарзидаги ўзгаришлар таъсирида тобора такомиллашиб, янги шакл ва янги маъно касб этиб бораётир. Жумладан, мамлакатимиздан иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, унда ҳалок бўлганлар номини абадийлаштирган Хотира китоби, қолаверса Ватан ва мамлакат шарафини эъзозлаган фидойилар яшаган ҳовли ёки ишлаган масканларга ёдгорлик лавҳалари ўрнатиш кабилар шу хилдаги янги анъаналар саналади. Бундай анъаналар аслида ёш авлодни аждодлар хотирасига ҳурмат билан қарашга, уларнинг жасорати ва ўрнагидан сабоқ уқишга ўргатиши билан бекиёс аҳамиятга эга.

---

## ЁН ҚУШНИМ — ЖОН ҚУШНИМ

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «қўшни» сўзи уйлари ҳовли-жойлари ёнма-ён ёки яқин бўлган кпшиллар, оилалар, хонадонлар (бир-бирига нисбатан) ҳамда «ёнма-ён турган, жойлашган, бир-бирига яқин, чегарадош» маъноларига эга дея изоҳланса, «қўшничилик» сўзи «қўни-қўшнилари ўртасидаги борди-келди муносабатлари» тарзида изоҳланади<sup>1</sup>. «Қўни-қўшничилик» сўзига ҳам худди шу изоҳ такрорланади<sup>2</sup>. Аслидачи, «қўшни» ва «қўшничилик» сўзлари маъноларини тўлароқ англатишда «қўни-қўшничилик» сўзининг бош қисми муҳим. «Қўни» сўзи ўзак «қўн» буйруқ феъли ва «н» эгалик қўшимчасидан ҳосил бўлган». «Қўнмоқ» ва «қўним» сўзлари маъноларини ҳам ўзида тажассум этган, аниқроғи, маълум бир жойга қўнғач, ўша ерда турғун яшаб қолмоқ, муқим қўним топмоқ маъноларини англатган. Жуфгликни англатувчи «қўшничилик» сўзи мазкур маъноларни тўлдириб, кучайтириб бир жойда муқим қўним боғлаган қўшнилари ораларидаги маънавий-ахлоқий негизда содир бўлувчи ўзаро борди-келдилар, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуини англатади. Бундай муносабатлар асрлар давомида чуқурлашиб борган ва қўшниларининг ўзаро ҳамкорликларига, ўзаро мададкорликларига масъуллик туйғуларини шакллантирган ҳамда кучайтирган. Шу асосида қўшнида қўшнинг ҳақи туйғуси пайдо бўлган.

Қўшни ҳақи — қўшинининг қўшнисин олдидаги масъулияти ва бурчлари йиғиндиси бўлиб, фақат эзгуликка қаратилган хатти-ҳаракатлардан иборат. Бу хусусда ҳазрати Ойша Расулulloҳдан шундай ҳадис келтирилган: «Ҳазрати Жаброил қўшни ҳақиға риюя қилиш тўғрисида менга шу қадар кўп васият (топшириқ) қилдиларки, мен уни ҳатто молимга ҳам меросхўр қилиб қўйсалар керак деб ўйладим»<sup>3</sup>. Қўшни ҳақи—шу қадар

<sup>1</sup> Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи томлик, 2-том, Москва, «Рус тили» нашриёти, 1981, 644-бет.

<sup>2</sup> Ўша маъна, 637-бет.

<sup>3</sup> Имом Исмоил ал-Бухорий. Ўша асар, 47-бет.

эъзозли. У, аввало, қўшнинг қўшнисини кўрганда очик юз билан кўришмоғи, саломлашиши, хасталигида ҳолини сўраши, муҳтожликда моддий ёрдам бериши, ҳайитларда, байрамларда, шахсий ё онлавий шодиёна-ларида қутлаши ва ҳадялар бериши, молига, жонига қасд қилмаслиги, хотинига, қизларига, ёмон ниятда қарамаслигидан иборат. Шу билан ҳам Расулulloҳ ўғрилик ва зинони ҳаром санаб, хусусан, қўшни хонадонига ўғриликка кирмоқ ўнта бегонанинг уйини урмоқдан қабихроқ гуноҳ бўлса, қўшни хотинини зино қилмоқ бундан ҳам оғирроқ гуноҳ эканлиги ҳақида махсус ҳадис келтирганлар<sup>1</sup>. Яна бир бошқа ҳадисда эса: «шўрбо қилсанг, сувини кўпроқ қилиб, қўшнилари аҳволига қараб, шундан мишнат қилмай уларга ҳам бер»<sup>2</sup>, — деб таъкидлаганлар.

Расулulloҳ қўшни ҳақи амал қиладиган хонадонлар миқдорини белгилловчи махсус ҳадис келтириб қўшничилик чегарасини ҳам ойдинлаштирганлар. Уша ҳадиси шарифга кўра, «ҳовлининг олд томонидан қирқ ҳовли, орқа томонидан қирқ, ўнг томонидан қирқ ва чап томонидан қирқ ҳовлилар ҳаммаси қўшни ҳисобланади»<sup>3</sup>.

Чиндан-да, ҳар бир оила ўз иқтисодий имкониятлари ва маънавий даражаси доирасида мустақил яшаса-да, қўшничилик робиталари орқали жамиятга боғланганлиги туфайли унинг низомларига амал қилишга мажбурият сезади. Зеро, оила оила билан қўшни яшар экан — қўшничилик муносабатлари доирасида бир-бириникида нималар содир бўлаётганидан, оила аъзолари орасидаги ўзаро муносабат қанақалигидан, болалар қандай тарбияланаётганидан, қариндош-уруғлар билан қандай муомала қилинаётганидан, хонадонларига қанақа кишилар келиб-кетаётганидан, фарзандларининг ота-оналарига, ўқишга, меҳнатга, касб-корга муносабатларидан, кексаларга, ногиронларга, хасталарга, қуда-андаларга мурувату муруватсизликларидан муттасил воқиф бўладилар. Шу маънода «Қўшнинг билгани — оламнинг билгани»га оилалар ўртасидаги муносабат «Қўшни қўшнинг кўзгуси» нақлида ифодаланган ҳақиқат даражасида эл кўзи ўнгида аксланиб турган. Бу ҳол бир оилани қўшни оилалар олдида икки жиҳатдан маъсуллик низомига амал қилиб яшашга мустаҳқиқ этган.

<sup>1</sup> Уша жойда, 47-бет.

<sup>2</sup> Уша жойда, 49-бет.

<sup>3</sup> Уша жойда, 48-бет.

Биринчи жиҳати—«Қўшни қўшнининг бозори» нақли асосида юзага келган иқтисодий масъуллик шакллари силсиласи. Бундай масъулликка кўра, қўшни оилаларнинг ўзаро олди-бердиси ҳал қилувчи роль ўйнайди. Одатда бу хилдаги олди-бердилар ё маънавий-ахлоқий, ё соф иқтисодий зарурият туфайли қай бир оила пулга, озиқ-овқат масаллиқларига ёки бошқа маҳсулотларга эҳтиёж сезса, вақтинчаликка эҳтиёжга яраша қўшни-сидан қарз олиб турган ва муддати ҳамда имконияти туғилган заҳотиёқ шу қарзни дарҳол қайтарган. Бундай муносабат жараёнида оилалар бир-бирини камситувчи шартлар қўймаган, аксинча, бир-бирининг эҳтиёжига яраётганидан мамнунлик туйган. Натижада, оилалардаги иқтисодий имкониятлар қай даражадалигидан қатъи назар, улар орасида тенглик ва ихтиёрийликка асосланган маънавий-ахлоқий зарурият тақозо этувчи олди-бердилар ҳам юзага келган. Айтайлик, қайси хонадонда ис чиқаётган бўлса, қўшнисиникига қўшни оши, тандирда ёпилган нон ҳиди анқиса, етти қўшникига ис-сиқ нон узатиш, мол сўйганда гўшtidан илиниш, хирмон кўтарганда, узум узганда, полиз йиғганда қўшни ҳақи улашиш удумлари ана шу заминда асрлар давомида ўзбек оилаларида шаклланган анъанавий тамойиллар сифатида қарор топган. Қўни-қўшнилар ўзаро келишиб, икки-уч косадан ун ёки ёрма йиғиб, ўзаро ҳамжиҳатликда наврўз ва ҳайитлар муносабати билан сумалак ёки ҳалиса (ҳалим) тайёрлаб ошаш анъанаси ҳам шу асосда юзага келган. Бу анъанага, аксарият, шаҳар ва қишлоқларимизда ҳозир ҳам амал қилинади. Халқнинг ўзи эса қўшничиликка дахлдор бундай муносабатлар мазмун-моҳиятини «Қўшни оши қорин тўйдирмас, меҳр-оқибатни оширар», «Қўшни оши қўшникига қарз», «Қўшнида пишар, бизга ҳам тушар», «Қўшнининг оши тотли» сингари ўнлаб мақолларда акс эттирган.

Қўшнининг бирор жисмоний қусуридан, ногиронлигидан ёки камбағаллигидан кулиш қўшничилик одобига зиддир. Аксинча, бундай вазиятда халқнинг «Қўшнинг кўр бўлса — кўзингни қис, чўлоқ бўлса — сен ланг бўл», «Қўшнингга кулма, ўзингга қайтиб келар» мақолларига амал қилиб қўшни кўнглига малол келтирмасликни кўзлаб, беҳад эҳтиёткорлик билан янада муруватлироқ бўлиб, муомала кўрғазмоқлари шарт саналади. Ана шунда, Ҳадиси шарифда айтилганидай: «Қиши ўз қўшнисини, ака-укаларини ва ҳатто отасини

ўлдирадиган вақт келмагунча қиёмат-қойим бўлмайди»<sup>1</sup>.  
Ҳаётдаги инсофу диёнат қўшничиликдаги инсофу диёнатдан сув ичиб яшайди.

Бироқ ҳамма нарсада меъёр бўлганидек, қўшничилик олди-бердиларида ҳам меъёр бор, бундай меъёрнинг тамал тоши — ҳалоллик, беғаразлик ва тантиликдир. Шу мезонга амал қилингандагина қўшничилик ҳам татийди, қўшничилик муносабатларида самимият балқийди, шундагина қўшни қўшнининг кўмакчисига, мададкорига айланади, қўшни қўшнининг эҳтиёжини ҳис қилиб, ҳамкор бўлиб яшайди. Халқ ана шу синалган ҳаётий тажрибасини «Қўшни келди — кўмак келди, эт келди — суяк келди», «Қўшнингни янима — киноя сўз доғ этар, қурбинг етса кўмаклаш — эшигингни боғ этар», «Гиладельни сотсанг қўшнингга сот — чеккасида ўзинг ўтирасан» сингари мақолларида сабоққа айлантирган. Бинобарин қўшничилик муносабатларида салгина фирромлик, беписандлик сезилса борми — қўшничилик иморатига дарз тушади, дарз чегаланганида ҳам изи қолаверади. Айтайлик, биронта қўшни қўшничилик таомили деб, юқорида эслатган олди-бердиларга амал қилаверса-ю, қўшни оила имкониятлари бўла туриб, яраша жавоб қайтармаса, орада нохушлик юзага келмай қолмайди. Чунки бу таомил ҳам «Ҳисобли дўст айрилмас», «Қарс икки қўлдан чиқади» ёки «Бор товоғим, кел товоғим» мақолларида ифодаланган мезон негизда қурилган. Бу мезонга риоя этмаслик қўшничиликда пораводир. Халқ шу мезонни бузишга сабаб бўладиган ҳолатларини ҳисобга олиб «Қўшнингга қўшни товуги кўрк-ли кўринар», «Қўшнининг товуги тоз кўринса, келинчаги — қиз» дея огоҳлантирар экан. «Қўшнингга қарама, ўнгишинингга қара» «Қўшнингга қасд этма, бас эт», — деб қайта-қайта уқтиради, инсофга, иймонга чорлайди.

Иккинчи жиҳати — «Қўшнинг тинч — сен ҳам тинч» ҳикмати замирида туғулувчи ижтимоий-ахлоқий масъуллиқ шартлари силсиласи. Бунда қўшнининг қўшни олдидаги андишаси, меҳр-оқибати, масъуллиги каби маънавий омиллар муҳим аҳамият касб этади. Худди шу омиллар туфайли қўшни тўй қилса, қўшни камарбаста бўлиб хизмат қилишини шараф деб билади; қўшниникида аза бўлса, қўшни бел боғлаб ҳамдардлик билдиради; қўшни иморат қура бошласа, қўшнилари унинг усталарини галма-гал чақириб зиёфат беради ёки иморат

<sup>1</sup> Ўша жойда, 50-бет.

бошига дастурхон тузиб бориб, «ҳорманг, бор бўлинг» қилади, қўшниникига оғринмай ҳашарга чиқади; қўшни қиз чиқарса, қўшни аёлини янга-қудаликка сайлаб қудасиникига юборади, ҳатто келин-қудалар куёвниникига ёки куёв-қудалар келинниникига келишганида, қўшни уларни ўз уйига чорлаб меҳмон қилади. Самарқанднинг бир неча туман ва қишлоқларида, шунингдек, Қашқадарё ва Сурхондарё томонларида хатна ва шикок тўйларига таклиф қилинганларни қўшнилари уйларига тарқатиб зиёфат қилиш анъанасига ҳозир ҳам амал қилинадиги, буни қўноқ дейишади. Қолаверса, бу жойларда қўшниникига келган меҳмон ҳам шу хилда қўноқ қилиниб эъвозланади. Буларнинг барчаси қўшничилик муносабатларини барқарор этган, қўшнилари ўртасида ўзаро ҳурмат асосидаги ҳамкорликни таъминлаган ғоят қадимий эзгу анъаналардир. Шу анъаналар туфайли қўшнилари келишувчанлик асосидаги осойишта ҳаёт асрлар оша давом этиб келаётир.

Демак, қўшнилари муносабатларида маънавий омил етакчилик қилади, негаки, қўшнилари муносабатларидаги аҳиллик, осойишталик, пировард оқибатда маҳалла-қўшнининг, қолаверса, бутун юрт ёки мамлакатнинг тинчлиги, омонлиги ва осойишталиги гарови ҳисобланади. Шу боисдан қўшнилари маънавий ҳақ ҳам беҳад муқаддасдир. Бу хусусда халқнинг ўзи яратган тубандаги ривоят гувоҳлик беради. Унда айтилишича, ҳовлидаги ток ёнидаги тут дарахтига чирмашиб кетган бўлса-ю, шунда токни сўрига боғлаш ниятида, тутни халал бераётган ҳисоблаб, кесиб ташлаш зарурияти туғилиб қолса, уй эгаси, аввало, етти қўшнидан розилик сўрамоғи, башарти улар кўнган тақдирдагина, ўша тут дарахтини кесмоқ раво саналармиш. Чунки ўша тутда етти қўшнининг ризқи-ҳаққи бор эмиш.

Шунданмикин, қўшни қизини сўраб келишдан аввал унинг қанақалигини, оиладагиларга муомаласини, хулқу одобини етти қўшнисидан сўраб билишса, бўлажак куёв ҳақида ҳам қиз томондагилар унинг қўни-қўшнисидан суриштириб маълумот олишади. Шунда қўшнилари муносабат келинликка ва куёвликка танланаётган қиз ва ўғил ҳақидаги ахлоқий баҳони белгилайди. «Қўшнинг яхши бўлса, кўр қизинг ҳам эрга тегар» мақоли ана шу ҳолатни акс эттирувчи ҳаёт сабоғидир.

Қўшни қўшнига озор етказмаслиги, ёмонликни соғинмаслиги, ҳасад ва қасд қилмаслиги шарт. Рост, мақолда айтилганидай «Қўшнининг кирдикорини қўшни

билиб турар». Шунда у «Қўшнинг кўр бўлса — тилингни тий» мақолига амал қилиб яшаса, мураса-мадора йўлини тутган бўлади.

Қўшни билан душманчилик хонадонлардан файзу баракани кўтаради, тишга теккан коса лабидай арзир-арзимас баҳоналарда уриш-жанжал чиқаришга йўл очади. «Қўшнинг яхши бўлса — берди худо, қўшнинг ёмон бўлса — урди худо». «Қўшнинг ёмон бўлса — ёмолик келар, қўшнинг яхши бўлса — омонлик», «Қўшнинг ёмони — жонингнинг эгови», «Қўшнинг ёмон бўлса — қонун ўрганарсан, экканинг ёмон бўлса нима ўрасан» сингари мақолларда бундан огоҳлантириш мотиви устувор. Қўшни билан чиқишмоқ учун, аввало ўзинг яхши бўлмоғинг шарт. Ўзингда қўшнига нисбатан ғайирлик бўлса, ундан яхшилик кутиш — телбаликдан ўзга нарса эмас. Бунга маънавий ҳуқуқинг ҳам йўқ. Ахир «қўшинни қўзғасанг — кўчар, ўтни қўзғасанг ўчар»-да. Чиндан ҳам қўшни билан жанжалкашлик оқибати ё қонунбозлик, қонунталашлик, ё кўчиш билан яқунланадиган нохушлиқдир. Шу боисдан халқимизда қўшни танлашга алоҳида аҳамият бериш анъанага айланган. Шу ақидани у: «Ховли олма, қўшни ол» мақолида лўнда қилиб ифодалаган.

Қўшничиликда болаларнинг ўзаро муносабатлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Қўшни болалар ўзаро аҳил-тотув, ҳамкор ва мадаккор бўлиб улғайсалар, оилалараро қўшничилик муносабатлари ҳам узоқ муддатларга чўзиладиган ҳамжиҳатлик ва осойишталик имкониятларига эга бўлади. Шу сабабли қўшни ота-оналар ўз фарзандларининг бир-бирига ҳурмат-иззат ва мурувват кўрғазга билиш руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор бермоқлари шарт. Шундагина қўшни қўшнининг биродарига айланади, қўшнилари бирдамлик, жипслик, бир-бирларини англаб яшаш вазияти юзага келади.

Оилавий қўшничилик маънавиятининг асосий фазилатлари ва шартлари ана шулардан иборат. Бинобарин уларга амал қилиб яшамоқ — оилалараро соғлом муносабат ва ишонч руҳини қарор топтиради. Қўшничилик фароғати ва саодати ана шуларда. Мақолда айтилганидай: «Қўшничилик кўрмасанг—роҳат қадрига етмайсан».



## МАҲАЛЛА ОИЛАДАН БОШЛАНАДИ, ВАТАН МАҲАЛЛАДАН

Ҳар биримизнинг исм қўйиш ва муслимликни қабул қилишдан иборат ақиқамиз маҳалла масжиди имоми, маҳалла оқсоқоли ва маҳалла кайвонийси иштирокида ўтган. Тўйларимиз шу маҳаллада кечган. Илк қадамимиз маҳалла кўчасига қўйилган. Маҳалла кўчасини чангитиб чопганмиз, копток тепганмиз, ошиқ ўйнаганмиз, алифбе солинган жилдни елкага осиб қўлда гулдаста билан илк бор мактабга маҳалла кўчасини тўлдириб борганмиз. Илк муҷалимизни қаршилаганда, оппоқ кийиниб маҳалладаги қўни-қўшниларга улуш тарқатганмиз. Сал бўй етганимизда, маҳалламиздаги қай бир сулув қизалоқ кўнглимизни илитган, бордию унга бошқа маҳаллалик бирор йигит кўз сузса ёки тегажоқлик қилса, нафсониятимизга теккан, ғуруримиз кўзиб ўша йигитчанинг таъзирини берганмиз. Маҳалладаги ҳар бир тенгқуримиз — бизнинг дўстимиз, сафдошимиз, ҳар бир ёши каттароғи — ақамиз ва опамиз, ҳар бир ёши кичикроғи — укамиз ва синглимиз бўлган. Маҳалладаги барча улуглар қай биримизга бобо ва момо, қай биримизга ота ва она, қай биримизга тоға ва амаки, қай биримизга ота ва она, қай биримизга янға ёхуд эгачи бўлган. Маҳалла ҳар биримизни шу хилда ўзаро боғлаган. Шу боисдан хонадонларда кечадиган ҳар бир тўю маърака бутун маҳалланикига айланган. Ахир беҳудага «Маҳалла қозон ярлақанганикига кирар» дейилмайди-ку! Кимдир иморат қурса, маҳалла «ҳорма — бор бўл»га, баҳамжиҳат бўлиб ҳашарга чиқишган, кимдир тўй қилса — маҳалла аҳли галвир билан сув ташиган; кимдир қазо қилса — маҳалла аҳли бел боғлаб азадорлик қилган, олам билан видолашганинг қавму қариндошлари кўнглини сўраган, уларга тасалли берган. Натижада маҳалла аҳли бир забардаст муштакдай бўлиб тугилган, бирлашган, биродарлашган, қуда-қудағайлашиб ўзаро чатишиб кетган. Қандай уруғ ёки қавмга, қандай миллат ёки диний эътиқодга мансубликларидан қатъий назар бундай ҳамжиҳатлик уларга кучқувват бағишлаган, ўз навбатида, бу ҳолат маҳалланинг маънавий шаън-шавкатига айланган. Халқимиз

Маҳалла турмушида синалган ана шу тажрибасини «Отанг — маҳалла, онанг — маҳалла» мақолида чинакам ахлоқий сабоққа айлантирган.

Маҳаллаларнинг маънавий бир бутунлиги шу заминда асрлар давомида шаклланган. Маҳалладан чиққан бирор улуғ зот бутун маҳалла номини элу юртга тантиб, унинг ифтихорига айланган, қолаверса, ҳатто, маҳалла ҳам шу улуғ инсон номи билан атала бошланган. Шунданмики, халқимизда бир боланинг чинакам инсон сифатида камол топишига, етти маҳалла масъул, деб қараш қадимдан расмийга айланган. Шунинг учун халқимизда «Бир болага етти маҳалла ота-она» деган мақол бежиз яратилмаган. Чунки бола туққаники эмас, тарбиялаганники. Бола онадан ўғри, товламачи, каззоб, безори, алдамчи, қаллоб, ишەқмас бўлиб туғилмаслиги аён ҳақиқат. У шундай иллатларга ота-она, мактаб, маҳалла-қўй ва жамиятнинг тарбияда йўл қўйган нуқсонлари, тарбиявий жараёнга бепарволик, лоқайдлик билан қараганликлари, талабчанликни сусайтирганликлари туфайли гирифтор бўлиши ҳам аниқ. Бунда бола мансуб онанинг маҳалладан ажралиб қолиши, аниқроғи, маҳалладаги тартиб-интизомни четлаб ўшага интилиши ҳам сабаб бўлиши мумкин. Шу вадан маҳалла аҳли ўз болалари юриш-туришига кўз-қулоқ бўлиб турмоғи, болалар томонидан содир қилинган ҳар қандай нохуш хатти-ҳаракатни эътиборсиз қолдирмай, унга баҳо бериши, ўша нохуш хатти-ҳаракатни содир этган боланинг ота-онасини огоҳлантириши зарур. Энг муҳими, маҳалла—болаларнинг ҳам, катталарнинг ҳам ўзаро аҳил-тотув ва биродар бўлиб яшашлари маскани. Шундагина маҳаллада осойишталик, тишчилик, ўзаро ҳурмат, ҳамкорлик қарор топади. Маҳалланинг тишчилиги эса, элу юртнинг, қолаверса, бутун бошли мамлакатнинг тишчилиги, фаровонлиги, куч-қудрати ва омонлигининг гарови ҳисобланади.

Одатда шаҳарларда ҳар бир маҳалла бир неча гузар ё кўчалардан ташкил топса, қишлоқларда гарчи бундай ички тузилиш бўлмаса-да, аксар ҳолларда, каттароқ, қишлоқлар икки ёки уч маҳаллага бўлиниб, юқори маҳалла қўйи маҳалла ва ўрта маҳалла тарзида номланган ва албатта, ҳар бир маҳалланинг ўз масжиди бўлган. Утмишда масжидсиз маҳалла мустақил маҳалла сифатида эътироф этилмаган, чунки масжид маҳалланинг иймон тимсоли, болалар учун сабоқхона — мактаб, мусулмончилик аҳкомлари ижро ва ташвиқ

этиладиган саждагоҳ, ҳаётдан куз юмган ҳар бир Маҳалладош ҳурмат кўргазиб, намоз — жаноза ўқиб ви-  
долашадиган энг сўнгги муқаддас маскан саналган.

Шу зайдда маҳалла Туркистон давлатчилигининг пойдевори, шарқ халқлари тафаккурининг ноёб маҳсули сифатида унда яшовчи аҳоли учун ўз-ўзини бошқарув тизмига, энг муҳими, турмушнинг ёзилмаган, лекин ҳаётий тажрибаларда синалиб, инсонийликни шарафлайдиган, қадриятларни, илғор анъаналарни эъзозлайдиган юрт тинчлиги, ободлиги, жамият тараққиётига ва инсонни шакллантиришга хизмат қиладиган низомларга амал қилиб яшашни мажбуриятга айлан-тириб борган, шу асосда маҳалла асрлар оша ахлоқий-маънавий тарбияни оғишмай амалга оширувчи халқ дорулфунуни вазифасини ўтай бошлаган.

Маҳалла — турмуш кўзгуси. Маҳалла аҳлининг ҳар бир хатти-ҳаракати бир-бирининг кўз ўнгиде кечади. Маҳалладошлар бир-бирлари олдида масъуллик билан яшаганлари боис бир-бирларига назоратчи ҳам ҳисобланадилар. Бинобарин, эзгуликка хизмат қилувчи хатти-ҳаракатлар маҳалла аҳлининг олқишига сазовор бўлса, ножўя, номақбул хатти-ҳаракатлар уларнинг қоралашларига маҳкум этилади. Чунки маҳаллада яшамок — унда амал қилинаётган тартиб-қоидаларга барча маҳалладошлар қатори риоя этишни заруриятга айлантиради. Кимда-ким маҳаллада яшаса-ю, унда амал қилинаётган тартиб-қоидаларни назар-писанд қилмасе, маҳалла аҳли иродасини ҳисобга олмай, ўзича худбинлик, кибру ҳаво ва қинғирлик билан яшашга урин-ракаси, на азасига боришган, ундайларни «маърака берун» — маъракадан ташқари кимсалар қаторига қўшиб, маҳалладаги тадбирларга чақиринмаган. Бу маҳалла аҳлининг олиӣ маънавий жазоси саналган. Бундай жазога лойиқ кўрилган кимсе ё хатосини англаб маҳалла аҳлидан узр сўраб, унга қайтадан қайишган, ё сиғдирилмаганлигидан маҳалладан буткул кўчиб кетишга мажбурият сезган. Халқнинг: «Маҳалладан чиқсанг ҳам элдан чиқма», — деган доно мақолида маҳаллада яшашнинг ана шу аччиқ сабоғи ифодаланган.

Ўзбекистон Республикаси ўз истиқдолини эълон қилиб, мустақил давлат сифатида бошқаришнинг демократик йўлини танлагандаёқ, маҳалланинг ана шу асрий тажрибасига суяниш зарурлиги равшанлашди. Бу янги Қомус — Конституциянинг 105-моддасида шундай ифо-

даланди: «Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўз-ўзини бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқolini) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди». Бу модданинг қабул қилиниши мамлакатимизда маҳаллий бошқарувнинг янги демократик тизимининг қарор топишига, аниқроғи, маҳалланинг ота-боболаримиз ақлу идроки билан яратилган асрий қадрият сифатида қайта тикланишига йўл очди. Бунда, айниқса, Республикаимиз Президенти Ислоҳ Қаримовнинг шахсий ташаббуслари билан 1992 йилнинг сентябрида қабул қилган Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 480 рақамли қарори асосида Ўзбекистон Республикаси «Маҳалла» хайрия жамғармасининг ташкил этилганлиги ва бу жамғарма ҳисобига давлат заҳирасидан 25 миллион сўм маблағ ажратилганлиги, ҳатто унинг мустақил минбари сифатида «Маҳалла» газетасининг 1995 йилнинг 1 декабридан эътиборан нашр этила бошланиши, қолаверса, Республика мустақиллигининг бир йиллиги шарафига маҳаллаларга 3 миллион сўмлик буюмлар ҳада қилинганлиги муҳим аҳамият касб этди. Натижада Республика «Маҳалла» жамғармаси маҳаллий ўз-ўзини бошқарув тизими тарзида кенг тармоқ ёя бошлади, шу тариқа давлатни бошқаришда омани кенгроқ миқёсда жалб қилиш йўли топилди. Ҳозирги пайтда Республика «Маҳалла» жамғармасининг Қорақалпоғистон Республикасида, Тошкент шаҳрида ва барча вилоятларда, шунингдек, барча шаҳар ва туманларда ўз бўлинмалари ташкил қилинган бўлиб, 11559 та маҳалла фуқаролар йиғинлари фаолият кўрсатаётир. Жумладан, Қорақалпоғистон Автоном Республикасида 156 та, Андижон вилоятида 882 та, Бухоро вилоятида 237 та, Жиззах вилоятида 656 та, Наманган вилоятида 935 та, Навоий вилоятида 635 та, Сирдарё вилоятида 440 та, Самарқанд вилоятида 1185 та, Сурхондарё вилоятида 606 та, Тошкент вилоятида 1514 та, Фарғона вилоятида 2182 та, Хоразм вилоятида 1046 та, Қашқадарё вилоятида 609 та, Тошкент шаҳрида 476 та маҳалла фуқаролар йиғинлари аҳоли тиңчилиги ва осойишталиги, ҳудудларни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, келажагимиз умиди — ёш авлодни тарбиялаш, кўли қисқалигидан ўзини таъминлашга қийналаган кўп болалар онлалар, ногиронларга имкон қадар мададкорлик қилиш йўлида ҳормай-толмай хизмат қи-

лаётир. Бу билан Ўзбекистон Республикаси «Маҳалла» хайрия жамғармаси ҳукуматимиз белгилаб берган:

— Ўзбекистон аҳолисининг тарихан таркиб топган удум ва анъаналарини авайлаб асраш ва бойитишга ҳар томонлама кўмаклашиш;

— кам таъминланган оилалар, ногиронлар, етимларга ва ёлғиз қолган қарияларга нисбатан инсонпарварлик ва меҳр-шафқат муносабатида бўлиш ҳождарини тарғиб қилиш, уларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиш;

— бозор иқтисодиёти шароитида маҳаллаларни ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожлантиришга кўмаклашишдан иборат вазифаларни адо этиш йўлида маълум натижаларга эришяётганини таъкидлаш жоиз.

Маънуният билан айтиш мумкинки, ҳозирги мураккаб иқтисодий шароитда маҳалла фуқаролар йиғинлари халқ билан ишлаш, унинг дардини эшитиш, оилавий келишмовчиликлар, ишсизлик, маҳсулотлар тақчиллиги аҳолининг чеklangан озиқ-овқат маҳсулоти олишларини ташкил этиш, маҳалла аҳлидан тушадиган ҳар хил арзу шикоятларни ечиш, маҳаллалар ҳудудини газлаштириш, сув қувурлари ўтказиш, телефонлаштириш, маҳаллада манший хизматнинг саргарошхона, нонвойхона, чойхона, ошхона, сабзавот ва гўшт дўконлари сингари турларини йўлга қўйиш, маҳалладаги тўй ва маъракаларни рўйхатга олиш, тартибли ўтказиш, маҳалла ҳудудида ободончилик ишларини йўлга қўйиш мақсадда шапбаликлар уюштириш, кўчат ўтказиш, кўкаламзорлаштириш, тозалик-озодалик ойлари ўтказиш соҳасида эътиборга сазовор ишларни амалга ошира бориб, бирмунча тажриба тўплашга ҳам улгурди.

Маҳалла фуқаролар йиғинлари, айниқса, етим-есирлар, уруш ва меҳнат фахрийлари, афгон жанги ва Чернобиль ногиронлари, кўп болали таъминоти кам оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишда алоҳида ғамхўрлик қилаётир. Бунда Ҳукуматимизнинг 1994 йил 1 октябрдаги «Кам таъминланган оилаларни қўллаб-қувватлаш тўғрисида» ҳамда 1997 йил 1 январдаги «Болали оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги қарорларга оғинмай амал қилиб, моддий ёрдам кўрсатишнинг адолатли ва хилма-хил кўринишларидан фойдаланиш анъанаси юзага келаётгани ва бу ишда маҳалла фуқаролар йиғини ташаббускор бўлаётгани қувонарли ҳолдир. Эндиликда етим болаларни хайрия йўли билан хатна қилиш, уйлантириш ва турмушга чиқариш, якка-

ёлғиз қариялар, ногиронлар ҳолидан хабар олиб турувчи меҳр-шафқат ёрдамчилари воситасида уларнинг уй-жойларини тоза тутиш, экин-тикинига қараш, бозор-ўчарини қилиш, овқат ва кирига қараш, қолаверса, корхоналар ва жамоа хўжаликларини кўмағида уларнинг уй-жойларини таъмирлаш, ногиронларни аравачалар билан таъминлашда маҳалла фуқаролар йиғинларининг «Нуроний», «Соглом авлод учун», «Қамолот» ва «Қизил ярим ой», «Болалар» жамғармалари билан баҳамжиҳат фаолият кўрсатаётганлиги таҳсинга лойиқ.

Маҳалла фуқаролар йиғинлари ўз ҳудудидаги маданий ёдгорликларни асраш, ҳашар йўли билан атрофни озода тутиш, таъмирлаш ишларига ҳам бош қўшаётир. Айниқса, маҳалла ёшлари ўртасида ишсизликнинг олдини олиш ва ўғил-қизларнинг касб-ҳунар ўрганишларини йўлга қўйишда алоҳида жонбозлик кўрсатиб, маҳалла шароитлари ва имкониятлари доирасида дурадгорлик, бешиқсозлик, уйсозлик, сандиқсозлик, электр асбоблари ва радио тузатувчилар, машина-механизмлар устачилиги, зардўзлик, гулдўзлик, кўрпадўзлик, патдўзлик, ёқадўзлик, тўр ва жемперлар тўқишни ўргатадиган кичик корхоналар ёки тўғарақлар ташкил этиб, ишлаб топилган маблағ ҳисобига шу кичик корхоналарни кенгайтириш ва ижтимоий ёрдамга муҳтожлар бошини силашда фойдаланаётганини айтмайсизми?

Маҳалла фуқаролар йиғинлари, айниқса, омманинг маънавий-ижтимоий турмушида муҳим саналган Наврўз, Мустақиллик куни, 9 Май — Ғалаба куни, Ўзбекистон Конституцияси куни, Рамазон ва Қурбон ҳайитларини тантаъинли нишонлашда ташаббускорлик кўрсатаётир. Маҳалла аҳли ижодкорлик истеъдодини уйғотиш мақсадида «Ватан остонадан бошланади», «Маҳалла — Ватан устуниси», «Маҳалланинг энг намунали тadbиркори», «Энг обод маҳалла», «Маҳалланинг братли оиласи», «Энг назоқатли келин», «Она, келин, қайнақ» мавзусларида ўтказилаётган кўрик-танловлар ўзига хос анъанага айланиб бормоқда. Хуллас, бугунги маҳаллани унинг аҳли ташвишидан айри тасаввур этиш мумкин бўлмай қолди. Маҳалла — аҳиллик оиласи, меҳр-шафқат будоғи сифатида том маънода қайта тикланаётир. Маҳаллаларда катталарни ҳурмат қилиш, кичикларга шафқат кўрсатиш, етим-есирларга, хасталарга, ногиронларга мурувватли бўлиш, оила ва фарзандларга ғамхўрлик қилиш, очиқ кўнгиллик, саховатпешалик, миллатидан, диний эътиқодидан қатъи назар, одамларга хай-

рихоқлик кўрсатиш. Ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш, ҳаминша ўзаро ёрдам туйғуси билан яшаш ўзига хос турмуш мезонига айланаётир. Шу тариқа онладан бошланган маҳалла Ватан ичра Ватан тимсолида миллатимиз қиёфасига айланаиб бораётир. «Маҳалла ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг кўзгусидир, — деган эди мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов маҳалла оқсоқоллари билан учрашувида, — халқимизнинг энг яхши анъаналари, урф-одатлари, хусусан, меҳр-шафқат, мурувват, тўйда ҳам, азада ҳам эл-улуснинг ҳамжиҳатлиги маҳалла ҳаётида ёрқин намоён бўлган ва бўлмоқда. Маҳалла тарбия ўчоғидир. Юриш-туриш, одоб-ахлоқ, жамини фазилатларни ёшлар аввало маҳалладан, аниқроғи, ота-оналари, қўни-қўшинилари, табаррук отахонлари, дуоғўй онахонларидан ўрганадилар. Шунинг учун биз маҳаллий бошқарувнинг дастлабки ва муҳим бўлиши маҳаллаларга катта эътибор бермоқдамиз».

## ХОТИМА

Соппа — инсониятнинг илоҳий ва муъжизавий кашфиёти. Жаҳонда оила қурмай яшайдиган халқ ёки элатнинг ўзи йўқ, бироқ унга муносабатларига кўра бир-бирларидан фарқ қилишади. Айтайлик, қай бир халқда оила — фақат зурриётни давом эттириш воситаси, қай бирида эса эркин муҳаббатдан лаззатланиш кафолатини бериб, асосан, мулкий муносабатни ифода этадиган эр-хотин иттифоқи. Яна қай бир халқда эса ҳам кўпайиш, ҳам яратиш, ҳам яшашнинг олий маскани.

Қайга бормаёлик — оилага қайтиб келамиз, ким бўлмайлик — оила аъзосимиз. Қувончимизу бахтсизлигимиз ҳам оилада. Шунда эр-хотин сифатида муҳаббатимизни эъозлаб оламда борлигимизни туямиз, шунда ота-оналаримиз маслаҳатларидан сабоқ олиб, турларини англай борамиз, шунда ака-укаларимизу, опасингилларимиз билан таллашиб-тортишиб ҳаётни ўрганамиз, ҳаёт сурурини туямиз, шунда қариндошлар билан кенгашиб меҳру оқибат дарсини ўқиймиз, шунда фарзандлар кўриб ўз-ўзимиздан кўпаямиз, фарзандлар орзу-ҳавасини қўриш иштиёқида меҳнат қилишни саодат деб англаймиз, шулар асосида жамиятга боғланамиз, жамият бағрида — унинг аъзосига айланган ҳолда Ватан фуқаролиги, демакки, шахс нуфузини касб этамиз. Шундай оилавий муҳитда қай биримиз ақлу фаросат соҳибин — қай биримиз ёру анқов, қай биримиз тўғри — қай биримиз эгри, қай биримиз зикна — қай биримиз саховатпеша, қай биримиз қўрқоқ — қай биримиз ботир, қай биримиз тўнгу қўпол — қай биримиз самимий ва мулоим бўлиб улғаямиз. Бундай қарама-қарши табиатдаги кишиларнинг бир том остида бир-бирлари билан муросаю мадора қилиб яшашлари, оиланинг ижтимоий-ахлоқий моҳиятида сабру бардош туйғусининг устувор мавқеда туришини белгилайди. Шу маънода оила бир-бирини сева билиш, бир-бирини тушуна билиш, бир-биринга содиқ ва оқибатли бўлиш, бир-бирини кечира билиш маскани саналади. Ҳар бир инсон, даставвал, оилада ўз ўрнини топади, оилада ўрин



тополмаса — жамиятда ўрни топиши қийин, онлада ўз қадрини туяди, онлада қадр тополмаса — жамиятда қадрланиши даргумон; онлада меҳрибонлик кўради, онлада меҳрсиз улғайса — жамиятда ҳам бегоналардай яшайди. Оила шундай маънавий ришталар билан Ватанга боғланади ва ҳар бир инсон учун Ватан ичра Ватанга айланади. Оила ва Ватан тушунчалари шу нуқтада ўзаро сингишади.)

Оила маънавияти қанчалик бой, тираи ва чуқур бўлса — жамият ҳам шу қадар бой бўлади, оила маънавиятида жамият маънавий олами тажаллий топган бўлади. У ёки бу халқнинг миллат сифатидаги ўзига хослиги ҳам аслида шу маънавиятида жилоланиб туради. Бинобарин, оила маънавияти — миллийликнинг барча аломатларини ифодаловчи кўзгу, турмушнинг миллийлик асослари ҳам шунда.

Оиланинг миллий руҳи — халқнинг миллий руҳиятини белгилайди. Шу маънода оила ҳар бир аъзосида миллий психологияни шакллантирувчи муқаддас ижтимоий институтдир. Бу институт неча минг йилликлар давомида жаҳон халқларининг бир-бирларига ўхшамайдиган турфа миллий-маънавий қиёфаларини тарбиялаб келаётир. Инсоният оламнинг бойлиги ҳам аслида худди шу миллий-маънавий бетакрорлигида. Шундай бетакрорлиги туфайли истиқлол ўзбек оиласи қадрқимматини ўз ўрнига қўйиш ва жаҳон афкор оммаси наздидаги эътиборини юксалтиришга киришди. Чунки оила бахти, Президентимиз И. А. Қаримов таъкидлаганидек: «Юртимизнинг тинчлиги ва осойишталиги гарови». Бинобарин, ўзбек оиласи маънавият асосларини ҳар тарафлама мукамал ўрганувчи ҳам халқимизда миллий ўзлигини англаш ва миллий ифтихор туйғуларини тарбиялашда беқиёс аҳамият касб этади.

## ДОНОЛАР ОИЛА, ФАРЗАНДЛАР ТАРБИЯСИ ҲАҚИДА

Жаннат — оналар оёқлари остидадир.

Аввало онангга яхшилик қил, яна онангга ва яна онангга яхшилик қил, сўнг отангга яхшилик қил.

Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқу одобдан буюкроқ мерос беролмайди.

Ҳар миллатнинг саодати, давлатларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқ.

Сизларнинг яхшиларингиз ўз аҳли аёлига хушмуомалзда бўладиганларингиздир.

Отанг вафотидан кейин унинг дўстлари билан алоқани давом эттиришнинг энг яхши йшлардан ҳисобланади.

Қариндошнинг қариндошга қилган садақаси ҳам садақа, ҳам силаи раҳм ҳукмидадир.

Қариндошларга силаи раҳм қилиш, хушхулқлик ва яхши қўшничилик—юртни обод ва умрни зиёда этади.

Одамларнинг ёмони — ўз аҳли аёлига бахиллик ва қизганчиқлик қиладиганидир.

Қариндошларга силаи раҳм қилиш, хушхулқлик ва яхши қўшничилик — юртни обод ва умрни зиёда этади.

Мулоимлик — ҳикматнинг бошидир.

*Ҳадислар.*

Она — меҳрибон, ота — ғамгузор.

Ота рози — худо рози.

Фарзанд — белнинг қуввати.

Бола азиз, одобни ундан азиз.

Олтин-кумушининг эскиси бўлмас,  
Ота-онанинг баҳоси бўлмас.

Аёлнинг сариштаси —  
Рўзгорнинг фариштаси.

Болалик уй — хандон,  
Боласиз уй — зиндон.

Давлатнинг — ўғил-қизнинг.

*Ўзбек мақоллари*

Ота бўлмаган, ота қадрига етмас.

*Туркман мақоли*

Фарзанд — киши ҳаётининг кўрки, ота-она — дав-  
лат.

Ота-онанинг меҳр-муҳаббати кўр-кўрона бўлмасли-  
ги керак.

Болалик уйдан бахт, шодлик аримас.

Фарзанд олган тарбиясига қараб ота-онасига роҳат  
ёки жазо келтиради.

Ота-онасини ҳурмат қилмаган фарзанд ўз фарзанд-  
ларидан ҳурмат талаб қилиши ножонздор.

Ота-онанинг фарзандга меҳр-муҳаббати ҳамма нар-  
садан ҳам қимматроқдир.

Бир донишманддан: «Мурувват нима?» деб сўради-  
лар. У: «Қариндош, уруғ, дўсту ёрлардан етган жафо-  
ларни кечиришдир», — деб жавоб берди.

Ота-она болани дунёга келтирганликлари учун эмас,  
уни одобли, ахлоқли қилиб вояга етказганликлари  
учунгина олқишга сазовор бўладилар.

*Ҳикматлар.*

Эй фарзанд, агар хотин олмоқ тиласанг, ўз ҳурма-  
тинингни яхши сақлагил. Гарчи мол азиз бўлса ҳам, хо-

тин ва фарзандингдан дариг тутмагил. Аммо хотинни покдил, фарзандни фармонбардор ва меҳрибон тутгил, бу иш сенинг қўлингдодур.

Хотин олсанг, улуғ салоҳлик хонадондан хотин талаб қилгил... Хотин камолга етгон, оқида бўлгон, онасининг кадбонулигин, отасининг кадхудолигин кўргон ва билгон бўлсун.

Агар сен хотинингни рашк қилмасанг, у сенга саминияг била муносабатда бўлур.

Эй фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анга яхши от кўйгил, нединким, отадин фарзанд ҳақлариндан бири унга яхши от кўймоқдур.

Фарзанга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билгил.

Эй фарзанд, меҳмондил бўлгил ва меҳмонга таъна қилмагил, ҳар вақт очиқ юзлик бўлгил, токи ҳар кишиким меҳмонинг бўлса, шодлик била таоминини есин... ҳамиша очиқ юз ва хушхандон бўлгил.

Ўзини доно санагон нодондан парҳез қилгил.

Агар ёру дўст бўлмоқни тиласанг, ҳасадлик бўлмагил.

Агар ғамсиз бўлмоқ тиласанг, ҳасидлик бўлмагил.

Агар беобрў бўлмағини дессанг, яхшиликни касб қилгил.

Агар қадрли бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрини билгил.

Агар айбисизлар қаторида бўлмоқни тиласанг, таъмани кўнгулга келтирмагил.

Агар халойиқнинг севимлиси бўлмоқ тиласанг, улардин ҳеч нимани аямагил.

*«Қобуснома»дан*

Ота-онага муҳаббат — барча яхши фазилатларнинг асоси.

*Цицерон*

Отанинг қаттиққўлиги — ажойиб дорн: аччиғидан ширини кўп.

*Эпиктет*

Фарзанд ато қуллиғни чу одат қилғай,  
Ул одат ила касби саодат қилғай.  
Ҳар кимки атоға кўп риоят қилғай,  
Ўғлидан анга бу иш сироят қилғай.

Эл қочса бировдин эл ямони бил они,  
Аҳволида идбор нишони бил они,  
Феъл ичра улус балойи жони бил они,  
Олам элининг ямон ямони бил они.

Нодонлиг эрур элда малолатға далил,  
Доно улус олдида хижолатға далил,  
Беасл иши бўлмади адолатға далил,  
Донолиғ эрур элда асолатқа далил.

Хўб эл била суҳбат тутубон хўб ўлғил,  
Яхшини талаб қилғилу матлуб ўлғил,  
Ширин сўз ила халққа марғуб ўлғил,  
Юмшоқ де ҳадисингншо маҳбуб ўлғил.

Дўстлашинглар ҳадялар беришиб,  
Баҳра топқон хирад атиясидин,  
Худ жаҳонда атияе борму,  
Яхшироқ дўстлиқ ҳадиясидин.

Оналарнинг оёғи остидадур  
Равзаи жаннату жинон боғи.  
Равза боғи висолин истар эсанг,  
Бўл онанинг аёғи туфроғи.

*Алишер Навоий*

Халқнинг бахт-саодати болаларни тўғри тарбиялашда.

*Ж. Локк*

Иззат-ҳурмат ота ва онани, шунингдек болаларни ҳам қўриқлаб турувчи посбондир; у ота-онани кулфат ва ғамдан, болаларни эса виждон азобидан қутқаради.

Миллатнинг келажаги оналар қўлидадир.

*О. Бальзак*

Оила табиатнинг шоҳ асарларидан биридир.

*Ж. Сантаяна*

Оила — жамиятнинг дуру гавҳари.

*В. Гюго*

Аёл эркак зотининг буюк мураббийсидир.

*А. Франс*

Оила фарзандлардан бошланади.

*А. И. Герцен*

Ота бўлиш жуда осон. Аксинча, оталик қилиш қийин.

*В. Буш*

Ўрناق кўрсатиш дуқ-пўнисадан кучлироқ таъсир этади.

*П. Корнель*

Худонинг раҳмату файзи ҳама инсонга яқсардур,  
Ва лекин тарбият бирла етушмак шарт акбардур.  
Тугуб ташлов ила бўлмас бола, бўлмай бало сизга,  
Вужуди тарбият тонса, бўлур ул раҳиамо энзга.

Тарбия бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот —  
ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидур.

Яхши бирла юрса, ҳар ким мақсуди ҳосил бўлур.  
Юрса подонлар ила, бир кун бориб қотиб бўлур.  
Қатталар қилган насиҳатни кичиклар оямаса,  
Оқибат хулқи бузуқ бир беалаб жоҳил бўлур.

...Инсондаги қобилиятни камолга етқурмак тарбия ила бўлади.

Инсон... яхши тарбия топиб, гўзал хулқларга одаланиб, катта бўлса, ҳар ким қошида мақбул бахтиёр бир инсон бўлиб чиқар.

*А. Авлоний*

Одамнинг феъл ва ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш учун руҳини тарбиялаш лозим.

Болаларни ўзига ишонган, кучли, топқир, чаққон ва ақлли қилиб тарбиялаш учун ўз қадр-қиммати, шаънини ҳурмат қилиш руҳини тарбия қилмоқликни, шунинг билан бирга ён-атрофдаги одамлар билан ҳисоблашишни ўргатмоқ керак.

*А. Фитрат*

## МУНДАРИЖА

Муаллифлардан . . . . .	4
Муқаддима . . . . .	6
Оила саодат сарчашмаси . . . . .	11
Оила салтанати султони . . . . .	31
Эр вазири . . . . .	40
Болалик уй бозор . . . . .	48
Оила ҳаётида халқ байрамларининг ўрни . . . . .	61
Никоҳ тўғи — қисматларни пайвандловчи аҳд . . . . .	76
Қитобхонлик — маънавият калити . . . . .	104
Оила ҳаётида мезонга айланган ахлоқий низомлар . . . . .	109
Абадият ибтидоси . . . . .	124
Ен қўшним — жон қўшним . . . . .	139
Маҳалла оилдан бошланади, Ватан маҳалладан . . . . .	145
Хотима . . . . .	152
Донолар оила, фарзандлар тарбияси ҳақида . . . . .	154

ОХУНЖОН САФАРОВ, МЭЛС МАҲМУДОВ

### ОИЛА МАЪНАВИЯТИ

*Тошкент «Маънавият» 1998*

Мухаррир С. Собиров  
Рассом С. Соин  
Тех. муҳаррир Т. Золотилова  
Мусаҳҳиҳ С. Абдусаматова

Тершига берилди 17.08.98. Босишга рухсат этилди 04.09.98. Бичими 84×108<sup>1/2</sup>,  
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т.  
8,40. Шартли кр-отг. 8,82. Нашр т. 8,38. 5000 нусха Вуюртма № 117. Нарх  
шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент. Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 24—98.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-  
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусовод даҳаси, Муродов  
кўчаси, 1-уй. 1998.